

**İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L-BEYÂN
ADLI TEFSÎRİNDE TASAVVUFÎ AHLÂK
ANLAYIŞI**

Emin Can KANLI

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. İsa ÇELİK

2021

Her Hakkı Saklıdır

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Emin Can KANLI

**İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L-BEYÂN ADLI
TEFSİRİNDE TASAVVUFÎ AHLÂK ANLAYIŞI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. İsa ÇELİK

ERZURUM- 2021

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “İsmail Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-Beyân Adlı Tesfirinde Tasavvufî Ahlâk Anlayışı” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

21.05.2021

[Emin Can KANLI]

Aslı Islak İmzalıdır.

***LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesiMADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. İsa ÇELİK danışmanlığında, Emin Can KANLI tarafından hazırlanan bu çalışma 21/05/2021 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Dr. Öğr. Üyesi İbrahim TETİK	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. İsa ÇELİK	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Dr. Öğr. Üyesi Mikail DURLU	İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Aslı ıslak imzalıdır
Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. İŞÂRÎ TEFSİRİN TANIMI VE ÖNEMİ	1
II. İŞÂRÎ TEFSİRDE ARANAN ŞARTLAR	6
III. SÛFÎLERİN İŞÂRÎ TEFSİR KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ	6
IV. İŞÂRÎ TEFSİRİN TÂRİHÎ SEYRİ.....	8
V. BAŞLICA İŞÂRÎ TEFSİRLER.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI ESERLERİ VE RÛHU'L-BEYÂN
TEFSİRİ

1.1. HAYATI.....	12
1.1.1. Eğitimi.....	13
1.1.2. Tasavvufî Kişiliği.....	14
1.1.3. Hizmetleri.....	15
1.1.4. Vefâtı.....	17
1.1. ESERLERİ.....	18
1.3. RÛHU'L-BEYÂN TEFSİRİ.....	22
1.3.1. Rûhu'l-Beyân Tefsîrinin Kaynakları.....	22
1.3.2. Rûhu'l-Beyân Tefsîrinin Özellikleri ve Eserin Yazımında Takip Edilen Metod	23

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM KÜLTÜRÜNDE AHLÂK

2.1. AHLÂK KELİMESİNİN LÜGAT VE İSTİLAH ANLAMI	26
2.2. KUR'ÂN-I KERÎM'DE AHLÂK	27
2.3. HZ. PEYGAMBERİN (S.A.V.) AHLÂKİ	27
2.4. SAHÂBE-İ KİRÂM'IN AHLÂKİ	29
2.5. SÛFÎLERİN AHLÂK ANLAYIŞI	30

2.6. İSLÂM FELSEFESİNDE AHLÂK.....	34
------------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RÛHU'L-BEYÂN TEFSÎRİNDE TASAVVUFÎ AHLÂK

3.1. BİRR	36
3.2. SIDK.....	42
3.3. SABIR	48
3.4. TEVÂZU.....	55
3.5. HUŞÛ	58
3.6. ŞÜKÛR	63
3.7. EDEB.....	69
3.8. TAKVÂ.....	74
3.9. İHLÂS.....	82
3.10. TEBETTÛL.....	88
3.11. ÎSÂR.....	91
3.12. RIZÂ	95
3.13. TEVEKKÛL.....	100
3.14. HAYÂ.....	107
3.15. KANAAT	111
3.16. İSTİKÂMET	113
3.17. FÜTÜVVET	119
3.18. FAKR	121
SONUÇ.....	127
KAYNAKLAR	129
ÖZGEÇMİŞ.....	139

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L-BEYÂN ADLI TEFSİRİNDE
TASAVVUFÎ AHLÂK ANLAYIŞI

Emin Can KANLI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsa ÇELİK

2021, 139 sayfa

Jüri: Prof. Dr. İsa ÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim TETİK

Dr. Öğr. Üyesi Mikail DURLU

Günümüzde bazı kesimlerin sûfilerin takip ettikleri yolun Kur'ân-ı Kerîm ile bağdaşmadığı, bununla birlikte müfessir sûfilere ait tefsîrlerin âyetlerde kastedilen zâhirî ma'nâdan uzak bir şekilde yorumlarda bulundukları şeklindeki iddialar bizi böyle bir çalışmaya sevk etmiştir. Çalışmamızda bir müslümanın sahip olması gereken ahlâkî meziyetleri, ahlâka ilişkin âyetlere ve müellifimiz İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsîri bağlamında söz konusu âyetlerden çıkardığı işârî yorumlara dayanarak değerlendirmeye çalıştık.

Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.), "*Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim*"¹ şeklindeki beyânı, gönderilişindeki asıl gayenin; biz insanoğlunda var olan birtakım ahlâkî meziyetleri kemâl noktaya ulaştırmak olduğudur. Hz. Âişe'ye (r.anh) Allâh Resûlü'nün (s.a.v.) ahlâkı sorulduğunda "*O'nun (s.a.v.) ahlâkı Kur'ân idi.*"² şeklindeki beyânı bize, Kur'ân-ı Kerîm'in bu eksikliğin giderilmesi noktasında İslâm dininin ana kaynağı olduğu ve içerisinde yaşantımıza dair ahlâkî vasıfları barındırdığını göstermektedir. Sûfilerin eserlerinden hareketle tasavvufa dair yaptıkları tanımlar bize tasavvufun asıl amacının kişiye; "Allâh'ın (c.c.) ve Resûlü'nün (s.a.v.) methettiği ahlâkî vasıfları kazandırmak" olduğunu göstermektedir.

Çalışmamızda, müellifimiz İsmail Hakkı Bursevî'nin tefsîrinde tasavvufî ahlâka dair âyetlere ilişkin getirdiği işârî yorumların; âyetlerin zâhiriyle herhangi bir çelişki göstermediği saptanmıştır. Bununla birlikte söz konusu yorumların; âyetlerin sebab-i nüzûl rivayetleri, âyet ve hadîsler, sahâbe-i kirâm ve tâbiûn sözlerinin akabinde yer alması gibi hususlar O'nun, tefsîrinde önceliği zâhirî yorumlara verdiğine, bâtinî yorumu ise aslî ma'nâ olarak görmediği, aksine zâhirin tamamlayıcısı olarak gördüğüne işâret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Ahlâk, İşârî Tefsîr, Rûhu'l-Beyân

¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, (Trc. Abdülvehhab Öztürk), Çağrı Yay., İstanbul 1992, "Hüsnü'l-Hulk", 8.

² Ebu'l-Hüseyin Müslim İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Niysâbü'rî, *Sahih-i Müslim ve Tercümesi*, (Trc. Mehmed Sofuoğlu), İrfan Yay., İstanbul 1988, "Müsafirîn", II, 139.

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****İSMAIL HAKKI BURSEV'S UNDERSTANDING OF SUFİ MORALITY IN
HER INTERPRETATION OF RUHU'L BEYAN****Emin Can KANLI****Advisor: Prof. Dr. İsa ÇELİK****2021, 139 pages****Jury: Prof. Dr. İsa ÇELİK****Asst. Prof. Dr. İbrahim TETİK****Asst. Prof. Dr. Mikail DUMLU**

The claims that the path followed by some sections of the Sufis today is not compatible with the Qur'an, and that the commentaries of the commentators of the Sufis make interpretations in a way that is far from the apparent ma'na referred to in the verses has led us to such a study. In our study, we tried to evaluate the moral virtues that a Muslim should have based on the verses related to morality and the interpretation of our author İsmail Hakkı Bursevî in the context of Rûhu'l-Beyân.

The statement of the Messenger of God (pbuh) saying, "I was sent to complete high ethics", is the main purpose of sending; It is to bring certain moral virtues that exist in us human beings to the perfection point. Hz. When Aise was asked about the morality of the Messenger of Allah (pbuh), "His (s.a.w.) morality was the Qur'an." It shows us that the Qur'an is the main source of the religion of Islam at the point of eliminating this deficiency and that it contains moral qualities about our lives. Based on the works of the Sufis, their definitions of Sufism tell us that the main purpose of Sufism is to the person; It shows that "to gain the moral qualities praised by Allah (c.c.) and His Messenger (pbuh)".

In our study, in the interpretation of our author İsmâil Hakkı Bursevî, the heraldic interpretations of the verses on Sufi morality; It has been determined that the verses do not show any contradiction with their apparent appearance. However, the aforementioned comments; The reasons such as the reason-i nuzul narrations of the verses, the verses and hadiths, the fact that he gives priority to the apparent interpretations in his interpretation, on the contrary, he sees it as a complementary to the zahrah.

Keywords: Mysticism, Morality, Isharî Exegesis, Ruhul Bayan

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c	: Celle Celâluh
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Fak.	: Fakülte
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
M. Ü.	: Marmara Üniversitesi
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radiyallâhu anh
Sad.	: Sadeleştiren
ss.	: Sayfa sayısı
sy.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi Vesellem
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme
Ty.	: Tarih yok
Üni.	: Üniversitesi
v.	: Vefat Tarihi
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

İsmâil Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) Osmanlı döneminde yaşamış, akaid, kelâm, tefsîr, hadîs, fıkıh ve tasavvuf gibi İslâmî ilimlerin de aralarında bulunduğu pek çok ilim dalında kalem oynatmış, velûd bir âlim, ârif ve mutasavvıftır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; işârî tefsîrin tanımı, muhtevası, işârî tefsîrin târihî seyri, işârî tefsîrde aranan şartlar ve sûfilerin işârî tefsîre dair sözlerine yer verilmiştir.

Birinci bölümde, İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatı ve kaleme almış olduğu eserlere değinilmiş olup, akabinde ise Rûhu'l-Beyân tefsîri ile alakalı malumat verilmiştir. İkinci bölümde ise ahlâk kavramı ele alınıp sırasıyla: Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe ve son olarak sûfilerin ahlâka dair görüşleri ve hayatlarından ahlâka dair kesitlere değinilmiştir. Tezimizin son bölümünde ise ahlâka tahalluk eden tasavvufî kavramlar ve Rûhu'l-Beyân tefsîrinde bu kavramlara ait işâri yorumlara yer verilmiştir.

İşârî tefsîrler içerisinde önemli bir yere sahip olan Rûhu'l-Beyân tefsîrindeki tasavvufî ahlâka dair yapmış olduğumuz bu çalışmanın sâir çalışmalara mütevâzi bir katkı sunacağını ümit ediyor, çalışmanın vücûd bulmasında öneri, görüş ve değerlendirmeleriyle yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. İsa Çelik'e, jüri de bulunan kıymetli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Tetik ve Dr. Öğr. Üyesi Mikail Dumlu'ya, üniversite yıllarımdan bu yana fikir ve tecrübelerinden daima faydalandığım kıymetli hocam Doç. Dr. Behlül TOKUR'a, hususen bu süreçte destek ve dualarıyla her daim yanımda hissettiğim kıymetli anne ve babama, Göstermiş olduğu sabır ve fedakârlıkla yanımda olan değerli eşime ve oğluma teşekkürü bir borç bilirim.

Emin Can KANLI

Erzurum 2021

GİRİŞ

I. İŞÂRÎ TEFSİRİN TANIMI VE ÖNEMİ

İşârî tefsîr, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin, tasavvuf erbabınca zâhirinden farklı olarak, bilinen bir kısım gizli ma'nâlara göre keşf ve ilham yoluyla te'vîl edilmesidir.³ İbn Acîbe de, işârî tefsîr ile ilgili olarak “âyetin zâhirî ma'nâsı ortaya konulduktan sonra bu zâhirî ma'nânın dışında, âyetten işâret ehli ariflerin gönüllerine açılan birtakım işâret ve ince ma'nâlardır” der.⁴ Bu ma'nâlar, avamın vâkıf olmadığı; nakil ve akıl yoluyla değil, muttakîler ve müşâhede makamına ulaşmış kimselerin kalp yoluyla elde ettikleri ilimdir. Lory ise işârî tefsîr ile ilgili şöyle bir tanımlamada bulunur: “Keşfi te'vîl veya manevî işârî yorum, incelenen terimlerin veya Kur'ânî bölümlerin delâletlerinin, doğrudan veyahut sezgisel bir şekilde ortaya çıkarılış tarzıdır.”⁵ Zürkânî ve İbn Acîbe'nin tanımında, İslâm ulemâsının, bu tefsîr yönteminin, Kur'ân-ı Kerîm'in zâhirî yönünü devre dışı bırakacak şekilde olmaması gerektiği kaygısının ön planda tutulduğu görülürken, Lory'nin tanımında vurgulanmak istenen husus, işârî tefsîrin, birtakım dil kaideleri ve târih bilgisi gibi araçlarla elde edilmeyip doğrudan kalpte meydana gelen ilham ve sezgisel bir yolla elde edilişidir.⁶

Yüzyıllar boyunca tasavvuf ilminin öğretilerini meşrû kılmak için Kur'ân-ı Kerîm'den dayanak arayan sûfiler, lafzî delâletin yanında âyetlerin, herkesin vâkıf olamayacağı derin ma'nâlarının bulunduğunu söylerler. Öyle ki, onlar, Kur'ân'ın zâhirinin onun bedeni, bâtınının ise ruhu olduğunu ifâde ederler.⁷ Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımızda da âyetler üzerinde düşünülmesi hususuna sıkça temas edildiği

³ Muhammed Abdülazim Zürkânî, *Kur'ân İlimleri/Menâhilü'l-İrfân Tercümesi*, (Trc. Halil Aldemir, Ramazan Şahan), Beka Yay., İstanbul 2015, II, 115; Muhammed Ali Sabuni, *Et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Trc. Yaşar Güngör), Yasin Yay., İstanbul 2014, 247; Muhsin Demirci, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2015, 140; Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsîr”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 424.

⁴ İbn Acîbe el-Hasenî, *Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, (Çev. Dilaver Selvi), Semerkand Yay., İstanbul 2016, I, 14; Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsîr*, İnsan Yay., İstanbul 2013, 38-39.

⁵ Pierre Lory, *Kâşânî'ye Göre Kur'ân'ın Tasavvufî Tefsîri*, (Çev. Sadık Kılıç), İnsan Yay., İstanbul 2001, 16.

⁶ Mahmut Ay, “İşârî Tefsîri Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 24, 2011, 106.

⁷ Hâlid Abdu'r-Rahmân El-Ak, *Usûlu't-Tefsîr ve Kavâiduhu*, Daru'n Nefâis Yayınları, Beyrut 2007, 210; Mehmet Kaya, *Kur'ân'ın Nazarî Sûfî Tefsîri/Abdürrezzak Kâşânî ve Kur'ân'ı Yorum Metodu*, Sage Yay., Ankara 2018, 105.

görülmektedir. Bu sebeple sûfiler Kur'ân ile sıkı bir ilişki kurmuş ve ondan derin anlamlar çıkarmak için çaba sarfetmişlerdir.⁸

Sûfilerce işârî/tasavvufî tefsîre delil olarak gösterilebilecek bazı âyet-i kerîmeler şunlardır:

Örneğin sûfiler, Lokman sûresi 20. âyetinde geçen “*Göklerde, yerde ne varsa hepsini Allâh’ın sizin hizmetinize verdiği ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladığını görmediniz mi?*”⁹ ifâdesinin Kur'ân'ın hem zâhirî hem de bâtinî yorumlarının bulunduğunu gösteren bir işâret olduğunu söylerler. Onlar, âyetin nihâyetinde bahsedilen söz konusu nimetlere dair en büyük payın Kur'ân-ı Kerîm'e ait olduğunu, ifâde ederler.¹⁰

Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909) “*Ona, ancak tertemiz olanlar dokunabilir.*”¹¹ Âyetinde geçen tertemiz ifâdesinde anlatılmak istenilenin nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi olduğunu, dokunmayı da mâsivâdan arındırılmış şekilde vahyin sırlarına, taze hakikatlerine ve ince işâretlerine ulaşmak şeklinde yorumlar.¹²

İbn Acîbe (v. 1224/1809) Fil sûresinin işârî tefsîri ile alakalı olarak şu yorumlarda bulunur:

“Ârifin kalbi, varlıklar için yüce Allâh’a (c.c.) yönelecekleri manevi bir kâbedir. O kalp, Cenâb-ı Hakk’ın (c.c.) evidir. Boş düşünce ve vesvese orduları orayı harap etmek ister. Yüce Allâh (c.c.), zâhirdeki evini Ebrehe’den koruduğu gibi, ârifin kalbini de bu tür saldırılara karşı korur. Bu durumda denir ki: Ey muhatap! Rabb’inin fil ordusuna ne yaptığını görmedin mi? Bu ordu, (manevi kalp için) hayvânî ahlâklar, vahşi sıfatlar, kötü ve basit düşüncelerdir. Allâh (c.c.), ârifin gönlüne hücum eden bu düşmanların hilesini bozmadı mı? Allâh (c.c.) onların üzerine ilâhî varidat kuşları gönderdi; onlar, kalbe hücum eden bu şeylerin üzerine zikir taşları ve fikir nurları attılar. Bu zikir ve nurlar kötü ahlâkları kalpten çıkarttı; onları yenilmiş saman gibi ezip mahvetti; kalbi temizledi.”¹³

Hiz. Mevlânâ (v. 672/1273) ise Hiz. Yunus’un (a.s.) balık tarafından yutulmasının anlatıldığı âyetten bahsederken söz konusu âyette geçen Hiz. Yunus’u ruha, balığı cesede, denizi ise dünyaya benzettir. O âyetle ilgili şu yorumda bulunur: “*Senin Yunus’a benzeyen ruhun, balığın karnına benzeyen nefsinde pişti. Onun Cenâb-ı Hakk’ı (c.c.)*

⁸ Kaya, *Kur’ân’ın Nazari Süfi Tefsîri/Abdürrezzak Kâşânî ve Kur’ân’ı Yorum Metodu*, 105.

⁹ Lokman: 31/20.

¹⁰ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, Sönmez Nşr., İstanbul 1969, 16.

¹¹ Vâkı’a: 59/79.

¹² İbn Acîbe el-Hasenî, *Bahrü’l-Medîd fî Tefsîri’l Kur’âni’l-Mecîd*, (Trc. Dilaver Selvi) Semerkand Yay., İstanbul 2012, IX, 594.

¹³ İbn Acîbe, *Bahrü’l-Medîd fî Tefsîri’l Kur’âni’l-Mecîd*, XI, 151.

zikir ve tesbih etmekten başka kurtuluş reçetesi yoktur. Bu âlem deniz, ceset balık, ruh ise hakîkatin sahibinin nurundan perdelenmiş Yunus gibidir. Şayet o ruh, ceset balığı içinde Cenâb-ı Hakk'ı (c.c.) tesbih ederse kurtulur, yoksa hazmedilip yok olur" ifâdelerini kullanır.¹⁴

Âlûsî (v. 1270/1854), Rûhu'l-Meânî adlı meşhûr tefsîrinde "*Allâh'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşta, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz Allâh, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.*"¹⁵ âyetinde geçen isimleri işârî/tasavvufî açıdan şu şekilde yorumlamıştır: "Akrabalara", yani ruhanî açıdan size benzerlik gösterenlere, "Yetimlere", yani baba korumasından uzak kalmış istidadı olan kimselere, "Yoksullara", yani ilimden kismetlenemeyen ve inzivaya çekilmiş ibadet ehline, "Yakın komşuya", yani seyr ü sülûkta kendi makamına yakın olan kimselere; "Uzak komşuya", yani makamına uzak olan kimselere, "Yanınızdaki arkadaşlara", yani seninle aynı makamı paylaşana; "Yolcuya", uzak makamlara erişememiş nefsinin korunmasından uzak olan sâliklere, "Ellerinizin altında bulunanlara", yani dilemesiyle, muhabbet ve sevgiyle sizinle beraber olanlara "iyilik edin".¹⁶

Tüsterî (v. 283/896), "*İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır.*"¹⁷ âyetinde geçen "berr/kara" kelimesini insanın dış organlarına; "bahr/deniz" kelimesini ise işlediği kötülükler ve günahlar sebebiyle bozulan kalp ve ruha;¹⁸ "*Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve başlarınıza mesh edip her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın...*"¹⁹ âyetinde belirtilen dört organın yıkanmasıyla ilgili temizliği de helâl lokma, doğru söz söyleme, günahlardan korunma ve manevi anlamda huzura erme şeklinde yorumlamıştır.²⁰

¹⁴ Bkz. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî*, (Çev. Veled İzbudak), MEB Yay., Ankara 1998, II, 3136-3144.

¹⁵ Nisa: 4/ 36.

¹⁶ Şihâbuddin es-Seyyid Mahmud Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî fî'l-Kur'ani'l-Azim ve Seb'i'l-Mesani*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1994, V, 37; Vehbi Karakaş, "Âlûsî'nin Rûhu'l-Maânî'sinde İşârî Tefsîr", *Çanakkale Onsekiz Mart Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2 (2), 2013, 53.

¹⁷ Rûm: 30/41.

¹⁸ Sehl et-Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, (tah. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd), Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 2007, 58; Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsîr*, 242.

¹⁹ Mâide: 5/6.

²⁰ Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, 191; Fatma Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, 347.

Kuşeyrî (v. 465/1072) ise, “*Onları sarsmasın diye yere de sabit dağlar yerleştirdik...*”²¹ âyetindeki “ravâsiye/dağlar” kelimesini “evliyâ” şeklinde yorumlamış ve insanların velîlerin seçkin olanları vesilesiyle rızıklandırılıp musibetlerden muhafaza edildiklerini belirtmiştir.²²

Yine Kuşeyrî (v. 465/1072), “*Allâh ve Resûlü’nün önüne geçmeyin.*”²³ emrini, ‘Kendi verdiğiniz hükmünüzle, Allâh (c.c.) ve Resûlü’nün (s.a.v.) nezdinde öne geçmeyin. Yani Allâh (c.c.) ve Resûlü’nün hükmü dışında kendi başınıza hüküm vermeyin, nefsinize göre bir iş yapmayın.’ şeklinde tefsîr etmiştir. Bazıları, bu âyet-i kerîmenin ‘Nerede durdurursanız orada durun, emredileni yapın, uyan ve tâbi olanlardan olun, bidat çıkarıp yenilik uyduranlardan olmayın’ ma’nâsına geldiğini ifâde etmişlerdir.²⁴ Bir sonraki âyette ise Kuşeyrî, “*Sesinizi, peygamberin sesinin üstüne çıkarmayınız.*”²⁵ emrini şu şekilde tefsîr etmiştir:

“Allâh Teâlâ (c.c.), Hz. Peygamber’e (s.a.v.) hürmeti koruyup ona hizmet ederken ve yanında bulunurken edebe dikkat etmelerini, birbirlerine baktıkları gözlerle ona bakmamalarını emretti. Peygamber, güzel ahlâkına göre onlara yumuşak davrandı diye önünde kendilerini salma cüreti göstermemeleri veya güzel ahlâkı sebebiyle onlara iyi davrandığında sınırları aşmamaları gerektiğini vurguladı. Bu emrin, ‘O, sözü açıncaya kadar siz söze başlamayın!’ anlamına geldiği de ifâde edilmiştir.”²⁶

Yukarıda zikrettiğimiz Yüce Allâh’ın (c.c.) ve Resûlü’nün (s.a.v.) önüne geçmeyi men eden âyet-i kerîmeyi²⁷ sûfilerin büyüklerinden Abdülkâdir Geylânî (v. 561/1165) ise, “Allâh’a (c.c.) ve Resûlüne (s.a.v.) karşı edebe riayet etmek îmânın bir gereğidir” şeklinde açıklar. Ona göre bu durumda müminlere düşen, herhangi bir hususta Allâh’ın (c.c.) ve Resûlü’nün (s.a.v.) önüne geçmemektir. Diğer bir ifâdeyle o, herhangi bir iş veya hükmü yerine getirirken Yüce Allâh’ın (c.c.) kitabı ve Yüce Resûlü’nün (s.a.v.) sünnetiyle istişare etmeden acele edilmemesi gerektiğini ifâde eder.”²⁸

²¹ Enbiyâ: 21/31.

²² Abdülkerîm Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât/İlâhî Kelâmın Sırları*, (Trc. Ekrem Demirli), Fikriyat Yay., İstanbul 2020, IV, 1256.

²³ Hucurât: 49/1.

²⁴ Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât/İlâhî Kelâmın Sırları*, VI, 1999.

²⁵ Hucurât: 49/2.

²⁶ Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât/İlâhî Kelâmın Sırları*, VI, 2000.

²⁷ Hucurât: 49/1.

²⁸ Abdülkâdir Geylânî, *Geylânî Tefsîri*, Ceylani İlim Araştırma ve Yayın Merkezi, (Koor. Dilâver Gürer), İstanbul 2012, V, 364.; Abdülkâdir Geylânî’nin iş’ârî tefsîr örneklerinin bulunabileceği eserler için bkz.

İbn Arabî (ö.638/1240); “*Sadakalar (zekâtlar), Allâh’tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm’a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allâh yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allâh, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”²⁹ âyetinde zekâtın verileceği yerler olarak zikredilen sekiz sınıfın, haddizatında temizlenmesi gereken sekiz organ olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sadaka da bütün bedeni temizlemek ve günahlardan arındırmak demektir.³⁰

Sûfiler yukarıda zikredilen âyetlerin yanı sıra işârî tefsîrin meşrûiyetine dair getirdikleri bazı hadîs-i şerîfler de vardır. Bu hadîslerden bazıları şunlardır:

1. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Allâh’a yemîn olsun ki, benim bildiğimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız. Yataklarda kadınlarınızla telezzüz etmez, yollara çöllere dökülürdünüz, Allâh’a yalvar yakar olurdunuz.*”³¹

2. “*Sizden önceki ümmetler de kendileri ile konuşulan kimseler (muhaddesûn) vardı. Eğer onlardan benim ümmetimde de olsaydı, onlardan biri de Ömer b. Hattâb olurdu.*” İbn Vehb muhaddesûn’u ilham alan kişiler olarak tefsîr etmiştir.³²

3. “*Dikkat edin, bana Kitap ve onun bir misli verildi. Dikkat edin, karnı tok bir adamın koltuğuna yaslanarak size; ‘Bu Kur’ân’a uymanız gerekir. Onda helâl bulduklarınız helâl, haram bulduklarınız haramdır (başka kaynağa ihtiyacınız yoktur!) demesi yakındır. Dikkat edin! Allâh’ın Elçisi’nin haram kıldıkları, Allâh’ın haram kıldıkları gibidir.*”³³

4. Ebû Hureyre (r.a.) şöyle demektedir. “*Hz. Peygamber’den iki ilim öğrendim. Bunlardan birini aranızda neşrettim. Ama diğerini söyleyecek olsam şu gırtlığımı kesersiniz.*”³⁴

Mikail Dumlu, *Kâdiriyye Tarikatı: Hâlisiyye Şubesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, 11-25.

²⁹ Tevbe: 9/60.

³⁰ Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, (Trc. Ekrem Demirli), Litera Yay., İstanbul 2008, IV, 351-352.

³¹ İmam Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, (Haz. Abdullah Parlıyan), Konya Kitapçılık, Konya 2004, “Zühd”, II, 9; İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, (Trc. Haydar Hatipoğlu), Kahraman Yay., İstanbul 2012, “Zühd”, X, 19.

³² Müslim, *Fedâilu’s-sahâbe*: 37.

³³ İbn-i Mâce, *Mukaddime*: 2; Tirmizî, *İlim*: 10.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâîl el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, (Trc. Mehmed Sofuoğlu), Ötüken Nşr., İstanbul 1989, “İlim”, 42.

5. Hz. Peygamber (s.a.v.), İbn Abbas (r.a.) için “*Allâh’ım ona hikmeti ve kitabın te’vîlini öğret*” diye dua etmiştir.³⁵

Sonuç olarak ulemânın ekseriyyeti işârî tefsîrle ilgili olarak müsbet yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Onlar, Kur’ân-ı Kerîm’in zâhirine ve İslâmın şer’î hükümlerine zıt düşmeyip işârî tefsîrin kabulüne dair şartlara uygun düşen Kur’ânî yorumları reddetmemişlerdir. Onların reddettiği tek ve doğru ma’nâ kabul edilip, Kur’ân’ın zâhirine aykırı olan bâtinî yorumlardır.

II. İŞÂRÎ TEFSİRDE ARANAN ŞARTLAR

Müfessirler, işârî/tasavvufî yorumları kabul hususunda bazı şartlar aramışlardır. Bunların en önemlileri şunlardır:

1. Yapılan yorumun Kur’ân-ı Kerîm’in nazmından çıkan zâhirî ma’nâsıyla çelişmemesi, âyetin hükmünü geçersiz kılmaması, onu göz ardı etmemesi, onun men ettiği bir şeyi söz konusu etmemesi.
2. Kur’ân-ı Kerîm’den, sünnet-i seniyyeden veyahut güvenilen diğer şer’î delillerden ona destek mahiyetinde bir karînenin bulunması.
3. Katî bir şer’î veya aklî bir delile muhalif olmaması.
4. Âyetten muradın sadece işârî mâna olduğu ileri sürülerek sarîh mânanın yok sayılmaması.
5. Dînî ölçülerden uzak ve çürük olmaması.
6. İşârî tefsîrin arkasında kendisi için tefsîr yapılan kimseye yönelik bir karmaşanın oluşmaması.³⁶

III. SÛFÎLERİN İŞÂRÎ TEFSİR KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Hasan-ı Basrî’nin (v. 110/728), “Allâh Teâlâ (c.c.) geçmişte gönderilmiş bütün semâvî kitapların ilimlerini Kur’ân-ı Kerîm’e, Kur’ân Kerîm’in ilimlerini mufassal

³⁵ Buharî, İlim: 17; İbn Mace, Mukaddime: 32.

³⁶ Zürkânî, *Kur’ân İlimleri/Menâhilü’l-İrfân Tercümesi*, 2, 120; Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsîr*, 130.

sûrelere, mufassal sûrelerin ilimlerini ise Fâtiha sûresine yerleştirmiştir. Kim onun tefsîrine vâkıf olursa, bütün kitapların tefsîrine vâkıftır.” dediği nakledilmiştir.³⁷

Şeyh Ahmed Zerrûk (v. 899/1493-94), sûfinin âyet ve hadîslere bakış açısının, müfessirlerle birlikte hadîslerdeki fıkıh ilmine de vâkıf olan kimselerin bakışından daha özel olduğunu ifâde eder ve şunları söyler: “Müfessir ve fakihler âyet ve hadîsin yalnızca hüküm ve ma’nâsını dikkate alırlar. Sûfi ise, hüküm ve ma’nâ ile birlikte, bir de işârî tarafına bakar. Eğer bir kimse âyet ve hadîslerin zâhirî hükümlerini kabul etmezse o, mutasavvıf değil, şerîatin dışına çıkmış bir bâtinîdir.”³⁸

İbn Acîbe (v. 1224/1809), *el-Bahrü’l-Medîd* adlı tefsîrinin giriş kısmında işârî tefsîr ile alakalı olarak “zâhiri görmezlikten gelmek, zâhir yönü iyice anlayıp sağlama almadan bâtına yönelmek câiz değildir” der.³⁹

Kelâbâzî (v. 380/990), tevhîd, fıkıh, hikmet ve marifet ilimlerinden sonra, havâtır, müşâhede ve mükâşefe ilimlerinin geldiğini söyler. Ona göre işâret ilmi denilen budur. Zîrâ kalbin müşâhedesini ve ruhun keşfini gerçek anlamıyla söz ile dile getirmek imkânsızdır. Söz konusu durumlar vuslat ve vecd halleri ile bilinebilir. Bunun ne olduğunu ise, tasavvufî halleri tecrübe eden ve bu ilme ait makâmlara vasıl olanlardan başkası bilemez.⁴⁰

Rûhu’l-Meânî müellifi Âlûsî (v. 1270/1854) ise, Maide sûresinde geçen “Onlar, kelimeleri, konuldukları ma’nânın dışına çıkararak tahrîf ederler”⁴¹ âyetinin tefsîri ile alakalı olarak; işârî tefsîrin, bu âyette bahsedilen bâtinî tefsîr olmadığını söyler. O, bâtinîlerin, zâhirî ma’nânın Allâh Teâlâ’nın (c.c.) muradı olduğunu inkâr ettiklerini, gerçek amaçlarının ise bu teviller olduğunu ifâde eder. Bunun ise apaçık bir küfür olduğunu ifâde eden Âlûsî’ye göre; nistan (âyet ve hadîsten) maksat, onun zâhirî olarak verdiği ma’nâ ve hükümdür. Hz. Allâh (c.c.) kullarını bununla sorumlu tutmuştur.

³⁷ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsîr*, 136.

³⁸ Ahmed Zerrûk el-Fâsî, *Tasavvufun Esasları*, (Trc. Muhammed Uysal), Endülüs Kitap, İstanbul 2011, 88.

³⁹ İbn Acîbe, *Bahrü’l-Medîd fî Tefsîri’l Kur’âni’l-Mecîd*, I, 51.

⁴⁰ Kelâbâzî, *Ta’arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 2016, 145.

⁴¹ Maide: 5/41.

Ancak o nasta, saymakla bitmeyecek kadar başka şeylere işâret vardır, bunlardan ancak bir kısmı zikredilebilir.⁴²

Sehl b. Abdullah (v. 283/896) işârî tefsîr hususunda: Kulun Allâh Teâlâ'nın (c.c.) kelâmını anlayıp idrak edebilme konusunda Kur'ân-ı Kerîm'den her bir harf için bin ma'nâ olsa bile bir âyete verilen ma'nânın sonucuna ulaşamayacağını söyler. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm, Allâh Teâlâ'nın (c.c.) kelâmıdır. Kelâm ise O'nun (c.c.) sıfatıdır. Allâh Teâlâ (c.c.) için son olma hali mümkün olmadığından, kelâmının ma'nâsının da sonu yoktur. Kullar, Allâh Teâlâ'nın (c.c.) dostları olan âriflerin kalplerine bahşettiği imkân ölçüsünde O'nun kelâmını anlayabilirler. O'nun kelâmı mahlûk (yaratılmış) değildir. Bu sebeple yaratılmışların idrâki, O'nun ma'nâsının nihâyetine vâkîf olamaz. Zîrâ mahlûkların idrâki (muhtes) sonradan yaratılmıştır. Allâh Teâlâ (c.c.) Kur'ân'da hidâyeti takvâ sahibi kişilere has olarak zikretmiştir.⁴³

Ebû Tâlib el- Mekkî (v. 386/1006) ise, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen “*Kur'ân'ın bir zâhiri, bir bâtını, bir haddi ve bir de matla'ı vardır.*”⁴⁴ hadîsinin; İbn Mes'ûd ve başka râvilerden merfû bir şekilde geldiğini, kendilerine ise bir tarikten müsned olarak rivâyet edildiğini ve hadîsin râvilerinin birtakım sırları bilen, ihlâslı ârif ve Allâh dostu kimseler olduğunu belirtir. Bununla birlikte o, Kur'ân'ın zâhîrinin Arapça bilenlere, bâtınının yakîn ehline, matla'ının ise eşraftan olan ârif, muhibb ve hâiflere mahsus olduğunu ifâde eder.⁴⁵

IV. İŞÂRÎ TEFSİRİN TÂRİHÎ SEYRİ

İşârî tefsîr, sûfilere nisbet edilmesi hasebiyle konunun daha iyi kavranabilmesi için ilk olarak tasavvuf kavramından bahsetmek gerekir. Tasavvuf; kişinin zühd ve takvâ ile iç dünyasını, hatıra gelebilecek olumsuz duygu ve düşüncelerden arındırma ve dünyaya ait birtakım uğraşlardan uzak tutma yoludur. Aslî amacı ise kalbi dünyaya ait her şeyden soyutlayıp onun yerine Allâh Teâlâ'nın (c.c.) sevgisini yerleştirmek ve

⁴² Dilaver Selvi, *Beyzâvî Tefsîrinde Tasavvuf*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2017, 50.

⁴³ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma' /İslâm Tasavvufu*, (Trc. Hasan Kâmil Yılmaz), Altınoluk Yay., İstanbul 1996, 73.

⁴⁴ Ebû Câfer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsîri*, (Trc. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin) Hisar Yay., İstanbul 1996, I, 22.

⁴⁵ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açısından İşârî Tefsîr*, 140.

beşerî varlığı İlahî varlıkta yok etmektir.⁴⁶ Diğer bir tanımla tasavvuf; ruhu mâsivâ kirlerinden temizleyip ilk berrak haline döndürmek için, kendi usûlleri çerçevesinde uyulması gereken bir hayat tarzı, devamlı bir ruh temizleme ameliyesi, insana sürekli Hz. Allâh'la (c.c.) bulunma, “eli kârda gönlü yârda” olma hâlet-i ruhiyesini kazandırma faaliyetidir.⁴⁷

Tasavvufun ilmi, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve onun ashâbına dayanır. İlk dönemlerde tasavvuf, amel, fikir ve seyr ü sülûku içinde barındırmaktaydı. Bu sebeple ashâbın çoğu mümkün merteye dünya hayatından uzaklaşıp kendilerini zühd ve takvâya verip, geceleri nafilâ namaz kılıyor, gündüz vakitlerinde ise oruç tutuyorlardı. Bununla birlikte tâbiûn devrine gelindiğinde fetihler sonucu İslâm devletinin topraklarının genişlemesi ve çeşitli din, ırk, dil ve kültüre sahip kesimlerin İslâm toplumu içine girmesi sebebiyle fikrî yönde bir hareketlenme ve buna bağlı olarak bir gelişme meydana gelmiş, bu gelişme kendisini tasavvufî sahada da göstererek, bazı insanların riyâzet yoluyla ruhî kabiliyetlerini geliştirmeleri hususunda hareket kazandırmıştı. Söz konusu bu dönemde zühd ve takvâ anlayışı yavaş yavaş gelişerek tasavvuftan söz edilmeye başlanmıştı.⁴⁸ Devamında ise bütün bu gelişmelerin tabii bir sonucu olarak sûfilerden bazıları Kur'ân-ı Kerîm'i kendilerine gelen keşf ve ilhamlar doğrultusunda yorumlama yoluna gitmiş, dolayısıyla da işârî tefsîr anlayışı hicri ikinci asrda kendini göstermeye başlamıştı. Hasan-ı Basrî (v. 110/728), Ca'fer-i Sâdık (v. 148/765) ve Abdullah b. Mübarek (v. 181/797) gibi isimler işârî tefsîrin ilk temsilcileri olarak temâyüz etmişlerdi. Kaynaklarda belirtildiğine göre tasavvufun henüz yeni ortaya çıktığı dönemlerde yaşayan bu zatlar, Kur'ân âyetlerinden yalnızca bazılarını sûfî bir bakış açısıyla tefsîr etmeye çalışmışlardır. Bunun sebebi ise bâtinî ma'nâlar o dönemde her âyette değil, bazı âyetlerde aranıyordu. Bu da hiç kuşkusuz, işârî tefsîrin ilk olarak ortaya çıkmasının tabii bir sonucuydu.⁴⁹

Fakat bu aşamadan sonra zamanla Kur'ân-ı Kerîm'in içerisinde sonsuz ve derin ma'nâlar barındırdığı anlayışı yaygınlık kazanmaya başladı. Bu durumun doğal bir

⁴⁶ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara Üni. İlâhiyat Fak. Yay., İstanbul 1974, 12; Abdürrezzak Kâşânî, *İstulâhâtü's-Sûfiyye/Sûfilerin Kavramları*, (Trc. Abdürrezzak Tek), Bursa Akademi, Bursa 2014, 92.

⁴⁷ Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, Seha Nşr., Ankara 1986, 30-31.

⁴⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Dilaver Selvi, *Kur'ân ve Tasavvuf/Tefsîrlerin Tasavvufa Bakışı*, Hoşgörü Yay., İstanbul 2012, 23-25.

⁴⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 1996, II, 8.

sonucu olarak da her âyetten birden fazla bâtinî anlam çıkarma anlayışı doğdu. Bu anlayışın dayanağı şuydu: Kur’ân-ı Kerîm, Allâh Teâlâ’nın (c.c.) kelâmıdır. Dolayısıyla kelâm da sıfatlarındandır. Nasıl ki Cenâb-ı Hakk’ın (c.c.) sıfatlarının bir sonu yok ise dolayısıyla kelâmının da sonu yoktur. Fakat Allâh Teâlâ (c.c.) dostlarının kalplerine söz konusu kelimayı hangi ölçüde açmış ise onlar da ancak o kadarına vâkıf olabilirler. İşte bu anlayış sonucunda tâbiûn ve tebe-i tâbiûn döneminden sonra zühd anlayışı gelişerek “*Allâh aşkı*” na dönüşmüş ve bunun neticesi olarak da işârî tefsîr alanında da ciddi bir gelişme olmuştur. Bu süreçte öne çıkan sûfiler, Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (v. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (v. 298/910) ve Muhammed b. Musa el-Vâsîfî (v. 331/942) olduğu söylenebilir.⁵⁰

Ancak işârî tefsîrin sistemli bir hal alması, hicri dördüncü asrın sonunda meşhûr sûfî Ebu Abdurrahman es-Sülemî (v. 412/1021) tarafından kaleme alınan “*Hakâiku’t-tefsîr*” adlı eserle mümkün olmuştur. Söylendiğine göre Sülemî söz konusu tefsîrinde kendisinden önce yaşamış olan sûfilerin tefsîr ve te’vîllerini bir araya getirerek işârî tefsîr sahasına büyük hizmetleri olmuştur. Öyle ki Taberî (v. 310/923), tefsîrinde toplayıp bir araya getirdiği nakillerle nasıl ki zâhirî tefsîrin ana kaynağı olmuşsa, Sülemî de mezkûr tefsîrinde kendisinden önceki sûfilerin yorumlarını bir araya getirmek sûretiyle işârî tefsîrin en önemli kaynağı olmuştur.⁵¹

V. BAŞLICA İŞÂRÎ TEFSÎRLER

İşârî tefsîr alanında ilk müellif, eseri günümüze ulaşmamakla birlikte İbn Atâ (v. 309/921) olarak kabul edilir. Bununla birlikte tasavvufî sahada birçok işârî tefsîr yazılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır:

- 1- Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (v. 283/896) “*Tefsîru Kur’âni’l-Azîm*”
- 2- Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (v. 412/1021) “*Hakâiku’t-Tefsîr*”
- 3- Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî (v. 427/1035) “*el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’an*”

⁵⁰ Muhsin Demirci, *Tefsîr Tarihi*, M.Ü. İlâhiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2015, 214; Allâh aşkı konusunda detaylı bilgi için bkz. Mikail Dumlu, *Tasavvufî Düşüncede Muhabbet*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, 80-99.

⁵¹ Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, 12.

- 4- Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (v. 465/1072) “*Letâifu’l-Îşârât*”
- 5- İbn Berrecân el-Endelûsî (v. 536/1141) “*Tenbîhu’l-Efhem*”
- 6- Ruzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî (v. 606/1209) “*Arâisü’l-Beyân*”
- 7- Şihâbüddîn Sühreverdî (v. 632/1234) “*Ni’metu’l-Beyân*”⁵²
- 8- Necmüddîn-i Dâye (v. 654/1256) “*et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye*”
- 9- Ni’metullah b. Mahmûd en-Nahcuvânî (v. 920/1514 [?]) “*el-Fevâtihu’l-Îlâhiyye ve Ma’rifetü’l-Ğaybiyye*”
- 10- İsmâil Hakkı Bursevî (v. 1137/1725), “*Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’an*”
- 11- Şihâbüddîn Âlûsî (v. 1270/1854) “*Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’ani’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*”

⁵² Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsîr*, 58-59; Kaya, *Kur’ân’ın Nazarî Sûfî Tefsîri/Abdürrezzak Kâşânî ve Kur’ân’ı Yorum Metodu*, 127-144; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, II, 9.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI ESERLERİ VE RÛHU'L-BEYÂN TEFSİRİ

1.1. HAYATI

Meşhur müfessir ve mutasavvıf İsmâil Hakkı Bursevî; H.1063/ M.1653 yılının Zilkade (Ekim) ayında günümüz Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Aydos'ta⁵³ dünyaya gelmiştir.⁵⁴ İsmâil ismi, Hakkî mahlasıdır.⁵⁵ Uzun yıllar Bursa'da ikamet ettiği için Bursevî, Üsküdar'da yaşadığı için Üsküdârî, Celvetiyye tarikatına mensûbiyetinden dolayı ise Celvetî nisbesiyle meşhur olmuştur.⁵⁶ Özellikle Balkanlarda bulunduğu zaman içerisinde “en-Nâsîh” ünvanını kullanmıştır. Fakat günümüzde “Bursevî” nisbesi ile meşhur olmuştur.⁵⁷ Babası Mustafa Efendi, Şâh Hüdabende oğlu Bayram Çavuş'un oğludur. Annesi Kerîme Hanım ise Şeyh Dâvud Efendi oğlu Abdurrahman Efendi oğlu Kadı Ahmed Efendi'nin kızıdır.⁵⁸

Bursevî'nin babası Mustafa Efendi, İstanbul'a bağlı Aksaray mahallesinde dünyaya gelmiştir. İsmâil Hakkı'nın dünyaya gelmesinden takriben bir yıl önce, bu mahallede ortaya çıkan büyük yangında evi ve içerisindeki eşyaları tamamıyla yandığı için Aydos halkı ile olan akrabalık bağları sebebiyle Aydos'a göç etmiştir (1062/1652). Mustafa Efendi burada, öncesinde İstanbul'da tasavvuf çevrelerince ilişkisi olduğu bilinen Zâkirzâde Abdullah Efendi'nin (v. 1068/1657) halîfesi olarak o zamanlarda Aydos'ta ikâmet eden Celvetî tarîkatı şeyhlerinden Osman Fazlı Efendi (v. 1102/1691) ile yakın bir ilişki kurmuştu. Mustafa Efendi oğlu İsmâil Hakkı'yı henüz üç yaşındayken Şeyh Osman Fazlı Efendi'nin yanına götürerek sohbetlerinde

⁵³ Bulgaristan'ın doğusunda, Burgaz iline bağlı bir ilçedir.

⁵⁴ Mehmet Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursevî*, (Haz. İsmail Dervişoğlu), Büyüyenay Yay., İstanbul 2013, 37; M. Murat Yurtsever, *İsmail Hakkı Bursevî*, Ketebe Yay., İstanbul 2018, s.13.

⁵⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Netice Bursevî'nin Vâridâtı ve Şerhleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., (Haz. Ali Namlı), İstanbul 2019, 9.

⁵⁶ Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 102; Hacı Bayram Beşer, M. Nedim Tan, “İsmail Hakkı Bursevî”, *İslam Düşünce Atlası*, (Ed. İbrahim Hakkı Üçer), Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2017, III, 1134.

⁵⁷ Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul 2001, 33-34.

⁵⁸ Sâkıp Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Bursevî'nin Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Erzurum, sy. I, 1975, 37.

bulunmuşlardır. Yedi yaşına geldiğinde annesini kaybeden İsmail Hakkı tahsil hayatı başlayıncaya kadar büyükannesiyle birlikte kalmıştır.⁵⁹

1.1.1. Eğitimi

Ailesinin gözetiminde ilk tahsilini tamamlayan İsmail Hakkı, yedi yaşında iken, o sıralar Aydos'tan ayrılmış bulunan Osman Fazlı Efendi'nin yerine buraya gelen Şeyh Ahmed Efendi'den okuma yazma öğrenmiştir.⁶⁰ Daha sonra Osman Fazlı Efendi'nin Edirne halifesi ve akrabası olan Şeyh Abdülbâki, Aydos'a ziyaret için gittiği sırada İsmail Hakkı'nın annesinin vefat ettiği haberini almış, bu sebeple babası ve babaannesinden onu okutmak için izin talep etmiş onların da izniyle onbir yaşında iken Şeyh Abdülbâki Efendi ile Edirne'ye gelerek ondan ilim talep etmeye başlamıştır.⁶¹

Edirne'de Abdülbâki Efendi'den yedi yıl tahsil görmüş olan İsmail Hakkı, bu süre zarfında ondan sarf ve nahiv okumuş, İbn-i Hacib'in (v. 646/1249) sarf ve nahiv ilmine dair Şâfiye ve Kâfiye isimli eserlerini ezberlemiştir. Burada akaid, kelim, tefsîr, fıkıh ve fıkıh usulüne dair bu alanların önde gelen eserlerini ikmal etmiştir.⁶² İsmail Hakkı tahsilinin bu ikinci döneminde farklı dilleri öğrenmek için büyük çaba sarfetmiş, Arapça ve Farsçayı kolayca anlayıp yazabilecek seviyeye gelmiştir. Bu dönemdeki gayret ve azmini tasavvufî alandan daha çok zâhirî ilimleri talep etme noktasında harcayan İsmail Hakkı genel kültür ve İslâmî ilimler hususunda kendisini bir hayli yetiştirmiştir.⁶³ Şeyh Abdülbâki Efendi'nin rahle-i tedrîsinde yedi yıl süren ilim tahsilini tamamladıktan sonra ondan icâzetini alan İsmail Hakkı, Abdülbâki Efendi'nin emriyle Aydos'ta bulunduğu sırada henüz çocukken iltifatına mazhar olduğu Osman Fazlı Efendi'nin İstanbul Atpazarı'nda bulunan Celvetiyye tarikatının merkezi olan hankâhına gönderilmiştir.⁶⁴ Buraya geldiğinde henüz yirmi yaşında olan İsmail Hakkı burada Osman Fazlı Efendi'ye biat etmiştir. Dergâha yerleştikten sonra manevî terbiyesiyle birlikte şeyhinden kelim, belâğât, fıkıh usûlü ve ferâiz ilimlerine dair eserleri okumuştur. Tekke dışındaki farklı hocalardan da istifâde eden İsmail Hakkı, bunlardan

⁵⁹ Aynî, *İsmail Hakkı Bursevî*, 37-38; Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı”, 104-105.

⁶⁰ Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı”, 106.

⁶¹ Aynî, *İsmail Hakkı Bursevî*, s.38; Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı”, 106.

⁶² Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı”, s.106; Namı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, 37.

⁶³ Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı”, 106-107.

⁶⁴ Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı”, 107.

hüsn-ü hat ve mûsikî dersleri almış, üç yıl süren manevi terbiyesinden sonra şeyhi tarafından icâzet verilerek henüz yirmi üç yaşındayken Üsküp'e halîfe olarak gönderilmiştir.⁶⁵

1.1.2. Tasavvufî Kişiliği

İsmail Hakkı Bursevî, tarîkatı, “Her nesneyi kendi yolundan arayıp esbâbına teşebbüs etmek” şeklinde tanımlar. Zîrâ düşmanla cihad (küçük cihad) birtakım âlet ve silâhlarla olduğu gibi nefse karşı cihâd (büyük cihad) da riyâzât ve mücâhedelerle olur. O, hakîkat evinin kapısı olarak şerîat ve tarîkatı gösterir. O, Allâh Teâlâ'nın (c.c.) emrine uyma ve tarîkatın edebine riâyet hususunda tembellik gösteren ne kadar âlim, sûfî, şeyh, ve âşıkların Allâh Teâlâ'dan (c.c.) ve seyr ü sülûktan habersiz câhil, gittikleri yolların ise bâtıl olduğunu ifade eder.⁶⁶

Zâhirî ve bâtinî ilimler hususunda dengeli bir yol izleyen Bursevî, bu iki ilme vâkıf olan sûfilerin büyük bir kemâle sahip olduklarını söyler. Ona göre meşhur ve büyük sûfiler olarak bilinen Abdülkadir Geylânî (v. 561/1165-66), Şihâbüddîn Sühreverdî (v. 632/1234), Necmüddin-i Kübra (v. 618/1221), Gazzâlî (v. 505/1111), İbnü'l-Arabî (v. 638/1240), Hakîm Tirmizî (v. 320/932), Sadreddin Konevî (v. 673/1274), Necmüddin-i Dâye (v. 654/1256), Kuşeyrî (v. 465/1072), Aziz Mahmûd Hüdâyî (v. 1038/1628) ve mürşidi Osman Fazlî Efendi (v. 1102/1691) gibi zâtlar bu iki ilimden hissedârdır.⁶⁷

Bursevî, şerîat ve tarîkat âdâbına son derece önem verir. O, her tâatte bir mânâ ve her teveccühte bir tecelli olduğunu söyler. Ona göre bu sırrı bilenler temiz şerîat hükümlerini yerine getirme hususunda ihtimâm gösterirler. Zîrâ şerîatın hükümlerinde ve tarîkatın edeplerinde tecelliyât-ı şuhûdiye gizlenmiştir Bir kimse o hükümlere ve edeplere riâyet etmeyip, onları yerine getirmese adı geçen tecellilerden ebedî olarak nasiplenemez. Zîrâ o, tarîkat erbâbından merâmına vâsıl olup kemâle eren ve başkalarını da kemâle erdirmeye konusunda kabiliyetli olanların edep ve erkâna riâyet hususunda mahir kimseler olduklarını ifâde eder.⁶⁸

⁶⁵ Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa Akademi, İstanbul 2020, 406.

⁶⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-Rûh/Muhammediye Şerhi*, (Haz. Mustafa Utku), Uludağ Yay., Bursa 2012, III, 355; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, 249.

⁶⁷ Ali Namlı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 16 (31-32), 2018, 357.

⁶⁸ Bursevî, *Ferahu'r-Rûh/Muhammediye Şerhi*, IV, 315-316.

Vahdet-i vücûd nazariyesine sıkıca bağlı olan Bursevî bu düşüncenin aleyhinde söz beyan eden âlimleri de sert bir şekilde eleştirmekle birlikte aynı şekilde Ehl-i Sünnet itikadı ve şerîat dairesinden uzaklaşan tasavvufî meşrepleri de tenkide tâbi tutmuştur. O, yaşadığı zamanda mevcut bazı tarîkatlara çoğu kez isimlerini zikretmeksizin tenkitler yöneltir. Tarîkatlarda yalnızca şekle ve zâhire önem atfedilmesi, muhabbet ve şevkin kaybolması, raks ve semâ gibi ritüellerin zikir ile sohbe tercih edilmesi, tarîkatların başında bulunan çoğu pîrlerin kâmil olmayışları, gayeleri mürid ve dünyâ malı toplamak olan şerîatten bîhaber genç ve câhil kişilerin tarîkatların başına geçmesi, liyâkat olmaksızın şeyhliğin babadan oğula miras şeklinde geçmesi gibi durumlar Bursevî'nin eleştirdiği hususlardan bazılarıdır.⁶⁹

İsmâil Hakkı Bursevî, haller hususunda sekr yerine sahvı, şathiyyât yerine temkini ve içerisinde bulunulan mertebeye uygun olan davranma şeklini benimsemiş, “ene’l-hak” diyen Hallâc-ı Mansûr’u (v. 309/927), sırrını ifşâ ettiğine inandığı Niyâzî-i Mısırî’yi (v. 1105/1694), Şeyh Bedreddin’i (v. 823/1420), bazı Kalenderî, Mevlevî, Bektaşîler’i ve noksanlıklarını tesbit ettiği kişi ve zümreleri eleştirmiştir. Tasavvuf erbabının ve münhasıran vahdet-i vücûd anlayışı ile alakalı aleyhte söz söyleyen âlimleri de tarîkat adına şerîatta ihmalkârlık ve gevşeklik gösterenleri de sert bir şekilde eleştirmiştir.⁷⁰

Mevlevî tarîkatının Şems kolu ve Bayramî Melâmîleri haricinde diğer bütün tasavvufî çevrelerce büyük kabul görmüş olan Bursevî'nin, birçok eseri basılmış, çoğaltılmış ve geniş bir kitle tarafından okunmuştur. Buna karşın bu iki grup *Silsilenâme-i Celvetî* adlı eserinde Allâh Resûlü'nün (s.a.v.) anne ve babasının kâfir olduklarına dair rivayete yer vermesi, amcası Ebû Tâlib'in de küfür üzere öldüğünü söylemesi sebebiyle onu sert bir şekilde tenkit etmiş, mezarına gidip ziyaret etmeyi dahi câiz görmemiştir.⁷¹

1.1.3. Hizmetleri

İsmail Hakkı Üsküp'e halîfe olarak tayin edildiğinde Üsküp o zamanlar Osmanlı Devleti'nin Edirne'den sonra Balkanlardaki ikinci büyük şehri idi. Burada ilk olarak Meddah Camii'nde bulunan küçük bir odaya yerleşen İsmail Hakkı, akabinde kendisi

⁶⁹ Namı, “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”, 364-365.

⁷⁰ Namı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, XXIII, 103.

⁷¹ Namı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, XXIII, 104.

için yapılan bir zâviyede öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu dönemde şehirde bulunan farklı câmilerde vaazlar veren İsmail Hakkı'nın sohbetlerine iştirak eden cemaat günden güne kalabalık bir hal almıştır. Bu dönemde yirmi dört yaşında iken, (1087/1676) Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızı ile ilk evliliğini yapmıştır (1090/1679).⁷²

Burada bulunduğu süre zarfında irşad görevini yerine getiren Bursevî, dini açıdan yanlış davranışlarını gördüğü bazı müftü, kadı ve şehrin ileri gelenlerinin de içinde bulunduğu kesimleri vaazlarında sert bir dille eleştirince ölümle tehdit edilmiş yılmayınca daha da ileri giderek hadiseyi İstanbul'a taşımışlardır. Altı yıl süren zorlu mücadeleden sonra Osman Fazlı Efendi, Bursevî'yi önce köprülü ve Usturumca'ya daha sonra da 1685 yılında Bursa'ya halîfe olarak göndermiştir. Şeyhinin isteği üzerine Bursa'ya gelen Bursevî, burada vaaz ve nasihatlerine devam etmiştir. Vaazlarında Kur'an-ı Kerîm'i baştan sona tefsîr etmeye başlamış ve bunları Arapça olarak kaleme almıştır. Kaleme aldığı bu tefsîrine *Rûhu'l-Beyân* adını vermiştir.⁷³

İsmâil Hakkı Bursevî, II. Mustafa zamanında 1107/1695 ve 1108/1696 yıllarında düzenlenen I. ve II. Avusturya seferlerine iştirâk etmiştir. Sadrazam Elmas Mehmed Paşa tarafından askere va'z ve nasîhat etmek üzere sefere dâvet edilmiş, sefer sırasında vazlar vermiş, hattâ Sultan Mustafa da onu dinlemiştir.⁷⁴

İsmail Hakkı, 1700 ve 1710 yıllarında olmak üzere iki kez haca gitmiştir. Bu yolculukların ikincisinde deniz yoluyla İskenderiyye'ye oradan da Kâhire'ye geçmiştir. Burada iki ay kalan İsmail Hakkı tasavvuf ehli ve ulemâdan birçok kişi ile ilmî müzakerelerde bulunmuştur.⁷⁵ 1714-1715 tarihlerinde Tekirdağ'da irşad faaliyetlerini sürdüren İsmail Hakkı, 1717- 1720 yılları arasında ise, Şeyh-i Ekber İbnü'l-Arabî'ye karşı olan derin muhabbeti ve bağlılığı sebebiyle ve bununla birlikte kendisine gelen manevî işârete binaen Şam'a gitmiştir. Oradan Celvetîyye tarîkatının merkezi olan İstanbul-Üsküdar'a geçen İsmail Hakkı, burada birçok eser kaleme almakla birlikte bazı sohbetlerinde vahdet-i vücûd düşüncesine dair görüşleri sebebiyle oradakilerin tepkisine

⁷² Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, 41-42; Aynî, *İsmail Hakkı Bursevî*, 41; Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı", s.109-110.

⁷³ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 406-407.

⁷⁴ Ramazan Muslu, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*, Ensar Nşr., İstanbul 2017, 168; Yurtsever, *İsmail Hakkı Bursevî*, 14.

⁷⁵ Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı", s.118- 123; Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, 73-88.

maruz kalmış, devamında ise burada kendisine karşı takınılan menfî tavır sebebiyle 1723 yılında tekrar Bursa'ya dönmüştür.⁷⁶

1.1.4. Vefâtı

İsmail Hakkı, ömrünün âhir zamanlarına kadar bir yandan vaaz ve irşad görevini îfâ ederken, diğer yandan kalemini elden bırakmamış, hatta vaktinin büyük çoğunluğunu eser yazmaya ayırmıştır. Kitaplarını vakfedip, geride kalan bütün eşyalarını da varislerine bırakan İsmail Hakkı Bursevî, yetmiş beş yaşına geldiğinde ölümünün artık yaklaştığının farkına varmış ve 9 Zilkâde 1137/ 20 Temmuz 1725 tarihinde arkasında birbirinden değerli birçok eser bırakarak ruhunu Rabb'ine (c.c.) teslim ederek ebedî âleme göçmüştür. Kabri Bursa'nın Tuzpazarı semtinde daha öncesinde kendisinin yaptırmış olduğu bir nevi külliye olan camii medrese ve dergâhının bir arada bulunduğu ismiyle müsemma “İsmail Hakkı Tekkesi” adı verilen külliyenin kible tarafında bulunmaktadır.⁷⁷

İsmail Hakkı Bursevî hayatta iken yazmış olduğu bazı mısralarla nerede olduğunu açıklamamakla beraber vefatına işârette bulunarak tarih düşmüştür. Bu durum vefatından sonra tespit edilmiştir. Örneğin;

Kebş-i Ruhum Hakk'a kurban eyledim (1137)

mısrası bu duruma örnek teşkil eder. Öte yandan vefatından üç yıl önce kaleme aldığı Nakdu'l-Hâl isimli eserinde bulunan ve daha sonra Bursa Tuzpazarı'nda banisi olduğu Câmi-i Muhammedî'deki kabrinin başına da yazılı olan şu şiirin son mısrasında vefat tarihine işâret etmektedir.

Aşk ile tut kûşe-i dâmân-ı şer'-i Ahmedî

Abd-i mahz ol bulmak istersen felâh-ı sermedi

Câm-ı feyz-i vahdet-i zâtiyyeden nûş eyle kim

Olasın bu bezm-i hâsân içre merd-i evhadî

Sidre vü Tübâyı kılma cılve-gâh-ı cân u dil

⁷⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Semerkand Yay., İstanbul 2014, II, 334; Aynî, *İsmail Hakkı Bursevî*, s.94-105; Namı, *İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri, Tarikatı Anlayışı* s.89-108; Namı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, XXIII, s.103.

⁷⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, Erkam Yay., İstanbul 1982, 241; Aynî, *İsmail Hakkı Bursevî*, 112-113; Yurtsever, *İsmail Hakkı Bursevî*, 14; Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı”, s.123-125.

Âlem-i ervâha ırgür tâ-ser serv-i kaddi

Âşıka zâhid gözüyle eyleme hergiz nazar

Âlim u dâna ile bir görme tufl-ı ebcedi

Âteş-i tevhîdi her kim yakdı kânûn-ı dile

Hakkıylâ envâr-ı Hakk ile pür oldu merkadi (1137/1725)⁷⁸

1.1. ESERLERİ

Osmanlı döneminin velûd ulemâsından olan Bursevî'nin 120-130 kadar eseri olduğu bilinmektedir. Eserlerinin çoğunluğu Türkçe, kırk kadarı Arapça olup, iki dili karışık olarak kullandığı eserleri de mevcuttur. Eserlerinde zaman zaman Farsça'ya da yer veren Bursevî, on binden fazla manzumesinin olduğunu söyler.⁷⁹ Aynı zamanda bir bestekâr olan Bursevî, kendisinin ve bağlı olduğu Celvetiyye tarîkatı'nın kurucusu olan Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin (v. 1038/1628) bazı ilâhilerini de bestelemiştir.⁸⁰ Biz burada tezimizi ilgilendiren kısmı olması münasebetiyle müellifin tasavvufî eserlerini sıralayıp, akabinde ise çalışmamızın ana konusunu teşkil eden “*Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*” isimli tasavvufî tefsîrine dair ayrıntılı bilgiler vereceğiz.

1- *Mesnevi Şerhi*: Rûhu'l-Mesnevi ismi de verilen bu eser, İsmail Hakkı Bursevî'nin Hz. Mevlana'nın Mesnevî'sinin 748 beytinin şerhidir. Eser İsmail Güleç tarafından neşredilmiştir. (İsmail Hakkı Bursevî, *Mesnevî Şerhi*, İnsan Yay., Haz. İsmail Güleç, İstanbul 2012).

2- *Şerhu'l-Muhammediye (Ferahü'r-Ruh)*: İsmail Hakkı Bursevî'nin, Yazıcıoğlu Muhammed'in *Muhammediye* isimli eserine yazdığı şerhtir. (İsmail Hakkı Bursevî, *Muhammediye/ İsmail Hakkı Bursevî'nin Ferahü'r- Ruh Şerhi İle*, Haz. Abdülvehhab Öztürk, Çelik Yay., İstanbul 2000).

3- *Kitabü'n-Necat*: İsmail Hakkı Bursevî bu eserini bir murakabe esnasında gönlüne gelen birtakım ilhamlar üzerine kaleme almıştır. Tasavvuf yoluna süluk

⁷⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış*, Dârulhadis Yay., (Haz. Yakup Çiçek), İstanbul 2005, 24. ;Halil Çeltik, “Bursalı İsmail Hakkı'nın Eserlerinde Hayatına Dair Anekdötler”, *İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 22, 2006, 48.

⁷⁹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl/Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı*, (Trc. Ramazan Muslu, Ali Namlı), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2020, 11; Bursevî, *Kitâbü'n-Nevice Bursevî'nin Vâridâtı ve Şerhleri*, 11.

⁸⁰ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, XXIII, 104.

edenlerin, itikadî meselelerde, zâhir ehlinin kitap ve risâlelerine ihtiyaç duymaması gaye edinilerek kaleme alınmıştır. Eser Abidin Sönmez tarafından hazırlanmıştır. (İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Necat*, Sad. İ. Turgut Ulusoy, Haz. Abidin Sönmez, Hisar Yay., İstanbul 1983).

4- *Kitabü'l-Hitab*: Akaid ve ibadete dair konuların yanında birtakım tasavvufî kavram ve meseleleri içermektedir. Eser İ. Turgut Ulusoy ve Bedia Dikel tarafından Türkçeye çevrilmiştir. (Bursalı İsmail Hakkı, *Kitabü'l-Hitab*, Çev. İ. Turgut Ulusoy, Hisar Yay., İstanbul 1975; İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabü'l-Hitab*, Çev. Bedia Dikel, Divan Yay., İstanbul 1976).

5- *Lübbü'l-Lüb*: İsmail Hakkı, İbn Arabî'nin Fütuhâtü'l- Mekkiye adlı eserinde hakikat ve marifete dair bazı meseleler üzerine görüşlerini Türkçe'ye tercüme etmiş ve esere *Lübbü'l-Lüb* adını vermiştir. Eser 2000 yılında Bahar yayınları tarafından neşredilmiştir. (İsmail Hakkı Bursevî, *Özün Özü, Lübbü'l-Lüb*, Bahar Yay., İstanbul 2000).

6- *Vâridât-ı Kübrâ*: Eserindeki ilhamların çoğu Arapça olmakla beraber bazıları Türkçe' dir. Eser Taner Çetin tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. (İsmail Hakkı Bursevî *Vâridât-ı Kübrâ*, Haz. Taner Çetin, yüksek lisans tezi Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).

7- *Kenz-i Mahfî*: “Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim, bilinmek için mahlûkâtı yarattım”⁸¹ kudsî hadîsinin ele alındığı bir eserdir. Eser Abdulkadir Akçiçek tarafından *Gizli Hazine* ismiyle sadeleştirilmiştir. (İsmail Hakkı Bursevî, *Gizli Hazine*, Sad. Abdulkadir Akçiçek, Rahmet Yay., İstanbul 1967).

8- *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl*: Genel mahiyette tasavvuf ve tarikatlar özel olarak da Celvetîyye tarikatıyla ilgili bilgilere yer verilen eser aynı zamanda Bursevî'nin şeyhi Atpazarî Osman Fazlı Efendi'nin menâkıbnamesi ve biyografisini ihtiva eder. Eserin edisyon kritiği ile ilgili Ramazan Muslu ve Ali Namlı tarafından iki ayrı yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. (*İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-feyz adlı eseri*, Haz. Ramazan Muslu, Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994; *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-feyz adlı eseri ikinci kısım*, Haz. Ali Namlı, yüksek lisans tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994).

⁸¹ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l Hafâ*, (Çev. Mustafa Genç), Beka Yay., İstanbul 2019, III, 311.

9- *Tuhfe-i Atâiyye*: İnsan-ı kâmil, vahdet-i vücüd, kutup, şerât ve tarîkat ilişkisi gibi konulara dairdir. Eser, Veysel Akkaya tarafından *Kâbe ve İnsan* ismiyle yayına hazırlanmıştır. (İsmail Hakkı Bursevî, *Kâbe ve İnsan*, Haz. Veysel Akkaya, İnsan Yay., İstanbul 2000).

10- *Silsilenâme-i Celvetiyye*: Celvetiyye meşayihî hakkında bilgilerin yer aldığı bu eserin son tarafında tarîkat âdâb ve erkânından da söz edilmektedir. Eser, Bedia Dikel tarafından *Celvetiye Yolunda Silsile-Nâme* adıyla sadeleştirilmiştir. (İsmail Hakkı Bursevî, *Celvetiye Yolunda Silsile-Nâme*, Sad. Bedia Dikel, Özdiç Yay., İstanbul 1981).

11- *Şerh-u Usulî'l-Aşere*: Necmüddîn-i Kübrâ'nın *el-Usulü'l-Aşere* isimli kitabının tercüme ve şerhi olup Mustafa Kara tarafından neşredilmiştir. (Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat: Usûlu Aşere, Risâle ile'l-Hâim, Fevâihü'l-Cemâl*, Çev. Mustafa Kara, Dergah Yay., İstanbul 1980).

12- *Kitâbü'n-Neîce*: (1136/1724). Bursevî'nin tasavvufa dair olgunluk dönemi eserlerindendir. (Kasım 1723 - Temmuz 1724) tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhlerini ihtiva eden eser, Ali Namlı ve İmdat Yavaş tarafından Latin harfleriyle 2 cilt halinde yayımlanmıştır. (İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Neîce*, Haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş İnsan Yay., İstanbul 1997).

13- *Tuhfe-i Recebiyye*: Esmâ-i hüsnâ'dan bazı isimlerin şerhi olan eser Şam Valisi Receb Paşa'ya takdim edilmiştir. (1131/1719).

14- *Risâle-i Şerh-i Esmâ-i Seb'a* (*Şerh-i Kelime-i Tevhîd, Kitâbü Şecereti't-tevhîd, Kitâbü't-Tevhîd*): Risâlede Halvetiyye ve Celvetiyye tarikatlarında sülûkte esas alınan lâ ilâhe illallâh, Allâh, hû, hak, hay, kayyûm ve kakhâr isimleri şerhedilmiştir.

15- *Risâleti-Hazarâti'l-Hamsi'l-Îlâhî*: Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ındaki “el-Hazarâtü'l-hamsü'l-ilâhiyye” ve “el-İnsânü'l-kâmil” maddelerinin şerhidir.(1132/1720).

16- *Kitâbü Hücceti'l-bâliğa*: İnsanın vasıfları, ism-i hû, vücûd-i mutlak, ruh, fenâfillâh, esmâ-i ilâhî, erbâb-ı zâhir, sâlikin vasıfları ve sülûkün mertebeleri gibi bazı konuların yer aldığı eser *Reşehât*'ın kenarında basılmıştır (1133/1721).

17- *Tuhfe-i İsmâiliyye*: İman ve amel konularının yanı sıra bazı tasavvufî öğütleri ihtiva etmekte olup müellifin katıldığı Nemçe ve Erdel seferlerinde yol arkadaşı Lefkevizâde Hacı İsmâil Piyâde'nin isteği üzerine yazılmıştır. Eser *Müminlere Armağan* adıyla Tahir Galip Seratlı tarafından neşredilmiştir. (İsmail Hakkı Bursevî, *Müminlere Armağan*, Haz. Tahir Galip Seratlı, Hâcegân Yay., İstanbul 2010).

18- *Tuhfe-i Bahriyye*: İsmâil Hakkı'nın zikir meclislerine katılan Has bahçeler müfettişi Bahri Hüseyin Efendi'ye ithaf edilmiştir. Hû ismi, tevhid, cem', fark, kara ve denizin bazı esrarı gibi konulardan bahseder. Eser Fakirullah Yıldız tarafından *Tevhid ve Sırlar Denizi* adıyla neşredilmiştir. (İsmail Hakkı Bursevî, *Tevhid ve Sırlar Denizi*, Ketebe Yay., Haz. Fakirullah Yıldız, İstanbul 2018).

19- *Risâle-i Hüseyiniyye*: Aynı kişiye ithaf edilmiş olup Hüseyin isminin tasavvufî yorumu hakkındadır. (1133/1722).

20- *Tuhfe-i Ömeriyye*, *Tuhfe-i Aliyye*, *Tuhfe-i Vesîmiyye*: Eserler devrin önemli sîmâlarından olan Çorlulu Ali Paşa, Enderûn ağalarından Vesîmî mahlaslı Seyyid Ahmed Aga ve Derviş Ömer Nevâlî'ye hediye maksadıyla yazılan üç risâleyi içermektedir. Eserlerden *Tuhfe-i Vesîmiyye*; tasavvufun tahalluk ve tahakkuk boyutunu ifâde eden seyr ü sülûku, *Tuhfe-i Ömeriyye*; Celvetî tarikatının âdâb ve erkânı gibi konuları içerirken, *Tuhfe-i Aliyye* ise bir tasavvufî siyâsetnâme özelliği taşımaktadır. Bu üç eser, M. Ali Akidil ve Şeyda Öztürk tarafından *Üç Tuhfe Seyr-i Sülûk* adıyla tek kitap halinde yayımlanmıştır. (İsmail Hakkı Bursevî, *Üç Tuhfe Seyr-i Sülûk*, Haz. M. Ali Akidil, Şeyda Öztürk, İnsan Yay., İstanbul 2000).

21- *Vesîletü'l-merâm*: Cüneyd-i Bağdâdî'nin, sahih bir sülûk ve halvetten faydalanmak için gerekli olduğunu söylediği sekiz şart ve bunların izahı, nebîler ve velîler arasındaki farklar, şeriat ve tarîkata göre amel edenlerin tabakaları, ilâhî sıfatlar gibi konuları ele alır. (1134/1722).

22- *Mecmû'atü'l-esrâr*: Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Abdullah Bosnevî ve Osman Fazlı Efendi'nin bazı eserlerinden seçmeleri ile İsmâil Hakkı'nın halife olarak tayin edildikten sonra Osman Fazlı'yı ziyaretleri esnasında tuttuğu Arapça notları ihtiva eder.

23- *Kitâbü'l-Fasl fi'l-esrâr*: Bazı tasavvufî terimlerin izahına dair küçük bir risâledir.⁸²

1.3. RÛHU'L-BEYÂN TEFSÎRİ

1.3.1. Rûhu'l-Beyân Tefsîrinin Kaynakları

İsmâil Hakkı hilafet aldıktan sonra Balkanlar'da ikâmet ettiği süre içerisinde Kur'ân-ı Kerîm'in en başından Nisâ sûresinin 78. Âyetine kadar olan bölüme, tefsîrlerden derlemeler yaparak açıklamalar oluşturmuş, bu açıklamalar Rûhu'l-Beyân tefsîrinin giriş kısımları için önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Onun vaaz ve irşad hizmetlerini ifâ etmesi hasebiyle, sâir tefsîrler başta olmak üzere farklı kaynaklardan âzâmî derecede faydalanmak sûretiyle kaleme aldığı tefsîr mecmuâlarının da tefsîrinin meydana gelmesinde önemli katkıları olmuştur.

Bursevî, söz konusu tefsîrinin hazırlanmasında yalnızca tasavvufî kaynaklardan değil daha önce ele alınmış birçok tefsîrle birlikte farklı kaynaklardan da yararlanmış. Burada Rûhu'l-beyân tefsîri ile alakalı olarak zikredilmesi gereken mühim husus şudur: Bursevî'nin istifade ettiği ve alıntılar yaptığı bu eserler; genel ma'nâda kendi yorumunu yansıtan ve düşünce dünyasına yakın gördüğü âlimlerin eserleridir.

Rûhu'l-beyân'ın yazımında temel kaynak niteliğinde öneme haiz olan birçok tefsîrden de istifade edilmiştir. Zemahşerî'nin (v. 538/1144) el-Keşşâf'ı, Beyzâvî'nin (v. 685/1286) Envârü't-tenzîl'i, Râzî'nin (v. 606/1210) Mefâtihu'l-gayb-ı, Nesefî'nin (v. 537/1142) Medârikü't-tenzîl'i, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (v. 745/1344) el-Baḥrû'l-muḥîṭ'i, Alâeddin Semerkandî'nin (v. 539/1144) Baḥrû'l-'ulûm'u, Ebussuûd Efendî'nin (v. 982/1574) İrşâdü'l-akli's-selîm'i gibi tefsîrlerin yanında Necmüddîn-i Dâye'nin (654/1256) et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'si, Kâşânî'nin (v. 736/1335) Te'vîlât'ı, Baklî'nin (v. 606/1209) Arâisü'l-beyân'ı gibi işârî tefsîrler Rûhu'l-beyân'a temel ma'nâda kaynaklık teşkil etmişlerdir.⁸³ Bunların yanı sıra İsmâil Hakkı Bursevî Rûhu'l-beyân'ın yazımında farklı birçok tefsîr ve kaynaklardan da yararlanmış. O, bu durumu Rûhu'l-Beyân tefsîrinin ön sözünde şu sözleriyle ifâde etmektedir:

⁸² Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), Meral Yay., İstanbul 1975, I, 121-122; Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", XXIII, 104-106; Bursevî, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış*, 36-38.

⁸³ Ali Namlı, "Rûhu'l-Beyân", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 212.

“Ben Bursa Ulu Cami’de, içerisinde şöhret ve aydınlık bulunan bu mabede insanlara vaaz edip nasihat vermenin haricinde yapacak başka bir şey bulamadığımdan, Rum vilâyetlerinin bazılarında bulunduğum sıralarda tefsîr sayfaları ve ilmî eserlerden bir kısım sayfaları bir araya getirdiğimde, bunlar adeta rüzgarın taşıdığı parçacıklar gibi ellerde düzensiz durduğundan ben de, yakalayabildiklerimden aşırı gidenleri özetleyip, bana verilen bilgilerden ona bazı şeyler ekleyeyim dedim.”⁸⁴

1.3.2. Rûhu’l-Beyân Tefsîrinin Özellikleri ve Eserin Yazımında Takip Edilen Metod

Bursevî Rûhu’l-Beyân’ın mukaddime kısmının son bölümüyle de kaleme aldığı bazı eserlerinde tefsîrin özellikleri ve yazımında takip edilen yol ile ilgili bilgiler sunar. Vaaz ve irşad görevlerinde bulunması dolayısıyla mev’izaya çokça ihtimam gösteren Bursevî, farklı tefsîrlerden de yararlanarak kaleme aldığı eserinde Kur’ân-ı Kerîm’in kolay anlaşılmasını sağlayacak ölçüde sade bir tefsîr metoduyla yetinmiştir. O, tefsîrini yazarken öncelikle İslâm’ın şer’î hükümlerine yer vermiş, akabinde ise işârî yorumları zikretmiştir. Farklı kaynaklardan yaptığı alıntılar genellikle bir değişikliğe tâbi tutmadan aktaran Bursevî tefsîrine kendinden önceki tefsîrlerde görülmeyen bazı ilâvelerde bulunmuş, kendi ifâdelerini “fakir der ki ...” sözüyle belirtmiş, uygun gördüğü yerlere ise Farsça beyitler eklemiştir. Kullanmış olduğu Farsça şiirleri çoğunlukla Hâfız-ı Şîrâzî’nin Dîvân’ı, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin Mesnevî’si, Sa’dî-i Şîrâzî’nin Bostân ve Gülistân’ı, Molla Câmi’nin eserleri gibi kaynaklardan nakletmiştir. Bursevî’ye göre Rûhu’l-Beyân ibare, işâret ve rabbânî ilhamın inceliklerini kendisinde toplayan, her türlü ilim ve hikmeti içinde barındıran sade bir tefsîrdir.⁸⁵ Söz konusu tefsîr genel olarak Arapça kaleme alınmış olmakla birlikte başka eserlerden nakil yapılan Farsça metinlerin de eserde genişçe yer tuttuğu görülmektedir.⁸⁶

Rûhu’l-beyân tasavvufî yönü ağırlıklı olarak bilinmekle birlikte kaynakları sebebiyle hem rivâyet hem de dirâyet tefsîrinin özelliklerini içerisinde barındıran çok yönlü bir tefsîrdir.⁸⁷ Bursevî, Rûhu’l-beyân tefsîrinde âyetlere dair getirdiği işârî yorumları da yer yer Kur’ân’la, sünnetle, sahâbe ve tâbiînden gelen nakillerle tefsîr

⁸⁴ Seyit Avcı, *Sûflerin Hadis Anlayışı/Bursevî Örneği*, Ensar Yay., Konya 2004, 28.

⁸⁵ Ali Namlı, “Rûhu’l-Beyân”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 212.

⁸⁶ Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân Adlı Tefsîri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9 (18), 2011, 377.

⁸⁷ Namlı, İsmâil Hakkı Bursevî’nin “Rûhu’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân Adlı Tefsîri”, 377.

etme yoluna gitmiştir. Örneğin o, “Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. Biz Kitap’ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler.”⁸⁸ âyetini yorumlarken, âyette geçen “iki kanadıyla uçan her tür kuş” ifadesiyle kastedilen iki kanadın şeriat ve tarikat kanadıyla uçanlar olduğunu belirtir. Kalp, ruh ve sıfatların da biz insanlar gibi birer ümmet olduğunu ifade eden Bursevî, onların da tıpkı beşer gibi yaptıkları her türlü fiillerden sorguya çekileceklerini söyler ve “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”⁸⁹ âyetinin buna işaret ettiğini ifade eder.⁹⁰

Bursevî, bazen de işârî yorumlarını hadîs-i şerîflerle desteklemiştir. Örneğin o, “Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.”⁹¹ âyetinde geçen “yeyin” ifadesinin kulluk makamında geceleyenlerin yediklerinden yeyin; “için” kavlinin ise, onların içtiklerinden için manâsına geldiğini ifade ettikten sonra Hz. Peygamberin (s.a.v.) “Ben Rabb’imin katında gecelerim, O beni yedirir ve içirir.”⁹² hadîsini zikreder.⁹³

Bursevî genel olarak âyetlerin nüzûl sebeplerini âyetlerin tefsîrinden önce açıklamıştır. Âyetlerin ma’nâ bakımından birbirleriyle olan yakınlıklarına da temas eden Bursevî, Hanefî mezhebinden olmasına rağmen diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. O, âyetlerin tefsîrinde bazı yerlerde usûl-i fıkıh kurallarına da değinmiş bazı ahkâm âyetlerinin tefsîrinde diğer mezheplerin görüşlerinin yanında kısmen de olsa kendi görüşlerini de ifâde etmiştir. Bununla birlikte tefsîrinde önemli kısmı sahih hadîsler olmakla birlikte zaman zaman zayıf hadîslere de yer veren Bursevî, hadîs âlimleri tarafından eleştiri oklarının hedefinde olmuştur. Kelâm ilmiyle ilgili bazı konulara da değinen Bursevî, Ehl-i sünneti muhafaza etmiş, Mu‘tezile, Kaderiyye, Cebriyye ve Cehmiyye gibi mezhepleri tenkit etmiştir. Bununla birlikte o, tefsîrinde

⁸⁸ En’âm: 6/38.

⁸⁹ İsrâ: 17/36.

⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, V, 209; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, III, 29.

⁹¹ A’râf: 7/31.

⁹² Buhârî, “İ’tisam”: 5.

⁹³ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, III, 163; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VI, 57.

nâsîh ve mensûh âyetlere de temas etmiş, Kur'ân'ın zâhirî hükümlerinde nesih mümkün görülse de bâtinî işâretlerde nesh ihtimalinin olmadığını söylemiştir.⁹⁴

Tasavvufî yönden ele alındığında ise Rûhu'l-beyân'ın içeriği diğer tasavvufî tefsîr ve eserlerden yapılan nakillerden oluşmakla birlikte müellif yer yer kendi tasavvufî görüşlerine de yer vermiştir. Yaşadığı dönemde zuhûr eden ve tartışma konusu olan bazı tasavvufî konulara ayrıntılı bir şekilde girmeden genele hitap etmeyi tercih ettiği görülmektedir. İsmail Hakkı'nın faydalandığı tasavvufî tefsîrlerin başında Necmüddîn-i Dâye'nin et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye adlı tefsîri gelmektedir. Tefsîrin işârî yönünün yazımında Celvetiyye tarîkatı'nın kurucusu Azîz Mahmûd Hüdâyî ve şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin eserlerinden yaptığı nakiller de önemli bir yer tutmaktadır.

Bursevî, İbnü'l Arabî ve takipçilerinin izlediği vahdet-i vücud nazariyesine bağlı bir mutasavvıftır. Bunun yanında Rûhu'l-beyân umûma hitap mâhiyetinde yazıldığından, Bursevî tefsîrinde vahdet-i vücud hususunda yanlış anlaşılmalara sebebiyet verecek yönlerine yer vermemiştir.⁹⁵

⁹⁴ Namlı, "Rûhu'l-Beyân" XXXV, 212.

⁹⁵ Namlı, İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsîri, 380.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM KÜLTÜRÜNDE AHLÂK

2.1. AHLÂK KELİMESİNİN LÜGAT VE İSTİLAH ANLAMI

Ahlâk kelimesi “seciye, tabiat, karakter, huy, din” gibi ma’nâlara gelen hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur.⁹⁶ Istilâhî anlamda ise ahlâk, insanın müsbet veya menfî olarak nitelendirilmesine sebep olan manevi hasletleri, huyları ve buna bağlı olarak meydana gelen irâdeli davranışların tamamıdır.⁹⁷

Başta Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) hadîsleri olmak üzere İslâmî eserlerde ahlâk ve hulk kavramları ekseri güzel ve çirkin huyları, fazilet ve kötü huyları ifâde etmek maksadıyla kullanılmış; münhasıran iyi ve güzel davranışlar; mekârimü’l-ahlâk, hüsnü’l-huluk, mehâsinü’l-ahlâk, el-ahlâku’l-hasene, el-ahlâku’l-hamîde; zemmedilen huylar ise el-ahlâku’z-zemîme, sûü’l-huluk, el-ahlâku’s-seyyie gibi kavramlarla karşılık bulmuştur. Öte yandan ahlâkın yanında yeme, içme ve yolculuk gibi günlük hayata dair çeşitli davranış ve görgü kurallarına ilişkin nasihat bâbında kaleme alınan eserlere edeb veya âdâb adı da verilmiştir. İslâmî kaynaklarda edep kavramı ilk dönemlerden itibaren özel muamele alanları ile ilgili kullanılırken ahlâk, tutum ve davranışların temeli niteliğindeki ruhî ve manevi yetileri, insanın ruh olgunluğunu giderme noktasında bilgi ve düşünce alanını ifâde etmiştir.⁹⁸

⁹⁶ Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (Thk. Abdullah Ali Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî), I-VI, Dâru’l-maârif, Kahire ty., XIV, 1245-1247; Muhammed b. A’la b. Ali et-Tehânevî el-Faruki el-Hanefî, *Mevsûatu Keşşafî Istilahatü’l-Fünun ve’l-Ulûm*, (Thk. Ali Dahruc, Corc Zeynati, Abdullah Halidi), Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996, I, 762; Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-ayn*, (Thk. Abdülhamid Hindâvî), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, 438; Ebü’l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, (Thk. Mustafa Hicâzî, Abdülhalîm et-Tahâvî, Abdülkerîm Azbâvî), Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut 2001, XXV, 257; Ferit Develioğlu, *Lugat*, “Ahlâk”, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2010, 19; Mahmud Esad Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Otto Yay., Ankara 2017, 68. “Hulk” kelimesinin etimolojik ve semantik anlamlarına dair geniş bilgi için bkz. Suat Koca, “Ahlâk Kavramı Üzerine Etimolojik ve Semantik Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 57 (2), 2016, 121-135.

⁹⁷ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yay., Ankara 2004, 39; Abdurrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, (Çev. Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2015, 44; Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 1.

⁹⁸ Çağrı, “Ahlâk”, II, 1.

2.2. KUR'ÂN-I KERÎM'DE AHLÂK

Kur'ân-ı Kerîm'de ahlâk kelimesi geçmemekle birlikte biri “âdet ve gelenek”, diğeri de “ahlâk” anlamında iki yerde⁹⁹ ahlâk kelimesinin tekili olan huluk kelimesi geçmektedir. Bunlarla birlikte birr (iyilik), hidâyet, takvâ, sırât-ı müstakîm, amel-i sâlih sıdk, hayır, ihsan, ma'rûf, hasene ve istikâmet gibi güzel ahlâka taalluk eden kavramlar; fahşâ, ism, dalâl, seyyie, münker, bağy, hevâ, fisk, hatîe, fücûr, israf ve zulüm gibi kötü ahlâk ile aynı ma'nâyâ gelen veya buna yakın anlam ifâde eden birçok kavram bulunmaktadır.¹⁰⁰

Bu dünyada yegâne sorumlu olarak insanı ifâde eden Kur'ân-ı Kerîm, bununla birlikte onun ahlâkî vasıflarına da önem atfetmiştir. Bu sebeple Allâhu Teâlâ (c.c.) insanoğlunu en mükemmel şekilde yaratmış ve ona kendi ruhundan can vermiştir. Bu sebeple ilk insan olması münasebetiyle insanlığın atası olan Hz. Adem'e (a.s.) karşı Allâh Teâlâ'nın (c.c.) emri sonucu melekler secde etmiştir. Bütün bunların yanında insanın topraktan yaratılan bir yönü de vardır. İşte insan tabiatındaki bu iki farklı durum onun ahlâkî açıdan iki yönlü bir varlık olması sonucunu doğurmuştur. Allâh Teâlâ (c.c.) insanoğluna kendi nefsinden takvâ ve fücûr olmak üzere iki ahlâkî erdemi sunmuş, bunun yanında ona iyiliğin ve kötülüğün kaynağı olan hasletleri de birlikte vermiştir.¹⁰¹

2.3. HZ. PEYGAMBERİN (S.A.V.) AHLÂKİ

Bütün ahlâkî özellikleri şahsında cem eden ve Müslümanlara nümûne-i imtisâl olan Peygamber Efendimiz'in (s.a.v) ahlâkî özellikleri kabullendirme noktasındaki azmi ve bu yoldaki usûl ve yöntemlerine dair kaynaklarda birçok örnek bulunmaktadır. O'nun hiçbir fark gözetmeksizin gencinden yaşlısına, zengininden fakirine, erkeğinden kadınına, toplumun bütün fertlerine hatta hayvanâta dahi en güzel şekilde muamelede bulunduğu dair Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîfler dahil olmak üzere sâir İslâm kaynaklarında pek çok bilgi zikredilmektedir. “Sizin en hayırlınız ahlâkî bakımdan en güzel olanınızdır.”¹⁰² buyuran Allâh Resûlü (s.a.v.) hem Kur'ân'da zikredilmesi hem de kendi ifâdeleriyle “en mükemmel ahlâka sahip olmasına”¹⁰³ rağmen her zaman daha güzel bir ahlâka sahip olma yönünde gayret sarfetmiş, bu sebeple Allâh Teâlâ'ya (c.c.)

⁹⁹ Suarâ: 26/137; Kalem: 68/4.

¹⁰⁰ Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, Değerler Eğitimi Merkezi Yay., İstanbul 2016, 30-31.

¹⁰¹ Çağrı, “Ahlâk”, II, 1.

¹⁰² Buhârî, “Edeb”: 39; Tirmizi, “Birr”: 47.

¹⁰³ Kalem: 68/4; Ahzab: 33/21.

sık sık “*Allâhım! Bana nasıl güzel bir beden verdiysen aynı şekilde güzel bir ahlâk ver!*”, *Allâhım, en güzel ahlâka sahip olmayı bana nasip et, bunu bana ancak sen nasip edersin!*”¹⁰⁴ diye dua etmiş, bunun yanında su-i ahlâktan koruması için de “*Allâhım beni kötü işlerden ve kötü huylardan koru!*”¹⁰⁵, “*Allâhım, kötü huyları benden uzaklaştır, bunu benden ancak sen defedersin!*”¹⁰⁶ ifâdeleriyle niyazda bulunmuştur.

Resûlullah’ın (s.a.v.) ahlâki yaşantısını konu alan hadîslerinden bazıları şunlardır:

“*Ben, güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim.*”¹⁰⁷

“*Beni Rabbim terbiye etti ve terbiyemi ne güzel yaptı.*”¹⁰⁸

Sa’d İbni Hişâm’dan rivâyet edildiğine göre şöyle dedi: “*Ey müminlerin anası, bana Allâh’ın Resûlü’nün (s.a.v.) ahlâkından bahset, dedim. O da (Âişe): ‘Sen, Kur’ân okumuyor musun?’ diye sorunca Ben: ‘Evet, okuyorum’, diye cevap verdim. Bunun üzerine o: ‘İşte onun (s.a.v.) ahlâkı Kur’ân idi’ dedi.*”¹⁰⁹

Urve (r.a.), teyzesi Hz. Âişe’den (r.anh) şöyle rivâyet etmiştir: “*Resûlullah’tan (s.a.v.) daha güzel ahlâklı biri daha yoktur. Sahâbelerinden yahut aile fertlerinden biri kendisine seslendiğinde o, ‘lebbeyk (buyur!)’ diye karşılık verirdi. Bu sebeple Allâh (c.c.) onun hakkında: ‘Şüphesiz sen büyük bir ahlâk üzeresin’*”¹¹⁰ buyurmuştur.¹¹¹

Yine Hz. Hatice (r.anh), Peygamber Efendimiz’e (s.a.v.) ilk vahiy geldiğinde şöyle demiştir: “*Müjdeler olsun! Sen sözün doğrusunu söylersin, emaneti korursun, akrabalarını gözetirsin, güzel ve iyi ahlâklısın. Sebat et! Vallâhi ben, senin bu ümmetin peygamberi olacağını umarım. Hiç korkma! Allâh seni hiç bir zaman utandırmaz, üzüntüye uğratmaz. Çünkü sen akrabana yardım edersin, işini görmekten aciz olanların yükünü taşırsın. Yoksula kimsenin vermediğini verir, kazandıramadığını kazandırırın, misafirleri ağırlarsın, uğradıkları musibet ve felaketlerde halka yardım edersin*”¹¹²

¹⁰⁴ Tirmizi, “Da’avat”: 32.

¹⁰⁵ Tirmizi, “Da’avat”: 136.

¹⁰⁶ Tirmizi, “Da’avat”: 32.

¹⁰⁷ İmâm Mâlik, Muvattâ, Hüsnü’l-hulk: 8.

¹⁰⁸ el-Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, (Thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yusûf Hindâvî), el-Mektebetu’l Asriyye, Beyrut 2000, I, 80, 81.

¹⁰⁹ Müslim, Müsafirîn: 139.

¹¹⁰ Kalem: 68/4.

¹¹¹ Ebû Nuaym, *Delâilü’n-Nübüvve*, Darü’n-Nefais Yay., Beyrut 2012, 57.

¹¹² İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, (Trc. Abdülvehhab Öztürk), Kahraman Yay., İstanbul 2014, I, 249.

Enes b. Mâlik (r.a.) anlatıyor: “*Resûlullah’a (s.a.v.) tam on sene hizmet ettim. vallâhi bana bir kez bile ‘of’ demedi. Herhangi bir işle ilgili ‘Niye bunu böyle yaptın?’ veya ‘Şöyle yapsaydın ya!’ demedi.*”¹¹³

Enes b. Mâlik’in (r.a.) mezkûr hadîste zikrettiği Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) davranışıyla ilgili ifâdeleri O’nun merhameti ve sevgisiyle ne derece büyük bir ahlâka sahip olduğunu bize göstermektedir. Bununla birlikte Hz. Enes’in (r.a.) bahsi geçen zamanlarda on yaşlarında olduğunu düşünecek olursak birtakım hata ve ihmallerin olma ihtimalini de göz önünde bulundurduğumuzda Allâh Resûlü’nden (s.a.v.) en ufak bir nahoş ifâde duymaması, O’nun eşsiz ahlâkının en önemli delilidir.

2.4. SAHÂBE-İ KİRÂM’IN AHLÂKI

Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) yakın arkadaşları olan Ashâb-ı Kirâm, üsve-i hasene olan Allâh Resûlü’nün (s.a.v.) ahlâkından faydalanmış, kendilerine O’nu örnek almış ve onun gibi olma hususunda gayret göstermişlerdir. Allâh (c.c.) ve Resûlü’nü (s.a.v.) kendi nefislerinden daha çok seven ve İslâm’ın yayılması noktasında canla başla mücadele etmiş olan bu kutlu nesil, bu yolda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamış, bu uğurda yurtlarını terk etmiş, hatta bir an bile tereddüt etmeden canlarını feda etmişlerdir. Böylelikle o güzîde topluluğun, Resûlullah (s.a.v.) ile birlikteliklerinden sahip oldukları üstün vasıflar zuhûr etmiş, bunun sonucunda da Allâh’ın (c.c.) ve Resûlü’nün (s.a.v.) övgüsüne mazhar olmuşlardır. Ashâbın faziletine dair söz konusu âyet ve hadîslerden bazıları şunlardır:

*“İslâm’ı ilk önce kabul eden muhâcîrler ve ensar ile, iyilikle onlara uyanlar var ya, Allâh onlardan râzı olmuş; onlar da O’ndan râzı olmuşlardır. Allâh, onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır.”*¹¹⁴

*“Muhammed, Allâh’ın Resûlüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler. Onların, rükû ve secde hâlinde, Allâh’tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün. Onların secde eseri olan alametleri yüzlerindedir.”*¹¹⁵

¹¹³ Müslim, Fedâil: 51.

¹¹⁴ Tevbe: 9/100.

¹¹⁵ Fetih: 48/29.

“Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allâh'a iman edersiniz...”¹¹⁶

“Onlar yaralandıktan sonra Allâh'ın ve Peygamberinin davetine uyan kimselerdir. Onlardan güzel davranıp iyilik edenlere ve Allâh'a karşı gelmekten sakınanlara büyük bir mükâfat vardır.”¹¹⁷

“(İman ve amelde) öne geçenler ise (âhirette de) öne geçenlerdir. İşte onlar Allâh nezdinde yakınlığa erdirilmiş kimselerdir.”¹¹⁸

“Ashâbıma dil uzatmayın. Siz, Allâh yolunda Uhud Dağı kadar altın infak etseniz yine de onların sevaplarına ve amellerine yetişemezsiniz.”¹¹⁹

“İnsanların en hayırlıları benim asrımda yaşayanlardır. Sonra bunları takip edenlerdir, sonra da bunları takip edenlerdir.” İmrân (r.a.) dedi ki: “Kendi asrını zikrettikten sonra iki asır mı, üç asır mı zikretti bilemiyorum.” “Bu sonuncuları takiben öyle insanlar gelir ki, kendilerinden şahitlik istenmediği halde şahitlikte bulunurlar, onlar ihanet içindedirler, itimad olunmazlar. Nezirlerde (adak) bulunurlar, yerine getirmezler. Aralarında şişmanlık zuhûr eder.”¹²⁰

2.5. SÜFÎLERİN AHLÂK ANLAYIŞI

Ahlâk kavramı, klâsik tasavvuf kaynaklarında prensipleriyle ele alınan bir konu olmasıyla birlikte aynı zamanda husûsî bir kavram olarak da temayüz etmiştir. Bazı sûfiler söz konusu kavramı eserlerinde hal veyahut bir makam olarak ele alırlarken bazı kaynaklarda ise ubudiyetin güzel vasıflarının bir gereği olarak ayrıntılı bir şekilde anlatmışlardır. Nitekim Hâce Abdullah Herevî (v. 481/1089) yüz tasavvufî makamı ele aldığı *Menâzilü's-sâirîn* adlı eserinde “ahlâk” kavramını husûsî bir başlık altında ele almıştır. Bununla birlikte Abdülkerim Kuşeyrî (v. 465/1072) *er-Risâle*'de ahlâk kavramına mutasavvıfların halleri ve makamları arasında zikretmiş, Gazzâlî (v. 505/1111) ise *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı meşhur eserinde güzel ahlâk ve methedilen vasıflara geniş çapta yer vermiştir.¹²¹

¹¹⁶ Âl-i İmrân: 3/110.

¹¹⁷ Âl-i İmrân: 3/172.

¹¹⁸ Vâkıa: 56/10-11.

¹¹⁹ Buhârî, Fedâilu's-Sahâbe: 4.

¹²⁰ Buhârî, Şehâdât: 9, Fedâilu's-Sahâbe: 1; Müslim, Fezâilu's-Sahâbe: 214; Tirmizî, Fiten: 45.

¹²¹ Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Otto Yay., Ankara 2017, 69.

Sûfîler tasavvufî ahlâkî bir rehber öncülüğünde ve tasavvufî yöntemlerle ele alırlar. Onlara göre tasavvufî yolculukta söz konusu yolun; yolcusu mürid, kılavuzu ise mürşiddir. Mutasavvıflara göre bu yolda mürşîdi olmayanın ahlâkî gelişimini istenen seviyede gerçekleştirebilmesi mümkün değildir. Binaenaleyh sûfîlerin büyüklerinden Beyazid-i Bistâmî (v. 234/848): “Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır.” sözüyle bu duruma dikkat çekmiştir. Aynı şekilde Ebû Ali ed-Dekkâk da (v. 405/1015) bir mürşide intisap etmeden nefsi tezkiye etmeye kalkışan müridin, yüksekçe bir yerde kendiliğinden yetişen, yaprak açan, fakat meyvesi olmayan ağaç gibi olduğunu ifâde etmiştir. Ona göre kendi kendine biten ağaç yeterince büyüyüp yaprakları çoğalsa bile meyve vermez. Bunun gibi müridin de terbiye ve feyiz alacağı bir şeyhi yoksa nefsinin arzularına uyar ve kurtuluşa eremez. Bu durumda ağacın büyüyüp meyve vermesi için bir bahçivana ne kadar ihtiyaç varsa müridin manevi anlamda gelişip ahlâken yücelmesi için de bir mürşid o derece gereklidir. Aksi takdirde müridin, nefsi terbiye etmesi ve kâmil bir ahlâka sahip olması mümkün gözükmemektedir.¹²²

Sûfîler, tasavvuftaki ahlâkî eğitimi, nefsi tezkiye, kalbi tasfiye esasına dayandırır. Onlara göre bu iki durumdan biri eksik kaldığı takdirde o kişi ahlâki anlamda bir ilerleme kaydedemez. Zîrâ Efendimiz (s.a.v.) bir Hadîs-i Şerîflerinde: “İnsanda bir organ vardır. Eğer o sağlıklı ise bütün vücut sağlıklı olur; eğer o bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin! O, kalptir.”¹²³ buyurarak bu duruma dikkat çekmiştir. Binaenaleyh sûfîler, ahlâk-ı hasenenin tam ma’nâsıyla gerçekleşebilmesi için kalbin tedavi edilmesi gerektiği hususunu dile getirmişlerdir. Onlara göre bunu gerçekleştirebilecek kişi ârif-i billâh makamındaki peygamber vârisi zâtlardır. Zira bu zâtlar Cenâb-ı Hakkı (c.c.) kalp gözüyle tanıyan, O’nun (c.c.) emirlerini titizlikle yerine getiren ve görüldüklerinde Allâh’ı (c.c.) hatırlatan¹²⁴ kimselerdir.¹²⁵

Sûfîler tasavvuf ilmine dair getirdikleri yorumlarda tasavvufu çoğu kez “ahlâk” kavramı ile birlikte zikretmişlerdir. Öyle ki bu iki kavram birbirinin yerine kullanılır

¹²² Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 445. Tasavvufta Mürşid-i Kâmillerin müridlerini yetiştirmelerindeki rolleri için bkz. Ömer Yılmaz, “Tasavvufî Düşüncede Mürşidin İnsan Yetiştirmedeki Rolü”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Nisan 2014, Erzurum 2015*, 653-667.

¹²³ Buhârî, *İmân*: 39; Müslim, *Müsâkât*: 107.

¹²⁴ İbn Mâce, *Zühd*: 4.

¹²⁵ Mevlüt Özçelik, “Tasavvufta Ahlâk ve Edeb”, *Ahlâk ve Din Disiplinlerarası Yaklaşım*, (Ed. Hasan Yerkazan), Sonçağ Akademi Yay., Ankara 2021, 113.

hale gelmiştir. Bu tanımlarda sûfiler ahlâkî tasavvufun özü ve esası olarak kabul etmişlerdir.

Ebu'l-Hüseyin en-Nûrî (v. 295/908); “tasavvuf ne birtakım merasimler ne de bilgi yığınıdır; aksine tasavvuf yalnızca ahlâktır.” derken bunu ifâde etmiştir. Ebû Bekir el-Kettânî de (v. 322/934), “Tasavvuf ahlâktır. Ahlâkî bakımdan üstün olan, tasavvufî açıdan da faziletlidir.”¹²⁶ ifâdelerini kullanırken, Ebû Saîd el-Harrâz (v. 277/890 [?]) ise “tasavvuf bir şeyhe bağlanmak değil, bir ahlâktır.” demiştir.¹²⁷

İbn Atâ (v. 309/922) ise manevi olarak yükselen kimsenin, ancak güzel ahlâk sebebiyle yükseldiğini ve bu ahlâka ise kâmil ma'nâda yalnızca Allâh Resûlü'nün (s.a.v.) eriştiğini söyler.¹²⁸

Hucvîrî'ye (v. 465/1072 [?]) göre, Hakk'a karşı güzel ahlâk sahibi olmak kazasına rızâ göstermek, halka karşı ahlâklılık olmak verdikleri sıkıntıya sabretmek ve onlara iyilikle karşılık vermektir.¹²⁹

Ebû Yezîd el-Bistâmî (v. 234/848): “Halkın Allâh'a (c.c.) en yakın olanı, O'nun (c.c.) mahlûkatlarına merhametli davranıp tevâzu gösterenlerdir.”¹³⁰ demiştir.

İbnü'l Arabî (v. 638/1240) ahlâkî şöyle ifâde eder: “Nefse ait öyle bir haldir ki insan onunla davranışlarını düşünmeden ve bir seçme iradesi olmadan kendiliğinden yapar”¹³¹ der.

Ahlâkî; “Hakk'ın vasıflarından kulun sahip olduğu şey” olarak tanımlayan Herevî (v. 481/1089), bu ilimde konuşanların, tasavvufun ahlâk olduğu hususunda birleştiklerini söyler. Ona göre ahlâk konusundaki sözlerin hepsi tek bir nokta etrafında döner durur. Bunlar: İyilik yapmak ve kötülüğü gidermektir. Bu da üç şeyle mümkündür: İlim, cömertlik ve sabır. Herevî ahlâkın üç derecesinden bahseder: Birincisi, halkın kaderlerine olan bağlılıkları, güçlerinin sınırlı olduğunu ve kaza ve kaderin hükmü üzere bulunduklarını bilmeleridir. Bu bilgi ile şu üç şey elde edilebilir:

¹²⁶ Abdulkerim el-Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, Trc: Ali Arslan, Arslan Yay., İstanbul 1980, 445

¹²⁷ Ebû Abdurrahman Muhammed es-Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler/Tabakâtü's-Sûfiyye*, (Trc. Abdurrezzak Tek), Bursa Akademi, Bursa 2018, 158.

¹²⁸ Ebû Abdurrahman Muhammed es-Sülemî, *el-Mukaddime fi't-tasavvuf/Tasavvufa Giriş*, (Trc. Abdullah Suat Demirtaş), Semerkand Yay., İstanbul 2018, 90.

¹²⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi*, (Trc. Süleyrnan Uludağ), İstanbul 1982, 541.

¹³⁰ Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Nşr. İstanbul 2005, 378.

¹³¹ Muhyiddîn İbn Arabî, *Mekârimü'l Ahlâk*, (Trc: Vahdettin İnce), Kitsan Yay., İstanbul 2005, 30.

Köpek bile olsa mahlûkâtın senden emin olması, halkın seni sevmesi ve senin sayende kurtuluşa ermesidir. İkincisi, Hakk’a karşı ahlâkını güzelleştirmendir. Ahlâkını güzelleştirmen ise, senden hâsıl olanların özrü, Hak’tan gelenlerin ise şükür gerektirdiğini bilmen ve mutlaka vefakâr olmandır. Üçüncüsü ise, sâlikin ahlâkı kendine ait bir vasıf olarak görmeyip Allâh Teâlâ’nın (c.c.) lütfu olduğunun farkına varmasıdır.¹³²

Serî Sakatî (v. 251/865) “Güzel ahlâk, insanları incitmemek, kin gütmekten ve karşılık beklemeden onların eziyetlerine katlanmaktır”¹³³ der.

Muhâsibî (v. 243/857) ise güzel ahlâkla ilgili olarak: “Ezaya katlanmak, kızmamak, güler yüzlü ve tatlı sözlü olmaktır.” ifâdelerini kullanır.¹³⁴

Ebû Süleyman Dârânî (v. 215/830) ise ahlâkı güzel olmayanın hakîkati bulamayacağını söyler.¹³⁵

Ebû Hafs’a (v. 260/874) “Onlarla iyi geçinin”¹³⁶ âyetinin anlamını sorduklarında şöyle cevap verir: “İyi geçinmek demek, hoşuna gitmeyen hususlarda ailene ve birlikteliğinden hazzetmediğin kimseye güzel ahlâkla muamele etmendir.” ifâdelerini kullanır.¹³⁷

Sülemî’ye göre sûfilerin ahlâklarından biri, Allâh Teâlâ’nın (c.c.) şu âyet-i kerîme ile Peygamber Efendimiz’e (s.a.v.) öğrettiği edeptir. “*Allâh’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allâh’tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allâh’a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allâh, tevekkül edenleri sever.*”¹³⁸

Ona göre Allâh Teâlâ (c.c.), bu âyette Peygamber Efendimiz’e (s.a.v.) en güzel edep ve ahlâk üzere zâhirde ümmeti ile iyi geçinmesini emretmiştir. Akabinde, “*Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allâh’a tevekkül et*” buyurmasıyla da Resûlullah

¹³² Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, (Trc. Abdurrezzak Tek), Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2019, 99-100.

¹³³ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler/Tabakâtu’s-Sûfiyye*, 26.

¹³⁴ Feridüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, (Trc. Süleyman Uludağ), Kabalcı Yay., İstanbul 2005, 263; Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler/Tabakâtu’s-Sûfiyye*, 29.

¹³⁵ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 271.

¹³⁶ Nisâ: 4/19.

¹³⁷ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler/Tabakâtu’s-Sûfiyye*, 65.

¹³⁸ Âl-i imrân: 3/159.

Efendimiz'in (s.a.v.) sadece kendisine rücû edip hakîkatte onlardan (manen) alakasını kesmesini emretmiştir.¹³⁹

Vüheyb b. Verd'den (v. 263/876) nakledildiğine göre şöyle demiştir:

“Süfîân-ı Sevrî (ö.161/778) şiddetli bir şekilde ağladı ve kendisine bunun sebebi soruldu. O da şu cevabı verdi: İhtiyarladık, ömrümüz geçip gitti biz ise Allâh Teâlâ'nın (c.c.) rızâsına ulaştıracak güzel ahlâk ile ahlâklanamadık.”¹⁴⁰

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (v. 283/896) sâdıkların ahlâkını anlatırken şunları söyler:

“İster doğru ister yalan olsun Allâh Teâlâ (c.c.) adına yemin etmezler. Gıybet etmezler ve yanlarında gıybet edilemez. Karınlarını tıka basa doyurmazlar. Söz verdiklerinde sözlerinden dönmezler. Kelâmlarının sonunda, ‘inşallâh/Allâh (c.c.) dilerse’ demeden konuşmazlar. Asla mizah yapmazlar.”¹⁴¹

Özetle sûfîler güzel ahlâka dair bütün vasıfları Allâh Teâlâ'nın (c.c.) Kur'ân'da üstün ahlâk sahibi olarak övdüğü Allâh Resûlü'nden (s.a.v.) almışlardır. Onlar hayatları boyunca rızâ-yı bârî doğrultusunda yaşamışlar ve bu yolda nefislerini terbiye yoluna gitmişlerdir.¹⁴²

2.6. İSLÂM FELSEFESİNDE AHLÂK

Eski Yunan filozoflarının ahlâkî kavramlara ilişkin getirdikleri tanım ve sınıflandırmaları benimseyen İslâm filozofları, temeli Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet'e dayalı İslâm ahlâkını bu tanım ve sınıflandırmalardan yola çıkarak sistematik bir şekilde açıklama yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle İslâm'da felsefî ahlâk müstakil bir ilim dalı olarak görülemez.

İslâm filozofları ahlâk kavramını “insanın nefsinde yerleşik olan yatkınlıklar” şeklinde tanımlamışlardır. Bu yatkınlıklar sayesinde “fiiller, nefisten herhangi bir fikrî ve iradî güçlüğü gerek duymaksızın sadır olur.” Şayet bu yatkınlıklar müsbet manâda

¹³⁹ Ebû Abdurrahman Muhammed es-Sülemî, *Sûfîlerin Ahlâkı/Cevâmiu Âdâbi's-Sûfîyye*, (Trc: Abdullah Suat Demirtaş), Semerkand Yay., İstanbul 2018, 35.

¹⁴⁰ Sülemî, *Sûfîlerin Ahlâkı/Cevâmiu Âdâbi's-Sûfîyye*, 75.

¹⁴¹ Sülemî, *Sûfîlerin Ahlâkı/Cevâmiu Âdâbi's-Sûfîyye*, 82.

¹⁴² Daha geniş bilgi için bkz. Kadir Özköse, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, Nasihat Yay., Ankara 2008, 25-30.

gerçekleşirse nefisten “faziletler”, menfî manâda gerçekleşirse “rezîletler” meydana gelir.¹⁴³

Kindî (v. 252/866 [?]) , Ebû Bekir Râzî (v. 313/925), Fârâbî (v. 339/950), İbn Sînâ (v. 428/1037), İbn Miskeveyh (v. 421/1030), Gazzâlî (v. 505/1111) ve Tûsî (v. 672/1274) önde gelen İslâm filozoflarından olarak değerlendirilir.¹⁴⁴

¹⁴³ Mehmet S. Aydın, “Ahlak”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 10.

¹⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Çağrıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 123-287.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RÛHU'L-BEYÂN TEFSÎRİNDE TASAVVUFÎ AHLÂK

Bu başlık altında ele alacağımız her kavramın tanımı yapılarak, sûfilerin mezkûr kavramlara ilişkin görüşleri zikredilecek, akabinde ise müellifimiz İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân tefsîrinde söz konusu kavrama örneklik teşkil eden âyetlere dair tespit ettiğimiz yorumlarına yer verilecektir.

3.1. BİRR

İyilik kavramı Kur'an'da "birr", "ihsan", "hayr", "hasene", "amel-i sâlih", "ma'rûf", "takvâ" gibi kelimelerin karşılığı olarak kullanılmakla birlikte ağırlıklı olarak "birr" kavramı ile karşılık bulmaktadır. Birr, sözlükte "iyilik, güzellik, bağışta bulunmak, hayır, anaya babaya itaat" gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴⁵ Bununla birlikte Kur'an'da aynı kökten türeyen "berr" kavramı ise "çok şefkatli, kullarına yardımcı olan" ma'nâsında Cenâb-ı Hakk'ın bir ismi¹⁴⁶ olmakla birlikte aynı zamanda "itaatkâr" anlamında insanın bir sıfatı olarak da Kur'an'da zikredilmektedir.¹⁴⁷

Müellifimiz İsmâil Hakkı Bursevî'nin, mezkûr kavrama ilişkin işârî yorumlarına yer verdiği âyetler ve bu âyetlere dair işâretleri şu şekildedir:

لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz(den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allâh'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyen ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıdığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve

¹⁴⁵Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, (Haz. Raşid Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal), İdeal Kültür Yay., İstanbul 2012, 225; İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisü'l-lüga*, I, 177; Develioğlu, *Lugat*, "Birr", 122; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 76.

¹⁴⁶ Tûr: 52/28.

¹⁴⁷Ali Toksarı, "Birr", *DİA*, İstanbul 1992, XI, 204.

davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allâh'a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir."¹⁴⁸

Bursevî, âyette geçen “*Birr*” kavramını; sâhibini cennete götürecek hoşnut ve râzı olunan iyilikler olarak tanımlar. Mezkûr âyetin, açık veya gizli olarak insana âit bütün kemâlâtı içine aldığını ifâde eden müfessirimiz, devamında bu kemâlâtı üç maddede toplar.

1. Doğru inanç
2. Hüsn-i muâşeret (geçimli olmak)
3. Nefsi terbiye.

Bursevî, bu maddeleri âyet içerisinde ilgili yerlerle ilişkilendirdiğinde Allâh’a (c.c.) ve inanılması gereken diğer şeylere inanmak birincisine, malı istenilen yerlere dağıtmak ikincisine ve namaz kılmaktan itibaren âyetin sonuna kadar olan kısmın ise üçüncüsüne işâret ettiğini ifâde eder. Ona göre bu özelliklerin hepsine sahip olan kimse, îmân ve itikadî açıdan bakıldığında doğruluk, halkla muâşereti ve Hakk’la muâmelesi doğrultusunda bakıldığında ise takvâ vasfıyla vasıflanmıştır. Beydâvî’ye (v. 685/1286) göre Allâh Resûlü’nün (s.a.v.) : “*Bu âyetin gerektirdiği şekilde amel eden kişinin îmânı kemâle ermiştir.*” hadîsi buna işâret etmektedir.¹⁴⁹

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

*“Sevdiğiniz şeylerden Allâh yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allâh onu bilir.”*¹⁵⁰

Bursevî’ye göre zikredilen âyette insanlar, açıkça temiz ve güzel olanı infak etmeye teşvik edilirken, değersiz olanı infak etmekten sakındırılmışlardır. Dolayısıyla gerçek ma’nâda birr’e ulaşım matlûba kavuşmak, ancak sevilen bir şeyi infak etmekle mümkün olabilir. Ona göre bu âyet selef-i sâlihîn’in, hoşlarına gidecek şeyler olduğunda onu ihtiyaç duyacakları günde Cenâb-ı Hakk’ın (c.c.) yolunda harcama niyetiyle saklamaları bu durumu destekler mahiyettedir. Dolayısıyla müminler, sevdiği

¹⁴⁸ Bakara: 2/177.

¹⁴⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, (Thk. Abdüllatîf Hasen Abdurrahman) Dar al Kutub Al- İlmiyye, Beyrut 2018, I, 286; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, (Trc. H. Kâmil Yılmaz, Ömer Çelik, Süleyman Derin, Mehmet Toprak, Murat Sülün), Erkam Yay., İstanbul 2005, II, 162.

¹⁵⁰ Âl-i İmrân: 3/92.

bir şeyi, ancak o şeyi harcadığında ondan çok daha iyisine ulaşabileceğine inandığı bir şeye karşılık infak eder.¹⁵¹

Bursevî, bazı sûfilerin, ilgili âyet perspektifinde hakîkî vuslat olan Allâh Teâlâ'ya (c.c.) nasıl vasıl olunabileceği hususuyla ilgili olarak verdikleri cevapları zikreder:

Kuşeyrî'ye (v. 465/1072) göre birr'i arzulayan kimse, sevdiği şeylerin bir kısmını, Allâh Teâlâ'yı (c.c.) arzulayan kimse ise, sevdiklerinin tamamını infak etmelidir.

Necmüddin-i Kübra (v. 618/1221) âyet-i kerîmenin sonundaki, “*Allâh onu bilir*” cümlesini “Siz, kendinizi O'na verdiğiniz kadar, O da kendisini size verir.” ifâdeleriyle yorumlar.

Kâşânî (v. 736/1335) ise, kişiyi Allâh'a (c.c.) yaklaştıran bütün fiilleri birr kapsamı içerisinde değerlendirir. Ona göre Allâh'a (c.c.) yakınlaşmak ise, yalnızca O'ndan başka her şeyden (mâsivâ) el etek çekmekle mümkün olabilir. Allâh'tan (c.c.) gayrı bir şey seven kişi, bu sevdiği sebebi ile Allâh'la (c.c.) arasına bir perde çekmiş; sevgisini Allâh'dan (c.c.) başkasına yönelttiği için gizli şirke düşmüş olur. Bu durumda Allâh'dan (c.c.) uzaklaşmaktan kurtulmak; O'na yaklaşmak, ancak malını ve canını vermekle; Allâh'dan (c.c.) başkasına duyulan sevgiden kopmakla ve nefsi, tüm alçak sıfatlardan arındırmakla mümkün olabilir.¹⁵²

وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ
وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا

“*Allâh'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşta, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz Allâh, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.*”¹⁵³

Bursevî'ye göre maksat hâsıl olup, âbid Mâbûd'una ulaştığında, ana babasına, yakın akrabasına, yetimlere, yoksullara ve âyette zikredilen diğer gruplara yaptığı iyilik düzgün olur. Çünkü ihsân, yani yaptığını iyi ve güzel yapmak, “*O yarattığı her şeyi*

¹⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, II, 66; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, III 196.

¹⁵² Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, II, 67; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, III 196.

¹⁵³ Nisa: 4/36.

*güzel yapmıştır.*¹⁵⁴ âyeti gereğince Allâh Teâlâ'nın (c.c.) sıfatlarındandır. Kötülük yapmak ise *“Şüphesiz ki nefis, dâimâ kötülüğü emredicidir.*¹⁵⁵ âyeti gereğince insanın sıfatlarındandır. Şu halde *“Sana gelen her iyilik Allâh'tandır, sana gelen her kötülük de kendi nefsindendir.*¹⁵⁶ âyetinde buyrulduğu şekliyle, Allâh'ın (c.c.) ahlâkı ile ahlâklanıp nefsinin ahlâkından fânî olmadıkça kuldân iyilik ve ihsân sâdır olmaz.

Bursevî'ye göre burada ayrıca ubûdiyetin şartının Allâh'a (c.c.) tamamen yönelip mâsivâdan yüz çevirmek olduğuna işâret edilmektedir. Böylece insan rubûbiyete ulaşip O'nunla kendinden fânî ve O'nunla bâkî olup; O'nun ihsânı ile şirksiz ve riyâsız ana babaya ve diğerlerine karşı muhsin olarak, iyilik ederek ubûdiyeti yerine getirir. Çünkü şirk ve riyâ nefsin kalıntılarındandır. Bu sebeple âyetin sonunda Allâh Teâlâ (c.c.) *“Şüphesiz Allâh, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.*¹⁵⁷ buyurmuştur.¹⁵⁸

وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا وَخَفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِيلِ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا

*“Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara “öf!” bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevâzu kanadını indir ve de ki: “Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.”*¹⁵⁹

Bursevî'ye göre, onlardan hoşlanmadığın bir şey gördüğün zaman kaba söz söyleyip *“onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle.”* ifâdesindeki *“Kavlen kerîmen”*, ifâdesi iyiliğin, güzel ahlâkın gerektirdiği ve şahsî olgunluğa yakışan güzel ve hoş söz anlamına gelmektedir. Anne-babaya hitâben *“Ey anneciğim, ey babacığım!”* gibi sözler âyet-i kerîmedeki bu ifâdeye en güzel örneklerdendir. Nitekim İbrâhim'in (a.s.) âdeti böyledir. O, babasının küfrün içerisinde olduğunu bildiği halde ona *“Babacığım”* demiş, anne ve babasına isimleriyle hitap etmemiştir. Çünkü anne ve

¹⁵⁴ Secde: 32/7.

¹⁵⁵ Yûsuf: 12/53.

¹⁵⁶ Nisâ: 4/79.

¹⁵⁷ Nisa: 4/36.

¹⁵⁸ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, II, 211; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, IV, 42.

¹⁵⁹ İsra: 17/23-24.

babaya isimleriyle seslenmek kötü bir edeb ve çirkin bir davranıştır. Ancak bazılarının dediği gibi onlar olmadıkları zaman gıyâben isimleriyle anılabilirler.¹⁶⁰

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır.”¹⁶¹

Âyetin tasavvufî tefsîrinde Bursevî, ihsân makâmının gereği olan Allâh’ı (c.c.) görüyormuş, O’nunla berabermiş gibi ibadet etmenin, ancak O’ndan gayrı her şeyin kalpten arındırılması ve başka şeylerle ilgili zihne gelen düşüncelerin gerçek ma’nâda giderilmesinden sonra mümkün olabileceğini ifade eder. Ona göre “Amellerini gösterişten kurtararak, kalplerini ise Allâh Teâlâ’dan (c.c.) başka varlıklardan arındırarak yapanlara daha güzel karşılık daha güzel sevap ve Allâh’ın (c.c.) lütfundan olarak bu sevaptan daha fazlası vardır. Nitekim Allâh Teâlâ: “ve lütfundan onlara fazlasını da verir.”¹⁶² buyurmuştur. Binaenaleyh sevap, Allâh Teâlâ’nın (c.c.) amellerin karşılığı olarak verdiği, fazlası ise amellere karşılık olmaksızın verdiğiidir. Bursevî’ye göre her ikisi de Allâh’ın (c.c.) lütfundandır. Daha güzel karşılık anlamına gelen Hüsna kavramı ise kulların iyiliklerinin karşılığı, “fazlası” ise bu iyiliklerin ondan yedi yüze kadar olan katları olduğu da söylenmiştir. Muhakkıkların çoğunluğuna göre “daha güzel karşılık” cennet, “fazlası” ise Allâh’a (c.c.) kavuşmak ve O’nun (c.c.) cemâlini seyre dalmaktır.¹⁶³

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“İyilik ederseniz kendinize iyilik etmiş olursunuz, kötülük yaparsanız yine kendinize yapmış olursunuz...”¹⁶⁴

Yukarıdaki âyete dair Bursevî, *Neysâbûrî Tefsîri*’nden naklettiğine göre işâret ehli sûfîler şöyle demiştir. “Allâh, (c.c.) ‘iyilik etmeyi tekrar etti, ‘kötülük etmeyi ise ancak

¹⁶⁰ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, V, 147-148; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XI, 115.

¹⁶¹ Yunus: 10/26.

¹⁶² Fâtır: 35/30.

¹⁶³ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IV, 42; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VIII, 98.

¹⁶⁴ İsra: 17/7.

bir kez zikretti. Bu durum rahmet tarafının daha galip geldiğine işâret eder. Kötülük etmeyi ise iyi görmediği için tekrar etmemiş olabilir.”¹⁶⁵

وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ

“İyilikle kötülük bir olmaz. Kötülüğü en güzel bir şekilde sav. Bir de bakarsın ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sanki sıcak bir dost oluvermiştir.”¹⁶⁶

Bursevî âyetin işârî ma’nâsına dair Rûzbihân-ı Baklî (v. 606/1209) ve İbn Atâ’nın (v. 309/922) görüşlerine yer verir. Baklî’ye göre Allâh Teâlâ (c.c.) burada bize iyilik ile kötülüğün aynı olmadığını açıklamış ve kötülüğü iyilikle değiştirmemizi emretmiştir. Ahlâkın en güzel olanı yumuşak huy ve hoşgörü sahibi olmaktır. Zîrâ bu sâyede düşman dost; uzak ise yakın olur. Çünkü güzel ahlâk sahibi bir insan karşısındakinin öfkesini güzel ve iyi huyla, zulmünü affedici davranmakla, kötü arkadaşlığını ise lütuf, kerem ve iyilikle def eder.

İbn Atâ’ya (v. 309/922) göre ise tasavvuf yolunun edebine riâyet ederek hizmeti lâyıkıyla yapanla hizmeti terk edip edebi beceremeyen bir değildir. Ona göre yakın olanın hizmette kusur ederek edep dışı davranması, uzak olanın kusuru ve edep dışı davranmasından daha ağır ve zordur. Bu sebeple câhil ve bilgisizlerin büyük günahları affedilip hoş görülürken siddîkların bir anlık hatâ ve meyilleri onların cezâlandırılmalarına sebebiyet verir.¹⁶⁷

وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرٌ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ

“Allâh’a karşı gelmekten sakınan kimselere, “Rabbiniz ne indirdi?” denildiğinde, “Hayr indirdi” derler. Bu dünyada iyilik yapanlara bir iyilik vardır. Ahiret yurdu ise daha hayırlıdır. Allâh’a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzeldir.”¹⁶⁸

Müfessirimiz, Necmüddîn-i Dâye’nin (v. 654/1256) Te’vîlatü’n-Necmiyye adlı tefsîrinde âyet ile ilgili yorumuna yer verir. Dâye’ye göre her kim ki amellerini düzeltir, ahlâkını güzelleştirip insanlara iyilikle mukabelede bulunur ve hâllerini halktan Hakk’a

¹⁶⁵ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, V, 134; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XI, 78.

¹⁶⁶ Fussilet: 41/34.

¹⁶⁷ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VIII, 290; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XVIII, 108.

¹⁶⁸ Nahl: 16/30.

yöneltirse, Allâh'tan (c.c.) ona güzel bir mükâfât vardır. O da Allâh'ın (c.c.) kendisini, bu dünyâda vuslata eren ehl-i irfân olan kâmillerin derecesine yükseltmesidir. Ona göre âyette aynı zamanda vusûl ehli takvâ sahipleri için dünyâ ve âhiret yurdundan başka bir yerin varlığından daha bahsedilir. Onların yurdu ise Allâh'ın (c.c.) huzurunda ve sıdk koltuklarında olma mertebesidir.¹⁶⁹

3.2. SİDK

Sıdk, sözlükte “doğruluk, gerçeklik, hakikat, iç, yürek temizliği, hakikati ifâde eden, gerçeğe uygun olan söz” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷⁰ Istılâhî anlamda ise sıdk, içinde yalan ve benzeri hataları bulundurmeyen yalnızca doğruluk hali olarak anlaşılan, sözlerde, fiillerde ve hallerde gerçeğe uygun davranılması şeklinde tarif edilir.¹⁷¹ Sıdk, umûmî olarak İslâm ahlâkının, husûsî anlamda ise tasavvufta seyr ü sülûkun en temel vasıflarından biri kabul edillir. Binaenaleyh sıdk kavramını tasavvufî düşüncenin merkezine yerleştirmemiş bir sûfî neredeyse yok gibidir. Örneğin Hâkim et-Tirmizi'nin (v. 320/932) tasavvufî tecrübe ve manevî hayatın en temel iki kriterinden birinin adalet diğzerinin ise sıdk olduğunu ifâde etmesi, Ebu Ali ed-Dekkak'ın (v. 405/1015) her işin merkezinde sıdk olduğunu, her şeyin onunla tamamlandığını belirterek sıdk kavramına nübüvvet makamının hemen altında yer vermesi, İbnü'l-Arabî'nin (v. 638/1240) sıdkı amellerin ilk sırasında dile getirmesi bu durumu teyit eder niteliktedir. Buna göre sıdk vasfına haiz olan kişi (sâdık), sıddıklık makamında ilerleyerek sıddîk olur.¹⁷²

¹⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, V, 31; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, X, 372.

¹⁷⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, 1070; Mustafa Çağrı, “Sıdk”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 98; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 102.

¹⁷¹ Bkz. Ebü't-Tâhir Meeddüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzâbâdî, *Besâir zevi't-temyîz fî letâîfî'l-kitâbi'l-azîz*, (Thk. Ali en-Neccâr, el-Mektebetü'l-ilmîyye, Beyrut ty., III, 396. Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhah tâcü'l-luga ve sıhahî'l-Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdûlgafûr Attâr), Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut 1982, IV, 1505-1506; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, III, 339; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, (Trc. Abdalbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yay., İstanbul 2012, 582; Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rifât*, (Trc. Abdulaziz Mecdî Tolun), Litera Yay., İstanbul 2014, 98; İsmail Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ* (Haz. Safi Arpaguş), Vefa Yay., İstanbul 2008, 335; Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Nşr., İstanbul 2004, 170; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üni. İlâhiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 1994, 160; Develioğlu, *Lugat*, “Sıdk”, 1107; Çağrı, “Sıdk”, XXXVII, 98; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 102; Mehmet Necmeddin Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, Rağbet Yay., İstanbul 2020, 136.

¹⁷² Abdurrezzak Tek, *Tasavvufî Mertebeler/Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*, Emin Yay., İstanbul 2008, 150; Yüksel Göztepe, *Abdülkerim Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, 379.

Sıdk kavramı müştaklarıyla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de yüz elli yerde geçmektedir.¹⁷³ Hadîs-i şerîflerde ise hem sıdk kavramı, hem de çeşitli türevlerinden bahsedilmiş olup, bazı hadîs mecmualarında sıdk konusunu içine alan özel konu başlıklarına¹⁷⁴ yer verilmiştir.¹⁷⁵ Bununla birlikte hemen hemen bütün ahlâkî ve tasavvufî eserlerde sıdk kavramından, başlıca ahlâkî erdemlerden biri şeklinde bahsedilir.

Sûfîler sıdk kavramını bulundukları makam ve hâl üzerine değerlendirmişler ve bu durumda çeşitli tanımlar ortaya çıkmıştır. Bu tanımlardan bazıları şunlardır:

Kuşeyrî (v. 465/1072) sâlikin hal ve hareketlerine leke, inancına şüphe, ameline de herhangi bir hata ve kusur bulaştırmamasını sıdk, sözünde doğru olan kişiyi sâdık, tüm söz, fiil ve hallerinde dürüst kimseyi de siddîk olarak tanımlar.¹⁷⁶

Ahmed b. Hadraveyh (v. 240/854) ise; “Allâh'ın (c.c.) kendisiyle beraber olmasını isteyen kimse sıdk esasına dört elle sarılsın. Çünkü Allâh Teâlâ (c.c.); *‘Şühbesiz ki Allâh sâdıklarla beraberdir.*’¹⁷⁷ buyurmuştur” der.¹⁷⁸

Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909) ise sıdkı şöyle tarif eder: “Sıdk, ancak yalan söylediğin zaman kurtulabileceğin yerlerde doğru söylemendir.”¹⁷⁹

Şeyh-i Ekber Muhyiddîn İbnü'l-Arabî de (v. 638/1240) sıdk ile ilgili şu ifâdeleri kullanır: “Sıdk dînî konularda taviz vermemek ve sağlam durmaktır. Hâller ile alâkalı hususlarda ise Allâh (c.c.) yolunda gayret sarfetmektir. Bu makam sahibi ve onunla özdeşleşen kimse, himmet vasıtasıyla etki eder. İşte bu îmân kuvvetidir.”¹⁸⁰

Hâris el-Muhâsibî'ye (v. 243/857) sıdkın alâmeti sorulunca şöyle cevap vermiştir: *“Sâdık kimse, insanlar içinde bütün itibarını kaybetse bile aldırış etmez. Yaptığı zerre kadar bir amelin dahi insanlar tarafından bilinmesini istemez. Kötü amellerinin bilinmesinden rahatsız olmaz. Çünkü kötü amellerinin bilinmesinden hoşnutsuzluk*

¹⁷³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 170.

¹⁷⁴ Bkz. Müsned, V: 14, 20; Buhârî, Edeb: 69; Tirmizî, Birr: 46.

¹⁷⁵ Çağrı, “Sıdk”, XXXVII, 99.

¹⁷⁶ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 259.

¹⁷⁷ Bakara: 2/153.

¹⁷⁸ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 282.

¹⁷⁹ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 283.

¹⁸⁰ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, VII, 330.

*duyması, onlar nezdinde itibar peşinde olduğunu gösterir. Bu ise sâdık insanların ahlâkından değildir.*¹⁸¹ Ona göre sıdk dört şeyde olur:

- 1- Bir amel işlemek
- 2- Bu amelin karşılığını yalnızca Allâh Teâlâ'dan (c.c.) beklemek.
- 3- O ameli başa kakmak sûretiyle bâtıl kılmamak
- 4- Konuştuğunda doğru söz söylemektir.¹⁸²

Herevî'ye (v. 481/1089) göre sıdk, bir şeyin nasılsa o şekilde, hakîkatiyle meydana gelmesidir. Ona göre sıdkın üç derecesi vardır:

Birincisi, niyette doğruluktur. Bu; kişinin kalben Hak'tan başka amaçlara iltifat etmemesini, riyâ ve benzeri kusurlara bulaşmamasını: gaflet halinde iken ihmal ettiği, elinden kaçırdığı ibadet ve taat gibi fırsatları telafi etmesini ve Allâh'la (c.c.) ünsiyet halinde olmasını sağlar.

İkincisi, sâdığın yaşamayı sadece Allâh Teâlâ'ya (c.c.) ibadet etmesi için temenni etmesidir.

Üçüncüsü, sıdkı bilmede sıdktır. Sıdk havâss ehlinin ilminde ancak bir şekilde doğru olur. Bu ise, Hakk'ın hoşnutluğunun sâlikin bidayette iken ameline, sülûkunun ortasında iken haline, nihayete ulaştığında da vaktine muvafık olmasıdır.¹⁸³

Gazzâlî de (v. 505/1111) sıdk kelimesini altı anlamda kullanır: “Sözde sıdk, niyet ve iradede sıdk, azimde sıdk, azimle birlikte vefâda sıdk, amelde sıdk ve dinin tüm mertebelerini gerçekleştirme hususunda sıdktır.” O, bütün bu durumlarda sıdk sahibi kimselerin sâdık diye nitelendirildiğini, aynı zamanda bu kişilerin Allâh Teâlâ'nın (c.c.) kendilerinden râzı olduğu kullar olduğunu bildirir.¹⁸⁴

İsmail Hakkı Bursevî'nin sıdk kavramı ile ilgili tasavvufî yorumlarına yer verdiği âyetler ve söz konusu âyetlere dair getirdiği işâretler şunlardır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ

¹⁸¹ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 259.

¹⁸² Hâris el-Muhâsibî, *Âdâbu'n Nüfus*, (Trc. Ersan Urcan), İ'tisam Yay, Ankara 2019, 48.

¹⁸³ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 97-98.

¹⁸⁴ İmam Gazzâlî, *İhyâu Ulûmid-Din*, (Trc. Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yay., İstanbul 2002, 4, 694.

*“Ey iman edenler! Allâh’a karşı gelmekten sakının ve sâdıklarla beraber olun.”*¹⁸⁵

Bursevî, âyette geçen sâdıklar ifâdesinden kastedilenin vusûl yolunu tutmuş müşidler olduğunu söyler. Ona göre sâlik, onların sevdikleri arasında yer alır ve onların kapılarının eşiğinde onlara hizmet edenler zümresinden olursa, onların sevgisi, terbiyesi ve velâyetlerinin kuvveti sayesinde seyr ilallâh ve mâsivâyı terk etme konusundaki bu yolculuğu kısa bir süre içerisinde katedebilir. Zîrâ nice ömürler de vardır ki kısa olmasına rağmen kazancı çoktur. Bursevî, Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) ümmetinden kendisine keşf yolu açılan ve Allâh’ın (c.c.) yol göstermesiyle O’nun inayetine ulaşan kimselerin ömürlerinin böyle olduğunu söyler ve İmâm Gazzâlî’nin (v. 505/1111) *Minhâcû’l-âbidîn* adlı eserinden şu ifâdeleri nakleder: Onlardan kimisi bu sarp yokuşları yetmiş senede kateder, kimisi yirmi senede, kimisi on, kimisi bir senede, kimisi bir ayda, kimisi bir Cuma gününde, kimisi de, Hz. Mûsâ’nın sihirbazları gibi bir saat içerisinde kateder.¹⁸⁶

Bursevî, yukarıdaki âyetin işârî yorumuna dair İbnü’l-Arabî’nin (v. 638/1240) görüşlerine de yer verir. İbnü’l-Arabî’ye göre âyette geçen sâdıklarla beraber olun ifâdesinde kastedilen ve sâdik sıfatına haiz olan kimsenin müşid-i kâmil olduğunu ve böyle bir zâtın bulunduğu takdirde ona tâbi olunması gerektiğini ifâde eder. Şeyh-i Ekber devamında ise şunları söyler: *“İçinde kendisine hürmet etme isteği hâsıl olan bir kimse (müşid) bulduğun zaman ona hizmet et. Onun önünde bir ölü gibi ol. Seni dilediği gibi evirip çevirsin. Onun yanında senin bir tasarrufun olmasın. Bu takdirde sana emrettiği ve yasakladığı şeylere uyduğun için bahtiyar olarak yaşarsın. Eğer sana bir işte çalışmayı emrederse çalış. Ama bunu onun emri olduğu için yap. Yoksa senin nefsânî arzularından ötürü değil. Çalışmamayı emrederse çalışma, otur. Bunu da onun emrinden dolayı yap, yoksa kendi heva ve hevesin yüzünden değil. Çünkü o senin menfaatlerini senden çok daha iyi bilir. Öyleyse ey yavrucuğum, seni irşad edecek ve seni bu yolun tuzaklarından koruyacak olan bir şeyh bulmaya çalış. Ta ki zâtın ilâhî vücûd ile kemal bulsun.”*¹⁸⁷

¹⁸⁵ Tevbe: 9/119.

¹⁸⁶ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, III, 554; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VII, 638.

¹⁸⁷ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, III, 555; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VII, 638.

وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

“Dosdoğru Kur’ân’ı getiren ile onu tasdik edenler var ya, işte onlar Allâh’a karşı gelmekten sakınanlardır.”¹⁸⁸

Bursevî, âyette geçen “Allâh’a karşı gelmekten sakınanlar” ifâdesiyle kastedilenin rağbet edilen şeylerin en yücesi olan takvâ vasfını taşıyanlar olduğunu söyler ve bu kimselerin doğruyu tasdik etmekle vafedilen kimseler olduklarını ifâde eder. Bursevî’ye göre Allâh Teâlâ (c.c.) “Resûl de kendisine indirilene îman etti, mü’minler de..”¹⁸⁹ âyetinde buyurduğu gibi bu âyette Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Allâh (c.c.) katından getirdiği her şeyi kendisinin de tasdik ve kabul ettiğine delâlet etmektedir. Buradan yola çıkan bazı âlimler Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kendisine de gönderilmiş olduğunu söylemişlerdir. Müfessirimize göre Resûlulah’ın (s.a.v.) vârisi de böyledir. Çünkü o da kendi durumunun doğru olduğu ve kendisine Allâh Teâlâ’dan (c.c.) gelen haberi doğrulamak hususunda asla tereddüte kapılmaz. Böylece onun hâlinin bereketi kendi vücudunun tamamına ve kendisine inanıp tasdik edenlere sirâyet eder. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) sıdkı/doğruyu getirmiş, sıdkının bereketlerinden Hz. Ebû Bekir’e (r.a.) akıtmış, böylece o “Sıddîk” lâkâbına haiz olmuştur. Diğer sıddîkların durumu da böyledir.¹⁹⁰

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا

“Ey iman edenler! Allâh’a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin.”¹⁹¹

Bursevî’ye göre âyette geçen ‘doğru söz söylemek’ ifâdesi özellikle zikredilmiştir. Ona göre âyette geçen doğru söz (kavl-i sıdk) ifâdesi; kendisiyle sırf Allâh (c.c.) rızâsı gözetilen ve kendisinde asla yalan şâibesi olmayan sözdür. Çünkü takvâ, nefsi bir şeyi yapmak yahut yapmamaktan dolayı cezâyâ müstehak olmaktan korumaktır. O halde söz bu takvâyâ dâhil değildir. Bazıları doğru sözün takvâyâ dâhil olduğunu söylemişlerdir. Takvâ emrinden sonra doğru sözün tahsis edilmesi, takvânın şartlarının en önemlilerinden biri olması hasebiyledir.¹⁹²

¹⁸⁸ Zümer: 39/33.

¹⁸⁹ Bakara: 2/285.

¹⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VIII, 120; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XVII, 295.

¹⁹¹ Ahzab: 33/70.

¹⁹² Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, XV, 247; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XV 632.

قَالَ مَا خَطْبُكَ إِذْ رَأَوْنِي يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ قَالَتِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ النَّحْصَ الْحَقُّ أَنَا رَأَوْنُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ

“Kral, kadınlara, ‘Yûsuf’tan murad almak istediğiniz zaman derdiniz ne idi?’ dedi. Kadınlar, ‘Hâşâ! Allâh için, biz onun bir kötülüğünü bilmiyoruz’ dediler. Aziz’in karısı ise, ‘Şimdi gerçek ortaya çıktı. Ondan ben murad almak istedim. Şüphesiz Yûsuf doğru söyleyenlerdendir.’ dedi.”¹⁹³

Bursevî’ye göre âyette nefsin kuvvelerine işâret olan kadınların, “Hâşâ, Allâh için” şeklindeki beyanları ve nefis-i emmâre demek olan azizin karısının “Şimdi gerçek ortaya çıktı.” şeklindeki ifâdesi, nefis ile kuvvelerin (güçlerin) Allâh’ın (c.c.) nuruyla nurlandığına, doğruluk ve insaf sıfatlarıyla vasıflandırıldığına işâret etmektedir. Bursevî, bütün bu güzel sıfatların meydana gelmesi ise yedi yahut on iki ismin halvet zindanında tamamlanmasına bağlı olduğunu söyler. Zîrâ ona göre bu halvet ve kemâl sayesinde kalb, vahdet (birlik) nûruna ulaşır. Nefis için tezkiye ve itmî’nân hâsıl olur. Kalbin üstünlüğünü, doğruluğunu ve suçsuzluğunu ikrar eder. Çünkü nefsin emmâre makamında iken bile günahını îtiraf etmesi ve aşırıya kaçtığı durumlarda af dilemesi, güven duymanın kemâlinden kaynaklanır. Davranış ve amellerdeki doğruluk (sıdk), onların her tür gaye ve amaçtan beri olarak Allâh’ın (c.c.) rızasına uygun olmasıdır. O, bunun yanında, hallerdeki doğruluğun (sıdk) ise hallerin nefsânî sıfatlardan uzak ve rızâ-yı bârî’ye uygun olması ma’nâsına geldiğini ifâde eder.”¹⁹⁴

قَالَ مَا خَطْبُكَ إِذْ رَأَوْنِي يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ قَالَتِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ النَّحْصَ الْحَقُّ أَنَا رَأَوْنُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ

“Allâh’a ve Peygamberlerine iman edenler var ya, işte onlar siddîklar (sözü özü doğru kimseler) ve Allâh katında şahitlerdir.”¹⁹⁵

Bursevî’nin naklettiğine göre evliyâullâhtan bazıları, âyette geçen siddîklar ifâdesinden kastedilenlerin; Allâh’a (c.c.) ilmî ve beyânî îmânla değil hakîkî, şuhûdî ve gözle görmüşçesine bir îmânla inananlar olduklarını, bunun da, ruh, kalp, sır ve nefisle

¹⁹³ Yusuf: 12/51.

¹⁹⁴ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IV, 289; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, IX, 183.

¹⁹⁵ Hadîd: 57/19.

Allâh'ta (c.c.) fânî ve O'nda (c.c.) bâkî olma yoluyla olabileceğini söylerler. Onlar, peygamberlere kalbî sıfatların fenâsı, ruhî sıfatların bekâsı ile îmân etmişlerdir. İşte onlar sıddîkiyet sıfatına haiz olanlar, sıdk derecelerinin en yükseğine ulaşanlar, doğruluk, vefâ üzerinde bulunduklarına dâir ahd ile kendilerine şâhiddirler. Sıdk sıfatına ulaşmış, doğruluğun tezâhürü onlardan görüldüğü için bu böyledir. Onlara göre sâdık ile sıddîk arasındaki fark şudur: Sâdık, nefsanî sıfatların şâibelerini kırmak isteyen ihlâslı kimsedir. Sıddîk ise, Allâh'tan (c.c.) başka her şeyin şâibelerinden de kurtulmuş olan ihlâsa erdirilmiş gibidir. İkincisinin dünyası daha geniştir. Dolayısıyla her sıddîk ve ihlâsa erdirilmiş kimse aynı zamanda sâdıktır, ama her sâdık ve ihlâs sahibi sıddîk değildir.¹⁹⁶

3.3. SABIR

Sûfilerce son derece önem atfedilen ve tasavvufî kaynaklarda geniş bir şekilde ele alınan sabır kavramı, neredeyse bütün tasavvufî eserlerde yer alan bir terimdir. Serrâc (v. 378/988), Ebû Tâlib el-Mekkî, (v. 386/996), Kelâbâzî, (v. 380/990), Herevî (v. 481/1089) ve Kuşeyrî (v. 465/1072) gibi önemli mutasavvıflar sabır kavramına eserlerin de müstakil olarak yer vermişlerdir.¹⁹⁷

Sabır kavramı sözlükte “darda tutmak, katlanmak, nefesine hâkim olma, tahammül, kendini tutma, hapsetmek, engellemek, alıkoymak, güçlü ve dirençli olmak” anlamlarına gelir.¹⁹⁸ Istilâhî anlamda ise sabır, üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnme; olumsuzlukları olumlu hale getirmek için gösterilen metanet anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 366; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XX, 591, 592.

¹⁹⁷ Bkz. Tûsî, *el-Lüma'/İslâm Tasavvufu*, 48; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l- Kulûb*, (Trc. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi), Semerkand Yay., İstanbul 2003, II, 239; Kelâbâzî, *Ta'arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 157; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 93-94; Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 232.

¹⁹⁸ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu's Sâlikîn/Kur'anî Tasavvufun Esasları*, (Trc. Ali Ataç, Adil Bebek, Ali Durusoy, Muhammed Deniz, Muharrem Tan, Mehmet Özşenel), İnsan Yay., İstanbul II, 140; Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul 2017, 177; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 2003, 40; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 172; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 165; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XII, 271; İsfahânî, *Müfredât*, 273; Develioğlu, *Lugat*, “Sabr”, 1058; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 98; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 150-151.

¹⁹⁹ Cevherî, *es-Sihah*, II, 706; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, III, 329; el-Cevziyye, *Medâricu's Sâlikîn/Kur'anî Tasavvufun Esasları*, 2, 140; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul 2012, 175. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 302; Ankaravî, *Minhâcû'l-Fukarâ*, 335; Mustafa Çağrı, “Sabır”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 337; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 98; Göztepe, *Abdülkerim Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*, 379. Hilmi

Sûfîlerin “sabır” ile ilgili tanımlarına bakacak olursak ilk dönem sûfîlerinden Zünnûn-ı Mısrî’ye (v. 245/859) göre sabır: “Allâh Teâlâ’nın (c.c.) râzı olduğu şeylere muhalefet edecek davranışların içinde bulunmamak, O’ndan gelen belânın acılarını yutarken sükûnetle karşılamak ve fakirliğe rağmen zengin görünmektir.”²⁰⁰ Yine Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (v. 283/896): “Sabır, Allâh Teâlâ’dan (c.c.) bir çıkış kapısı açmasını beklemektir” demiş ve en faziletli hizmetin sabır olduğunu ifade etmiştir.²⁰¹ Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909) ise sabır: “Yüzünü ekşitmeden acıyı yudumlamaktır.”²⁰² derken Ruveym (v. 303/915) söz konusu kavramla ilgili olarak: “Sabır, şikâyeti terk etmektir.” ifâdelerini kullanmıştır. İbrâhîm el-Havvâs (v. 291/904), sabırla ilgili olarak: “Kitap ve sünnetin hükümlerine karşı sebat etmektir.” derken, İbn Ata (v. 309/922): “Sabır, güzel edeble beraber belâya karşı durmaktır.”²⁰³ ifâdelerini kullanmış, Râbiâtü’l Adeviyye (v. 185/801 [?]) ise sabrı: “Eğer sabır insan olsaydı, kerem sahibi birisi olurdu” ifâdeleriyle tanımlamıştır.²⁰⁴

Sabır, “Nefisteki sabırsızlık özelliğine rağmen onu şikâyet etmekten alıkoymaktır.” sözleriyle tanımlayan Herevî’ye (v. 481/1089) göre sabrın üç mertebesi vardır:

1. Kişinin iman üzere kalmak ve haramdan kaçınma noktasında günahlara karşı sabretmesidir.
2. Sâlikin ibadetlerinde şer’î hükümlerin gereklerini yerine getirmesinin yanı sıra ihlâsı da elden bırakmadan Allâh’a (c.c.) itaat noktasında sabırlı olmasıdır.
3. Kulun, Allâh Teâlâ’nın (c.c.) sabredenlere vaadi olan mükâfatlara kavuşmak ümidiyle belâ ve musibetlere karşı sabırlı olmasıdır.²⁰⁵

Abdülkadir Geylânî de (v. 561/1165) sabrı üç şekilde ele alır. Bunlar: Sabrun lillâh, sabrun maallâh ve sabrun alellâh. Sabrun lillâh; Allâh’ın emirlerine riayet etme ve yasakladığı şeyleri yapmama hususunda gösterilen sabırdır. Sabrun maallâh; Allâh

Ziya Ülken ise sabırla ilgili şu tanımlamada bulunur: “Sabır, kendini mağlup etmek, nefsini öldürmek değildir. Aksine sabır, içindeki kuvvetle olaylara hükmetmek ve onları aşmak, olayları arkasından bırakmak demektir.” Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*, Dünya Yay., İstanbul 2004, 37.

²⁰⁰ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 233.

²⁰¹ Kelâbâzî, *Ta’arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 157.

²⁰² Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 232; Tûsî, *el-Lüma’/İslâm Tasavvufu*, 48.

²⁰³ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 233.

²⁰⁴ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 106.

²⁰⁵ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 93-94.

Teâlâ'nın (c.c.) hükmü tecelli ettiğinde, belâ ve musibetlerle imtihan olunduğunda gösterilen sabır. Sabrun alellah ise; Allâh Teâlâ'nın (c.c.) vaatlerine ve ihsan edeceği her türlü sevaba inanarak sabretmektir.²⁰⁶

Serrac'ın (v. 378/988) İbn Sâlim'den (v. 297/909) naklettiği üzere sabır üç kısma ayrılır:

1. Mütesabbır: Allâh (c.c.) hakkında sabreden kimsedir. Bu kimseler, zorluklara karşı bazen sabreder, bazende aciz kalır sabredemezler.

2. Sâbir: Allâh (c.c.) hakkında ve O'nun için sabreden kimsedir. Bu kimseler sabırsızlık hali göstermez, bu durum ise ona bir karakter olarak yerleşmez fakat zaman zaman kendilerinden şikâyet sâdır olur.

3. Sabbâr: Allâh Teâlâ'ya (c.c.) ait hususlarda, Allâh (c.c.) için ve O'nunla (c.c.) sabreden kimsedir. Bu kişi tüm belâlara duçar olsa da yine sabrından acziyet göstermez, zâhirî ve bâtinî ma'nada kendisinde herhangi bir değişiklik hali görülmez ve görevini aksatmaz.²⁰⁷

Sabır kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de beş âyette geçmekle birlikte yüze yakın âyette de bu kökten çeşitli isim ve fiiller bulunmaktadır. İlgili âyetlerde ekseriyetle sabrın önemi hususuna değinilmekte, sabredenlerin faziletleri anlatılmakta ve övülmekte, akabinde ise onlara verilecek mükâfatlardan bahsedilmektedir. Öte yandan sabır konusu hadîslerde de genişçe yer almakla birlikte Allâh Resûlü'nün (s.a.v.) müminlerin zor ve sıkıntılı zamanlarında nasıl davranmaları gerektiği hususunda öğütleri, sabrın önemi ve kişinin davranışlarına olan etkisi açısından son derece önemlidir.²⁰⁸

Müellifimiz Bursevî'nin sabır kavramı ile alakalı işâretlerine yer verdiği âyetler ve bu âyetlere dair yorumları şunlardır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

“Ey iman edenler! Sabrederek ve namaz kılarak Allâh'tan yardım dileyin. Şüphe yok ki, Allâh sabredenlerle beraberdir.”²⁰⁹

²⁰⁶ Abdulkadir Geylânî, *Gunyet'üt Tâlibîn*, (Çev. Abdülkadir Çiçek), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2018, 1056.

²⁰⁷ Tûsî, *el-Lüma'/İslâm Tasavvufu*, 48-49.

²⁰⁸ Çağrı, “Sabır”, XXXV, 337.

²⁰⁹ Bakara: 2/153.

Bursevî'ye göre yakınmadan ve ızdırabını belli etmeden her türlü meşakkat ve zorluklara katlanmak demek olan sabır, bütün iyiliklere vesîledir. Çünkü tevbenin ilk şartı, gûnahtan kaçınma hususundaki sabırdır. Zâhidliğin başlangıcı, mübah olan şeyleri terketmeye sabırdır. Müridliğin ilk şartı olan sabır ise, Allâh'tan (c.c.) başkasını terketmeyi dilemektir. Ona göre söz konusu âyetle sadece sabır ve namazın zikredilmesi, sabrın bâtinî, namazın ise zâhirî amellerin en zoru olması sebebiyledir.

Müfessirimiz âyetin işârî yorumu noktasında İsmâuddin İsferâyînî'nin (v. 1203/1789) tefsîrinden bazı nakillerde bulunur. İsmâuddin, âyetle berlirtilen “*Allâh sabredenlerle beraberdir.*” ifâdesinde sabreden kimselerin Allâh'ı (c.c.) daima zikreden kullar olduklarını söyler. Ona göre sabırsızlar bunu yapamazlar. Çünkü onların kalpleri Allâh'ı (c.c.) anmaktan gafildir. Allâh'ı (c.c.) anmaktan gâfil olan kalp ise, bütünüyle kendisinin olsa bile dünyâ kaygısıyla doludur.²¹⁰

وَلَنبُؤَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ

“*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.*”²¹¹

Bursevî'ye göre âyetteki “...*sabredenleri müjdele!*” ifâdesindeki müjdeye nail olan sabrın, peygamberlerin ve velî kulların en mühim hasletlerinden biri olduğunu söyler. Ona göre bu sabrın sevâbı da o ölçüde büyük, fazîletli fakat zordur. Böyle bir vasfa haiz olan kimsenin herkes tarafından müjdeye nail olması hakkıdır. Bu sebeple âyetteki: “*Müjdele!*” emri, Peygamberimiz'e (s.a.v.), O'nun vârislerine ve müjdelenebilecek herkesedir.²¹²

أُولَٰئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرُؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ

“*İşte onların, sabredip kötülüğü iyilikle savmaları ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allâh yolunda harcamaları karşılığında, mükâfatları kendilerine iki kez verilecektir.*”²¹³

²¹⁰ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, I, 261; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, II, 97, 98.

²¹¹ Bakara: 2/155.

²¹² Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, I, 262; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, II, 105.

²¹³ Kasas: 28/54.

Bursevî, et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre âyetle belirtilen “mükâfatları kendilerine iki kez verilecektir.” ifâdesiyle kastedilenlerin, nefislerine muhalefet edip sabrı tercih eden sâlikler olduğunu söyler.²¹⁴

وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ

“Sabret! Çünkü, Allâh iyilik edenlerin mükâfatını zayi etmez.”²¹⁵

Müfessirimiz İsmail Hakkı Bursevî'ye göre bu âyetle sabrın, Allâh'ı (c.c.) görüyormuşçasına ibadet etme makamı olan ihsân makamına dâhil olduğu îmâ edilmektedir. Zirâ kişinin bu müşâhedeye gücü yetmiş olsaydı, sabır ve diğer çetin görevleri yerine getirmesi kendisine çok kolay gelirdi. Ona göre bu durumda sabır, ancak ihlâsla ve kalbin ıslâhıyla elde edilir.²¹⁶

Bursevî'nin et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre Necmüddîn-i Dâye, âyetin yorumuna dair şöyle der: “Ey âşık ve sâdık kişi, arzularını terk edip hevâ ve hevesine karşı koyarak kalp murâkabesinde ve zikre devam ile vakitlerini Mahbûb'u aramakta harcama hususunda ‘sabret, çünkü Allâh iyilik edenlerin mükâfatını’ yani tâliblerin gayretini ‘zâyi etmez.’ Nitekim Cenâb-ı Hakk (c.c.) kudsî bir hadîste “Bana bir karış yaklaşıp ben bir adım yaklaşıyorum.”²¹⁷ buyurmaktadır. Söz konusu hadîste, Allâh Teâlâ'nın (c.c.) cömertliğine vurgu yapılmaktadır. Hadîs-i Şerîf ile anlatılmak istenen Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) kullarına karşı ne kadar cömert olduğunu göstermektedir.²¹⁸

يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ

“Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir.”²¹⁹

Bursevî'ye göre bu âyetle, söz konusu ibadetlerin önemine ve iyiliği emredip kötülükten sakındıran kişilerin eğer bu yaptıkları görev Hakk'ın rızâsını kazanma yönünde ise bu hususta başlarına gelecek olan şeylere sabretmeleri gerektiğine dâir bir

²¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VI, 442; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XIV, 451.

²¹⁵ Hud: 11/115.

²¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IV, 213; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, VIII, 559.

²¹⁷ Buhârî, *Tevhîd*: 50; Müslim, *Zikr*, 1-3: 20-22; Tirmizî, *Deavât*: 131; İbn Mâce, *Edeb*: 58.

²¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IV, 214; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, VIII, 560.

²¹⁹ Lokman: 31/17.

işâret vardır. Çünkü o kişinin başına gelen sıkıntılar, Allâh (c.c.) için ve Allâh (c.c.) yolunda gelmiştir. Ona göre burada, belâ ve üzüntülerin muhabbetin gereklerinden olduğuna işâret vardır. Bu yüzden sâdık bir mürid, Hakk'ı talep yolunda başına gelenler musibetlere sabretmelidir. Sabredeceği bu şeyler şunlardır; Allâh'ın (c.c.) kendisini imtihan ettiği zâhirî ve bâtınî düşman korkusu, nefse verilecek gıdanın azlığı karşısında zâhir açlıktan sızlanma, kalbin azığı olan keşf ve ilhâmların azlığı karşısında bâtından gelen sızlanma; çocuklardan, kardeşlerden, dostlardan ve mücâhedelerin sonucundan doğan mal ve canların noksanlaşmasıdır. Bursevî, bütün bu zorlukların karşısında sabredenlerin, âyetle belirtildiği üzere Allâh Teâlâ (c.c.) tarafından rahmet ve bağışlanmaya mazhar olacakları hususunda müjdelenen kimseler olduklarını söyler. Ona göre ilâhî huzura ulaşmaya muvaffak olacak olanlar da işte bunlardır.²²⁰

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

*“Ey iman edenler! Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin. (Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun ve Allâh’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”*²²¹

Bursevî, bu âyetin işâretinde şunları söyler: “Yani arzularınıza sabırla karşı koyma husûsunda en büyük düşmanınız olan nefsinize galip gelin.” Ona göre âyetin bu bölümünde söz konusu edilen ‘musâbere’ sabır kavramının husûsî bir türü olup, sabırdan daha şiddetli; daha zor, daha kâmil ve diğerlerine sabretmekten daha üstün olduğu için, sabır gereken konulara sabır gösterme emrinden sonra özellikle zikredilmiştir.

Bursevî sabrı; Allâh'ın (c.c.) râzı olmayacağı şeyler hususunda kendini dizginlemek şeklinde tarif eder ve bunu altı aşamaya ayırır. Ona göre sabrın ilk aşaması “tasabbur”dur. Bu kendini sabretmeye zorlamak ma'nâsına gelir. İkinci aşama “musâbere” olup bu da, kişiyi sabretmekten alıkoyan şeylere karşı çıkmaktır. Sonraki aşamalar ise, “istibâr”, “itibâr” ve “iltizâm”dır. Sonra “sabır” gelir ki müellifimize göre sabr, bu işin en son ve hiçbir zorluk çekmeden elde edilen kısmıdır.²²²

²²⁰ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VII, 84; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XV, 210.

²²¹ Al-i İmran: 3/200.

²²² Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, II, 162; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, III, 482.

Bursevî, sebat edip nefsin heva ve heveslerine kanmadan Allâh'tan (c.c.) hakkıyla korkan kimselerin şu üç makama nail olacağını söyler:

1. İbadetleri yerine getirebilme hususunda karşılaşılan sıkıntılara sabretmektir.
2. Alışkanlıkları terketme konusunda nefisle mücadele etmektir.
3. Şerîat, tarîkat ve hakikat diye bilinen vâridâtı gözetlemek maksadı ile “sırr”ını Allâh Teâlâ'nın (c.c.) katına hazırlamaktır.²²³

فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ

“O hâlde onların söylediklerine sabret ve güneşin doğuşundan önce de, batışından önce de Rabbini hamd ederek tespih et.”²²⁴

Bursevî'ye göre bu âyette nefisleri her daim zikir, tesbîhât ve hamdde bulunmak sûretiyle câhillerden sadır olan her türlü kötü söz ve davranışlara karşı sabırla terbiye etmeye ve zemmedilmiş sıfatlardan arındırmaya bir işâret vardır.²²⁵

“Sabretmiş olmaları sebebiyle, bugün ben onları mükâfatlandırımdı. Şüphesiz onlar başarıya erenlerin ta kendileridir.”²²⁶

Bursevî, ilgili âyetin işârî yorumuna dair et-Te'vilâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre burada bâzı latîfeler vardır. Saâdet ehli olan sâlikler, Allâh Teâlâ (c.c.) ile olan sâlih muâmelelerinden dolayı O'ndan fayda elde ettikleri gibi, kendilerini inkâr edenlerin inkârı ve alay edenlerin hafife almaları yoluyla da onlara karşı gösterecekleri sabırla bu durumdan istifâde ederler. Bununla birlikte şekâvet ehli ise yaptıkları kötü muâmeleler ve davranışlarla kendilerine yazık ettikleri gibi, nasihat ve irşâd ehli kimselerle alay edip onları inkâr ettikleri içinde kendilerine yazık ederler.²²⁷

إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ

“Sabredenlere mükâfatları elbette hesapsız olarak verilir.”²²⁸

²²³ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, II, 163; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, III, 483.

²²⁴ Kâf: 50/39.

²²⁵ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 137; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XIX, 616.

²²⁶ Mü'minûn: 23/111.

²²⁷ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VI, 119; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XIII, 290.

²²⁸ Zümer: 39/10.

Bursevî yukarıdaki âyetin işârî yorumuna dair Rûzbihân Baklî'nin (v. 606/1209) *Arâis* adlı tefsîrinden naklettiğine göre Allâh (c.c.), insanları dört hasletle nitelendirmiştir: Bunlar: İman, takvâ, ihsân ve sabırdır. Onların î mânî, Allâh'ın (c.c.) zâtını ve sıfatlarını tanımalarıdır (marifet). Yalnız bu tanıma, sonradan meydana gelmiş varlıklardan istidlal ederek değildir. Aksine onlar, Allâh'ı (c.c.) Allâh (c.c.) ile tanımışlardır. Onların takvâsı ise nefislerini kâinâttan tecrîd etmeleri demektir. Onların ihsânına gelince, Allâh'ın (c.c.) cemâlini keşfi/açması vasfıyla kalbleri ve ruhlarıyla Allâh Teâlâ'yı (c.c.) görmeyi idrâk etmeleridir. Sabırları ise bu halleri kazanmak hususunda istikâmet üzere bulunmak ve küllî keşfe mazhar olduklarını gizlemeleridir. Sabrın hakîkati, devamlılık vasfını kazandığı halde devamlılık iddiâsında bulunmamaktır.²²⁹

3.4. TEVÂZU

Sözlükte, “kendi itibar ve derecesini aşağıda görme, alçakgönüllülük gösterme, birine boyun eğmek”²³⁰ gibi anlamlara gelen tevâzu, ıstılâhî anlamda ise kibir kavramının zıddı olup, kişinin başkalarını küçük düşürücü her türlü hal ve davranıştan kendini arındırması şeklinde tanımlanır.²³¹ Bazı sûfiler tevâzu ve huşû kavramlarını aynı anlamlarda kullanmışlardır.²³²

Sûfiler tevâzu kavramı ile ilgili farklı tanımlamalarda bulunmuşlardır. Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909): “Tevâzu şefkat kanatlarını halkın üzerine açıp, onlara yumuşak davranmaktır.” derken Ruveyr (v. 303/915): “Tevâzu, gaybı bilen Allâh Teâlâ (c.c.) karşısında kalbin zillet içinde olmasıdır” der.²³³ İbnu Atâ (v. 309/922) tevâzuyu: “Kimden olursa olsun hakkı kabul etmendir.” diye ifâde ederken, Yahya b. Muaz (v. 258/872) ise söz konusu kavramı: “Malı ile sana kibir edene karşı kibirlenmendir.” şeklinde tanımlamıştır.²³⁴ Hâris el-Muhâsibî de (v. 243/857) tevâzuyu: “Evinden dışarı

²²⁹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VIII, 94; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XVII, 238.

²³⁰ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, LIV, 4857, 4858; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 224; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 163.

²³¹ el-Cevziyye, *Medâricu's Sâlikîn/Kur'ânî Tasavvufun Esasları*, II, 271-279; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 355; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 656; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 329; Develioğlu, *Lugat*, “Tevâzu”, 1281; Mustafa Çağrı, “Tevâzu”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 583; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 224.

²³² Bkz. Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 196.

²³³ Kelâbâzî, *Ta'arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 161.

²³⁴ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 200.

çıkıldığında karşılaştığın herkesin senden daha faziletli olduğunu düşünmendir.” ifâdeleriyle tanımlar.²³⁵

Tevâzu, kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de yer almaz. Dolayısıyla sûfiler tevâzu kavramı ile ilgili olarak onu genellikle huşû kavramı ile birlikte zikretmiş, tevâzuyu açıklarken huşû ile ilgili âyetlere yer vermişlerdir. Bununla birlikte hadîslerde tevâzu kavramından bahsedilmekle birlikte bazı hadîs kitaplarında bu konuda müstakil bablar bulunmaktadır.²³⁶

Bursevî’nin tevâzu kavramına dair işârî yorumlarına yer verdiği âyetler ve ilgili âyetlere ilişkin işâretleri şunlardır:

وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ

“Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allâh, hiçbir kibirleneni, övüneni sevmez.”²³⁷

Âyetin işârî ma’nâsı sadedinde Bursevî “Allâh’ın (c.c.) sana fetih ihsan edip verdiği şeyler sebebiyle kendini beğenip kibirlenerek ve böbürlenerek yüzünü çevirme. Zîrâ eğer böyle yaparsan uzun bir müddette ıslah ve tezkiye ettiğin nefsin sana galip gelir. Bu yolda kazandıklarını bir anda ifsâd etmiş olursun.”²³⁸ ifâdelerini kullanır.

وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا

“Rahmân’ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevâzu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, “selâm!” der (geçer)ler.”²³⁹

Bursevî’ye göre âyette geçen “Rahmân’ın (has) kulları onlardır ki,” ifâdesinde dünyânın, şeytânın, nefis ve hevânın değil münhasıran “Rahmanın kulları” ifâdesi zikredilmiştir. Ona göre her ne kadar yaratılış bakımından diğerleri de O’nun kulları olsalar da şeref ve üstün olma açısından Rahmân’a izâfe edilmeye lâyık değillerdir.²⁴⁰

Müfessirimiz, âyetin tasavvufî yorumuna dair şunları söyler: “Onlar sukûnet ve tevâzu ile yürürler; övünerek, böbürlenerek, riyâ ve gösterişle yürümezler. Allâh

²³⁵ Muhâsibî, *Âdâbu’n Nüfus*, 190.

²³⁶ Çağrıci “Tevâzu”, XXXX, 583-584.

²³⁷ Lokman: 31/18.

²³⁸ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VII, 86; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XV, 213.

²³⁹ Furkan: 25/63.

²⁴⁰ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VI, 255; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XIII, 614.

Teâlâ'nın (c.c.) azamet ve heybetini bildiklerinden, O'nun büyüklük ve yüceliğini müşâhede ettiklerinden dolayı ruhları huşû ve sükûnet bulmuş, nefisleri ve bedenleri O'na itâat edip boyun eğmiştir.” Bursevî, âyette geçen “Allâh'ın (c.c.) kulları” hitâbı ile alakalı başka bir ifâdesinde şöyle der: “Bilesin ki Allâh'ın (c.c.) kulları çoktur. Kimisi Abdurrahmân, kimisi Abdurrazzâk, kimisi ise Abdülvehhâb'dır... Ancak kişi, sadece isimle hakîkî ma'nâda 'abd/kul' olmaz. Ne Abdullah ne de diğerleri... Çünkü Abdullah (Allâh'ın kulu), Allâh Teâlâ'nın (c.c.) bütün isimlerinin tecellî ettiği kimsedir.” İsm-i âzâmın hakîkatine erdiği ve Allâh'ın (c.c.) bütün sıfatlarıyla muttasıf olduğu için kulları arasında makamca ondan daha yüksek ve şânı daha yüce kimsenin olmadığını ifâde eden Bursevî, bu yüzden, “*Abdullah/Allâh'ın kulu, O'na yalvarmaya (namaza) kalkınca...*”²⁴¹ âyetinde geçtiği üzere bu ismin hakîkî anlamda yalnızca Peygamberimiz Efendimiz'e (s.a.v.) has olarak kullanıldığını, bunun yanında ittiba bakımından da yalnızca O'na vâris olan kutub²⁴² makamındaki zâtlara âit olduğunu ifâde eder.²⁴³

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allâh onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allâh onları sever, onlar da Allâh'ı severler. Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar. Allâh yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu, Allâh'ın bir lütfudur. Onu dilediğine verir. Allâh, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”²⁴⁴

Bursevî, mezkûr âyette geçen Allâh Teâlâ'nın (c.c.) dilediğine bahşettiği lütuflardan birisinin de tevâzu olduğunu söyler. O, bu sıfatı Allâh Teâlâ'nın (c.c.)

²⁴¹ Cin: 72/19.

²⁴²Sözlükte kutb kelimesi (çoğulu aktâb) “değirmenin mili, eksen demiri, eksen; gökyüzünün kuzey yarım küresinde bulunan yıldız; bir topluluğun yöneticisi” gibi anlamlara gelir. Tasavvufî literatürde ise kutub “velîler taifesinin başı, dünyanın ve kâinatın manevî idarecisi olduğuna inanılan en büyük velî” anlamındadır. Kutbun bulunduğu makama kutbiyyet adı verilir. Öte yandan kutbun idaresi altında bulunan çeşitli velî gruplarının her birinin başkanına da kutub adı verilir. Binaenaleyh birinci anlamdaki kutbu diğerlerinden ayırt etmek için ona kutbü'l-aktâb ismi verilir. Kutub kavramına dair detaylı bilgi için bkz. Ahmet Atlı, *Tasavvufta Ricâlu'l-Gayb*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, 33-52; Selim Uğur, *Tasavvufta Ricâlu'l-Gayb Anlayışı/İbn Âbidin Örneği*, Nizamiye Akademi Yay., Ankara 2019, 79-80; Süleyman Ateş, “Kutub”, *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 498.

²⁴³ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VI, 257; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XIII, 614.

²⁴⁴ Mâide: 5/54.

dilediğine bahşettiği bir lütuf olarak görür. Ona göre sâliklerden bazıları bu lütfu mazhar olabilmek için bu yolda karşısına çıkabilecek engelleri ve perdeleri bazıları yetmiş yılda, bir kısmı bunu yirmi senede, bir kısmı bir senede, bir kısmı bir ayda, bazıları bir haftada veyahut bir saatte aşabilir. Özel bir inâyete ve tevfrika mazhar olanlar bir lahzada bile aşabilirler. Bursevî, söz konusu duruma örnek mahiyetinde Firavun'un sihribazlarından bahseder. “*Âlemlerin Rabbi'ne inandık.*”²⁴⁵ âyetinde mucize karşısında onu görenler çok kısa bir sürede kabul ettiler. Bir saatte, hattâ daha az bir zamanda Allâh Teâlâ'nın (c.c.) dostluğuna mazhar olup ârif-i billâh oldular. Bursevî'ye göre bu lütuf sadece onlara mahsus değildir. Allâh Teâlâ (c.c.) bu nimetleri ancak vermeyi murad ettiğine bahşeder. Hikmet ve maslahat muktezâsınca dilediklerini bunları kazanmaya ve elde etmeye muvaffak kılar. Nitekim “*Allâh lütfu geniş olandır hakkıyla bilendir.*” Her şeyi ziyâdesiyle bilir ki kimin bu fazilete ehil ve layık olduğunu bilmek de buna dâhildir.²⁴⁶

3.5. HUŞÛ

Huşû, sözlükte “zelil olmak, gönülden yalvarmak, boyun eğmek, elpençe durmak ve kalpte daimi bulunan korku” gibi anlamlara gelmektedir.²⁴⁷ Terim olarak huşû kulun huzur-u ilâhî'de olduğu bilinciyle tevâzu gösterip boyun eğmesi, kalbin hakkın önünde hazır bulunması ma'nâsına gelmektedir.²⁴⁸ Tasavvufî literatürde ise huşû: “Kulun Rabb'inin (c.c.) huzurunda kendisini son derece hakir görmesi, onun emirlerine tam ma'nâsıyla rızâ gösterip, itaat etmesi” şeklinde ifâde edilir.²⁴⁹ Hasan-ı Basrî (v. 110/728) huşû: “Kalpten ayrılmayan ve daimi olan korkudur” derken, Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909) huşûyu: “Kalbin yaradana karşı değersizlik içinde bulunmasıdır.”²⁵⁰ sözleriyle ifâde eder. İbnü'l-Arabî'ye (v. 638/1240) göre ise huşû, gerçekleştiği her yerde kalplere dönük ilâhî bir tecelliden meydana gelir. O, huşûnun, müminlerde tazim ve celâlden, kâfirlerde ise korkutmadan, ezmeden ve

²⁴⁵ A'raf: 7/121.

²⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, II, 412; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, V, 17.

²⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 1165; Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 541; İsfahânî, *Müfredât*, 342; Cürçânî, *Ta'rîfât*, 66, Develioğlu, *Lugat*, “Huşû”, 443; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 83.

²⁴⁸ el-Cevziyye, *Medâricu's Sâlikîn/Kur'ânî Tasavvufun Esasları*, I, 404; Mehmet Şener, “Huşû”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 422.

²⁴⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 287; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 175; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 291; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 83.

²⁵⁰ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 196.

cezalandırmadan meydana geldiğini ifâde eder.²⁵¹ Ebû Talib el-Mekkî (v. 386/996) huşû ile ilgili olarak: “Kalbin mahzun bir hal içerisinde olması, kulun tevâzu göstermesi, yumuşak huylu olması, boyun eğmesi; azalarını âdâba uymayan her türlü davranıştan koruması ve davranışlarına güzel haller kazandırması” şeklinde tanımlar.²⁵²

Herevî huşûyu, hürmet edilen veya korkulan biri karşısında nefsin ve tabiatın yatışması şeklinde tanımlar ve mezkûr kavramı üçe ayırır:

Birincisi; emirlere itaat edip, hükme boyun eğmek ve Cenâb-ı Hakk’ın (c.c.) nazarı karşısında tevâzu içerisinde olmaktır.

İkincisi; nefse ve amele ait kusurlu davranışları gözlemleyip, kendine iyilikte bulunan herkesin iyiliğini görmek ve fenâ meltemini teneffüs etmektir.

Üçüncüsü ise; mükâşefe sırasında ta’zimi korumak, vakt-i halka gösterişten arındırmak ve ihsânı görmekten uzaklaşmaktır.²⁵³

Huşû kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de on altı âyette yer almakla birlikte bazı âyetlerde²⁵⁴ kullanıldığı konum itibariyle terim anlamını karşılayacak şekilde geçtiği görülmektedir. Bununla birlikte hadîs-i şerîflerde huşû kavramı, ibadetlerin şekil ve ruhunu ifâde etme hususunda kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkar.²⁵⁵

Müellifimiz İsmail Hakkı Bursevî’nin huşû kavramına dair işâretlerine yer verdiği âyetler ve bu âyetlere dair tasavvufî yorumları ise şu şekildedir:

وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ

“Sabrederek ve namaz kılarak (Allâh’tan) yardım dileyin. Şüphesiz namaz, Allâh’a derinden saygı duyanlardan başkasına ağır gelir.”²⁵⁶

Bursevî, ilgili âyetin yorumu sadedinde Şûrâ sûresi 13. âyetinde geçen “Fakat senin kendilerini çağırdığın şey (İslâm dini), Allâh’a ortak koşanlara ağır geldi.”²⁵⁷ âyetine yer verir. Bu âyette ifâde edildiği üzere, namaz ve sabırla Allâh’tan (c.c.) yardım dilemek, O’ndan (c.c.) korkan ve saygı gösteren kimseler dışındakilere ağır

²⁵¹ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, VII, 246.

²⁵² el-Mekkî, *Kûtu’l Kulûb*, III, 423.

²⁵³ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 76.

²⁵⁴ Âl-i İmrân: 3/199; İsrâ: 17/109; Enbiyâ: 21/90; Mü’minûn: 23/2; Hadîd: 57/16.

²⁵⁵ Şener, “Huşû”, XVIII, 423.

²⁵⁶ Bakara: 2/45.

²⁵⁷ Şu’arâ: 26/45.

geleceğini ifade eden müellifimiz, âyette geçen huşûnun âzâlarla veya husûsî olarak da kalp ile gerçekleşeceğini söyler. O, huşû sâhibi kimselerin Rablerine (c.c.) münâcât hâlinde kendilerinden geçtiklerinden, yorgunluk ve meşakkat hissetmeyeceklerini ifade eder. Nitekim Hz Peygamber (s.a.v.) dünyevî işleri yorgunluk sayarken, namaz hakkında: “Gözümün nûrudur”²⁵⁸ ifâdelerini kullanmıştır. Zîrâ O (s.a.v.), namaz kılarken tam bir huzur ve sekînet içerisinde olurdu.²⁵⁹

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ

“Mü’minler ancak o kimselerdir ki; Allâh anıldığı zaman kalpleri ürperir. O’nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.”²⁶⁰

Bursevî’ye göre âyette geçen söz konusu korku ve ürperme hali, huşû ve kâmil iman sahibi kimselerin sıfatlarından biridir. Bu kâmil iman sahibi kimsenin, Cenâb-ı Hakk’a (c.c.) yakın bir melek veya bir peygamber yahut takvâ sahibi bir mümin olması arasında fark yoktur. Bu kişinin îmanındaki nur kalbi inceltir, onu nefsin kir ve karanlıklarından temizler. Böylece kalbin kasveti azalır ve Allâh’ı (c.c.) zikre yumuşar. İçinde Allâh’a (c.c.) karşı bir şevk uyanır. Bursevî’ye göre bu, yolun başında; bidâyet hâlinde olanların halidir. Yolun sonuna; nihâyete ulaşanların hali ise zikirle sürekli bir huşû, sükûnet ve huzur kıvamında bulunmaktır.²⁶¹

وَيَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ يَسْكُونُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا

“Onlar ağlayarak yüzüstü yere kapanırlar. Bu da (Kur’ân okumak) onların derin saygısını artırır.”²⁶²

Bursevî’ye göre âyette belirtilen Kur’ân okuma, “onların” ilimlerini ve Allâh’a (c.c.) kesin îmanlarını artırdığı gibi “derin saygısını artırır.” yani huşûunu artırır. Ona göre tevâzu ve secde ruhla, ağlama ve huşû ise beden ile ilgili hallerdendir. Ruhlar ise bedenlere ancak kulluktaki bu faydaları elde etmek için gönderilmiştir.

²⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned: 3,28.

²⁵⁹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, I, 127; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, II, 99.

²⁶⁰ Enfâl: 8/2.

²⁶¹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, III, 330; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VII, 13.

²⁶² İsrâ: 17/109.

Bursevî, âyetin yorumuna dair İranlı sûfî Kâşîfî'nin (v. 910/1504-1505) görüşlerine de yer verir. Kâşîfî'ye göre, Kur'ân'daki secde âyetlerinin dördüncüsü olan bu secdeye “ulemânın secdesi” adı verilir. Ona göre âyette bu secdenin hakîkati tecellî eder. Çünkü huşû, zâhire veya hem zâhire hem bâtına tecellî olmasından ileri gelir. Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) âyette berlittiğine göre onlar derin bir huşûya sahiptirler. Bu ise ancak ilâhî tecellîden meydana gelir. O halde huşûnun artması tecellînin artmasına delildir. Bu takdirde bu secde tecellî olur. Secde eden kimsede bu secdenin bereketiyle tecellînin feyzinden hissedar olması ve o kişide huşûnun artması gerekir. Allâh (c.c.) neye tecellî ederse mutlaka o şey O'na boyun eğer.²⁶³

فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَىٰ وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا

وَالنَّا خَاشِعِينَ

“Biz de onun duasını kabul ettik ve kendisine Yahya'yı bağışladık. Eşini de kendisi için, (doğurmaya) elverişli kıldık. Onlar gerçekten hayır işlerinde yarışır, (rahmetimizi) umarak ve (azabımızdan) korkarak bize dua ederlerdi. Onlar bize derin saygı duyan kimselerdi.”²⁶⁴

Bursevî, âyet metninde geçen “... Onlar bize derin saygı duyan kimselerdi.” ifâdesinde kastedilenin “Huşû” olduğunu söyler. Ona göre huşû, genellikle uzuvlarda görülen sükûnet için kullanılır. Ancak âyette belirtilen Peygamberlerin huşû hali yalnızca zâhirde görülen davranıştan ibaret değildir. Onların huşûu, hem kalpte hem de bedende birlikte olan kâmil bir huşûdur. Kalbinde ihlâs ve Allâh (c.c.) korkusu olmadan kuru ekmek yemek, kaba elbise giymek ve başını öne eğmek, riyâkâr ve yapmacık davrananların sıfatıdır. Bursevî'ye göre peygamberler ve onlara tâbî olan evliyâullah ne elde ettilerse bu güzel hasletlere sâhip olmaları hasebiyle elde ettiler. Ona göre talep ettiği şey hususunda duâsının makbul olmasını isteyen kimse, bu ahlâkî vasıflara sahip olması için onların yolunu takip etmesi ve izlerine basarak yürümesi gerekir.²⁶⁵

الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ

²⁶³ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, V, 212; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XI, 296.

²⁶⁴ Enbiyâ: 21/90.

²⁶⁵ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, V, 212; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XII, 587.

“Onlar ki, namazlarında huşû içindedirler.”²⁶⁶

Bursevî'nin et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre âyette anlatılmak istenilen söz konusu kimselerin namazlarında hem zâhirî hem de bâtinî yönden “huşû” içinde olduklarıdır. Zâhirî ma'nâdaki huşû şöyledir: Başın huşûu; öne eğilmesi. Gözün huşûu; etrafa bakmaya kapatılması. Kulağın huşûu; dinlemeye hazır hale gelmesi. Dilin huşûu; okumak, huzur ve aceleci davranmamak. Ellerin huşûu; köleler gibi hürmet göstererek sağ eli sol elin üzerine getirmek. Sırtın huşûu; rükûya gidip düz bir şekilde olması. Avret yerinin huşûu; şehvete dair şeylerden uzak durmaktır. Ayakların huşûu ise; yerde sâbit bir hal alması ve hareket ettiğinde sessizlik bulmasıdır. Müellife göre bâtinî ma'nâdaki huşû ise şöyledir: Nefse ait huşû; her türlü havâtır ve hevâcisten uzak sükûnet içerisinde olması, kalbe ait huşû; zikri elden bırakmamak ve huzuru sağlamak ile, sırra ait huşû; yaratılmışlara kısmen dahi olsa bir an bile bakmayı terk etme hususunda murâkabe halinde bulunmakla, ruha ait huşû; muhabbet deryasında istiğrâkı ile cemal ve celâl sıfatlarının tecellîsi esnasında erimesidir. Müellifin naklettiğine göre hakikat ehlinde bir zât şöyle der: Namazda kişinin önce kendinden geçmesi, mâsivâyı terk etmesi, sonra dostun manevi visalini arzularak O'nun kurbiyyetine geçmesi gerekir.²⁶⁷

لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَّرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

“Eğer biz, bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, elbette sen onu Allâh korkusundan başını eğerek parça parça olmuş görürdün.”²⁶⁸

Bursevî, âyette geçen *Hâşî'an* kelimesine “baş eğmiş, huşû içinde, zelil, hor ve hakir olmuş” gibi anlamlar verir. Ona göre kendisine tecellî edilen dağ ve üzerine Kur'an'ın indirildiği dağın durumları ile üstü örtülü olan ve kendine Kur'an indirilmeyen dağın durumları bir değildir. Birinci durumdaki dağın hayat eseri gösterdiği herkesin vakıf olabileceği bir olay iken; ikinci durum ise yalnızca havâssın, keşif sahibi Allâh dostlarının görüp hissedebileceği bir olaydır.²⁶⁹

²⁶⁶ Mü'minûn: 23/2.

²⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VI, 72; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XIII, 171, 172.

²⁶⁸ Haşr: 59/21.

²⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 448; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXI, 176, 177.

Bursevî'ye göre şâyet Allâh Teâlâ (c.c.) Kur'ân'ın bütünü ve ulvî varlıkların yüzlerini ve maddi varlıkların kelimelerini içine alan yönüyle insan varlığının dağına tecelli ettirseydi bu tecelliden insan parçalanıp dağılırdı. Ayrıca, ârif olan kimsenin ilâhî hitâbın etkisi karşısında erimesi gerektiğine, bu ümmetin ise kuvvetli dağların yüklenemediği ağırlığı ve sorumluluğu yüklendiklerine işâret etmektedir. Müellifimize göre “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zâlimdir, çok cahildir.”²⁷⁰ âyet-i kerîmesi bu gerçeğe işâret etmektedir.²⁷¹

3.6. ŞÜKÜR

Sözlükte, “minnettarlık, memnunluk, yapılan iyiliğin farkında olup onu yaymak, iyilik yapanı iyiliğiyle övmek,”²⁷² gibi anlamlara gelen şükür kavramı ıstılâhî olarak kulun Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) ona ihsân ettiği lütuf ve nimetlerini dile getirmesi ve buna mukabil O'nu övmesi şeklinde tanımlanır.²⁷³

Şükürle ilgili mutasavvıflarca birçok tanım yapılmıştır. Hâris el-Muhasibî (v. 243/857): “Şükür, şükreden için Allâh'ın (c.c.) ziyade bir nimetidir,”²⁷⁴ demiş, Ebu Said Harrâz (v. 277/890 [?]) ise şükrü: “Nimeti vereni tanımak ve O'nun yetiştiriciliğini ikrar etmektir” şeklinde tarif etmiştir.²⁷⁵ Cüneyd'e (v. 297/909) göre şükür: “Nefsini o nimetlere layık görmemendir.” Ebû Osman el-Hirî (v. 298/910): “Şükür, şükürden acziyetin idrakidir.” derken, Kuşeyrî (v. 465/1072): “Şükür, boyun eğerek nimeti sahibine nispet etmektir” sözleriyle şükrü tarif etmiştir.²⁷⁶ Ebû Bekir Şiblî (v. 334/946)

²⁷⁰ Ahzâb: 33/72.

²⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 449; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XXI, 176, 181.

²⁷² Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît/Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (Haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013, II, 2071; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XXV, 2; Firûzâbâdî, *Besâir*, III, 334; Develioğlu, *Lugat*, “Şükr”, 1172; İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 306; Mustafa Çağrı, “Şükür”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 259; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 99; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 157.

²⁷³ İsfahânî, *Müfredât*, 560; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 338; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 39; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 315; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 176; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 168; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 339; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 99; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 157.

²⁷⁴ Kelâbâzî, *Ta'arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 164.

²⁷⁵ Kelâbâzî, *Ta'arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 165.

²⁷⁶ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 224.

ise şükürle ilgili olarak: “Şükür, nimeti değil, vereni görmektir” ifâdelerini kullanmıştır.²⁷⁷

Herevî ise (v. 481/1089) şükürü: “Nimetin Allâh’tan (c.c.) olduğunun bilinmesi” şeklinde tanımlar ve söz konusu kavramın üç derecesinden bahseder:

Birincisi, sevilen şeylere karşı şükürdür. Tüm inanç sahipleri, Allâh Teâlâ’nın (c.c.) insanlara verdiği nimet nedeniyle O’na şükretmenin gerekli olduğuna inanmaları yönüyle ortaktırlar. Allâh Teâlâ’nın (c.c.) bunu şükür olarak sayması, buna mukabil nimetini artıracakını vaat etmesi ve bu şükürün karşılığında sevap vermesi rahmetinin bolluğundandır.

İkincisi, belâ ve musibetler karşısında şükürdür. Bu nevi şükür, Cenâb-ı Hakk’a (c.c.) karşı hoşnutluğunu bilerek, hiddetini yutmak, şikâyet etmemek, edebe riayet etmek ve ilim yoluna girmek sûretiyle hâlleri birbirinden ayıranlar içindir. Bu şekilde şükreden kişi cennete ilk davet edilecek kişidir.

Üçüncüsü, kulun yalnızca nimeti vereni müşâhede etmesidir. Nimeti vereni kulluk açısından müşâhede edince O’ndan gelen nimeti büyük görür. Hakk’ı sevgi açısından müşâhede edince O’ndan gelen zorluğu tatlı bulur. Hakk’ı birleme açısından müşâhede ederse, nimeti de zorluğu da görmez.²⁷⁸

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî de (v. 1813/1893), şükürü: Avamın şükürü, has insanların şükürü ve hassın hassı insanların şükürü olmak üzere üç kısma ayırır:

1- Avamın şükürü: Elhamdülillah sözü ile yapılandır.

2- Has insanların şükürü: Sâhibi bulunduğumuz nimetten başkalarına da vererek sabretmektir.

3- Hassın hassı insanların şükürü: Nimeti verenin Allâh Teâlâ (c.c.) olduğunun idrâki içinde bulunup ona göre hareket etmektir.²⁷⁹

Şükür kelimesi Kur’ân’da türevleriyle birlikte yetmiş beş yerde geçmektedir. İlgili yerlerin ekserisinde Cenâb-ı Hakk’ın (c.c.) verdiği nimetler ve ihsan ettiklerinden bahsedilmekte, bu sebeple insanların Allâh’a (c.c.) hamd etmesi bildirilmekte ve şükreden kimselere verilecek ecir ve mükâfatlar zikredilmektedir. Allâh Resûlü’nün

²⁷⁷ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 225.

²⁷⁸ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 96.

²⁷⁹ Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî, *Câmiu’l- Usûl*, Pamuk Yay., (Trc. Rahmi Serin), İstanbul 2005, 271.

(s.a.v.) hadîslerinde ise şükür hem “verdiği nimetten dolayı kulun Allâh Teâlâ’ya (c.c.) memnuniyet ifâde etmesi” hem “Cenâb-ı Hakk’ın (c.c.) kullarının şükrüne karşılık mukabelede bulunması, yaptıkları iyiliklerin karşılıklarını vermesi” hem de “insanların birbirine teşekkür etmesi” gibi anlamlarda kullanılmıştır.²⁸⁰

Bursevî’nin şükür kavramına dair işârî yorumlarına yer verdiği âyetler ve ilgili âyetlere ilişkin işâretleri şunlardır:

وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ

*Hani Rabbiniz şöyle duyurmuştu: “Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir.”*²⁸¹

Bursevî, âyetin işâretinde Kâşifi’nin (v. 910/1504-1505) görüşlerini zikreder. Kâşifi, Şeyh Abdurrahman Sülemî (v. 412/1021) ve Ebû Ali Cürçânî’nin (v. 816/1413) bu âyet hakkında şöyle dediğini nakleder: “Eğer İslâm nîmetine şükrederlerse, onlara ilâveten îmânı veririm. Eğer îmân üzerine bana hamd ederlerse onlara ilâve olarak ihsânı veririm. Eğer ona şükrederlerse onlara ilâve olarak marifeti veririm. Eğer marifete şükredenlerden olurlarsa onları vuslat makamına ulaştırırım. Eğer ona şükrederlerse onları kurbîyyet makamına yükseltirim. Yine o nîmetin şükrü sebebiyle onları üns ve müşâhede halvetgâhına ulaştırırım. Zîrâ şükür; ilerleme noktasında merdiven olmakla birlikte manevi derecelere yükselmenin de vâsıtasıdır.”²⁸²

Bursevî, mezkûr âyetin işârî yorumuna dair et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye’den de şu ifâdelere yer verir: “Eğer mükâfatıma şükrederseniz, elbette size bana yakın olma nîmetini artırırım. Eğer bana yakın olma hususunda şükrederseniz, elbette size, bana olan kurbîyyet nîmetini artırırım. Eğer kurbîyyet nimetine şükrederseniz, elbette size muhabbet nîmetini artırırım. Eğer muhabbete şükrederseniz, elbette size, benim size olan muhabbetimin nîmetini artırırım. Eğer benim size olan muhabbetime şükrederseniz, elbette size bana olan cezbe nîmetini artırırım. Eğer cezbe haline şükrederseniz, elbette size bekâ nîmetini artırırım. Eğer bekâyâ şükrederseniz, elbette size vahdet nîmetini artırırım. Eğer vahdete şükrederseniz, devamında da elbette size;

²⁸⁰ Çağrı, “Şükür”, XXXIX, 260.

²⁸¹ İbrâhim: 14/7.

²⁸² Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IV, 422; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’an Meâli ve Tefsîri*, X, 27.

şükre sabır, sabra şükür, sabra sabır ve şükre şükür nîmetini artırırım. Böylece çok sabreden ve çok şükreden kişiler olursunuz.”²⁸³

يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ

“Cinler, Süleyman için dilediği biçimde kaleler, heykeller, havuz gibi çanaklar ve sabit kazanlar yapıyorlardı. Ey Davûd ailesi, şükredin! Kullarımdan şükredenler pek azdır.”²⁸⁴

Bursevî'nin et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre; Âyette ruh Dâvud'a (a.s.), kalp Süleyman (a.s.) ile onun âilesinden sır, hafî, nefis ve beden şükrüne işâret etmektedir. Çünkü bütün bunların hepsi ruhtan meydana gelmişlerdir. Bedenin şükrü bütün uzuv, organ ve beş duyu ile şer'iatı yerine getirmesidir. Bu yüzden Cenâb-ı Hakk (c.c.) “*Ey Dâvud ailesi! Şükredin.*” buyurmuştur. Müellife göre nefsin şükrü takvâ ve verâ'nın şartlarını sağlamakla, kalbin şükrü, Allâh Teâlâ'yı (c.c.) sevmek ve O'nun (c.c.) dışındaki her şeyden (mâsivâ) yüz çevirmekle, sırrın şükrü, Allâh'tan (c.c.) başkasına iltifat etmemesi için onu murakabe edip gözetmekle olur. Ruhun şükrünün, mum ateşine kendisini atan pervaneler gibi varlığını muhabbet ateşinde yakıp feda etmekle olacağını söyleyen müellif, hafînin şükrünün ise vahdet makamında aracısız bir şekilde feyizlenmekle olacağını, bu yüzden ona hafî ismi verildiğini ifâde eder. Çünkü hafî, ruhun Allâh'ta (c.c.) fânî (fenâfillâh) olmasından sonra vahdet makamında feyzi kabulde vahdet nuruyla kendisinden gizlenmiş bir şekilde bâkî olur.²⁸⁵

Bursevî, devamında et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den; avam, havâss ve ehassu'l-havâssın sınıflarının şükür kavramına dair durumlarını nakleder. Müellife göre *Kullarımdan şükredenler pek azdır!*” sözüyle, şekûriyyet makamına vâsıl olanların azlığına işâret vardır. Şekûr, şükrü hâl ile olana denir. “*De ki: Hamd Allâh'a mahsustur. O, âyetlerini size gösterecek ve siz de onları tanıyacaksınız. Rabbin, yaptıklarınızdan habersiz değildir.*”²⁸⁶ âyeti avamın şükrüne delalet etmektedir. Çünkü söz konusu âyette

²⁸³ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IV, 423; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, X, 28.

²⁸⁴ Sebe: 34/13.

²⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VII, 275; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XVI, 49, 50.

²⁸⁶ Neml: 27/93.

şükürün dil ile yapılması talep edilmektedir. Bu ise avamın şükrüdür. “*Ey Dâvud ailesi, Şükredin!*” Bu âyet ise havâssın şükrüne delalet etmektedir. Zîrâ onların şükrü amel iledir. Ehassu’l-havâssın (seçkin velîlerin) şükürünün ise hâl ile olduğunu ifâde eden müellif, bunu da şekûriyyet sıfatı ile nitelendirir. “*Kullarımdan şükredenler pek azdır.*” âyeti de şekûriyyet sıfatına haiz olanların azlığına işaret etmektedir. Bu makamdakilerin şükrü de hal iledir.²⁸⁷

وَادْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“*O vakti hatırlayın ki siz yeryüzünde güçsüz ve zayıf idiniz. İnsanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz. Derken Allâh sizi barındırdı, yardımıyla destekledi ve sizi temiz şeylerden rızıklandırdı ki şükredesiniz.*”²⁸⁸

Bursevî’ye göre ruh, kalb ve sıfatları, yaratıldıkları ve beden kalıbına girdikleri ilk anda nefsin baskı ve zorlaması altında hor ve hakir durumdadırlar. Zîrâ büluğ çağına kadar tarikat âdâbıyla terbiye edilme ihtiyacı içerisinde olup şerîat hükümlerinin tatbîki ile sorumlu değildirler. Bu zaman zarfında nefsin ve sıfatlarının terbiyesinden maksat, şerî hükümlerin sorumlu tutacağı yükleri omuzlayabilecek bir olgunluğa getirmek içindir. Ruh ve kalb, nefsin ve sıfatlarının kendilerini alıp kapmasından, şeytan ve âvânesinin kendilerini tutup öldürmesinden korkarlar. Allâh (c.c.) ise onları cennet bahçelerine yerleştirir, Rabbânî vâridâtıyla destekler ve temiz olan bağışlarıyla rızıklandırır. Bursevî’ye göre bundan gaye, şükretmelerini ve bu sebeple daha fazlasına nail olmalarını sağlamaktır.²⁸⁹

وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ جَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاجِرَ فِيهِ وَلِيَبْتَلِيَكُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“*O, taze et yemeniz ve takınacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi sizin hizmetinize verendir. Gemilerin orada suyu yara yara gittiğini görürsün. (Bütün bunlar) O’nun lütfundan nasip aramanız ve şükretmeniz içindir.*”²⁹⁰

²⁸⁷ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VII, 276; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XVI, 50, 51.

²⁸⁸ Enfâl: 8/26.

²⁸⁹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, V, 352; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VII, 76.

²⁹⁰ Nahl: 16/14.

Âyetin işârî tefsîri hususunda Bursevî'nin, et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre müellif, âyette geçen denizden maksadın ilim denizi olduğunu ifâde eder ve bu denizin içinde Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) insanların gaybî faydalar ve yüce hediyeler elde etmemiz ve ruhlarımızın kendileriyle nûra büründüğü kalblerimiz için bir süs olmak üzere içerisinden ma'nâ cevherleri ve hakikat incileri çıkarmamız hususunda bu ilim denizini emrimize verdiğini belirtir. Bununla birlikte şeriat ve mezheb gemilerinin de bu ilim denizinde yüzdüğünü ifâde eden müellife göre bütün bunlardan maksat Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) lütuf ve keremini aramaktır. İşte Allâh Teâlâ'nın (c.c.) bütün âlemler içinde biz insanoğluna husûsî olarak ihsân ettiği bu büyük lütfun tek gayesinin O'na hakikî ma'nâda şükreden kullar olmamızı istemesidir.²⁹¹

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِّمَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْكُرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا

*“O, öğüt almak isteyen ve çok şükredici olmayı dileyen kimseler için geceyi ve gündüzü birbiri ardınca getirendir.”*²⁹²

Bursevî şükrün üç kısım olduğunu, kalbin şükrünün nimetleri düşünmesi, dilin şükrünün nimete karşılık hamd ü senâ etmesi, diğer azaların şükrünün ise nimetin karşılığını istihkâkı nisbetinde vermesi olduğunu ifâde ettikten sonra akabinde âyete dair şu işârî yorumlarda bulunur: “Nafile olan vird kaçırıldığı zaman kaza edileceğine işâret eder fakat bunu yapmak vâcib değil müstehaptır. Çünkü virdin devamı, vâridin devamına, vâridin devamı ise vuslata sebeptir. Görmez misin ki nehirler, dağlardaki yağmur ve karların yardımları sebebiyle denize ulaşır. Fakat bu yardımlar kesilirse, menzile ulaşmak da ortadan kalkar. Nitekim Sâib der ki:

*Bu kuru zâhidlerden herhangi bir meded umma ve onlardan olgunluk bekleme,
Çünkü zayıf bir sel hiçbir zaman denize ulaşamaz, yolda kurur.*

Bursevî'ye göre işte bu nedenle âbidler ve sâlikler, gece ve gündüz evrâdına ehemmiyet göstermişler ve bunları kendi nefislerine vacip saymışlardır. Bu yüzden onlar gece virdlerini kaçırdıklarında bunu gündüz kaza ederler; gündüz virdlerini kaçırdıklarında ise aynı şekilde bunu geceleyin kaza ederler. Yani yoldan geri kalmamak için onun mislini yaparlar. Çünkü Allâh Teâlâ'ya (c.c.) giden yolu bilen ve tanıyan asla ondan geri dönmez. Eğer bu yoldan dönecek olurlarsa, her iki cihanda da

²⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, V, 19; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, X, 345.

²⁹² Furkân: 25/62.

bütün âlemlerden kimsenin uğramadığı bir azaba dûçar olur. Bu sebeple müellifimiz, sâlikin sabah akşam virde devam etmesi gerektiğini, bunun selef-i sâlihînin âdeti olduğunu ve sâlikin bu durumdan gafil olmaması gerektiğini ifâde eder. Zîrâ ona göre bu durumdan gafil olmak, şeytanın kulağına bevlettiği fâsıkların âdetidir.”²⁹³

3.7. EDEB

Edeb, sözlükte “davet etme, kibarlık, nezaket, takdir, iyi ahlâk, iyi terbiye, utanma, zariflik, usluluk” gibi anlamlara gelir.²⁹⁴ Istilâhî ma’nâda ise edeb, sâlikin ifrat ve tefrit arasında orta bir yol tutmasıyla taşkınlık ve sıkıntı, yani ifrat ve tefrit arasındaki sınırı korunması ma’nâsına gelmektedir.²⁹⁵ Sûfiler edebi zâhirî ve bâtinî edeb olarak ikiye ayırmışlardır. Zâhirî edeb beden ve şeriatla, bâtinî edeb ise kalp ve Hak’la ilgilidir. Her ikisine de önem atfedilmekle birlikte bâtinî edeb esas olarak kabul edilmektedir.²⁹⁶

Tasavvufta müridin gözetmesi gereken en önemli hususlardan birisi olan edeb, sâlikin seyr ü sülûkunda çok önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple müridin öncelikle Allâh Teâlâ (c.c.) olmak üzere, mürşîdi ve sâir insanlara karşı gözetmesi gereken edepler tasavvufî eserlerde üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Öyle ki bu başlık altında müridin; oturması kalkması, yeme içmesi, günlük hayatında takınması gereken davranışlar gibi durumlarda nasıl bir yol izleyeceği ile alakalı hususlar ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Örneğin Serrâc (v. 378/988), edeb bahsini eserinde bağımsız bir başlık altında incelemiş, Herevî (v. 481/1089) usul mertebeleri bölümündeki makamlar arasında zikretmiş, Kuşeyrî (v. 465/1072) ise edeb kavramına mutasavvıfların hal ve makamlarına dair ayırdığı bölümde yer vermiştir.²⁹⁷

Sûfiler, tasavvufun doğuşundan itibaren “edeb” kavramı üzerinde önemle durmuş, bu kavram ile ilgili olarak çeşitli tanım ve yorumlar yapmışlardır. Kuşeyrî (v. 465/1072), edebi: “Bütün hayırlı meziyetlerin kişide toplanmasıdır.” şeklinde tarif eder.

²⁹³ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VI, 253-254; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XIII, 610, 611.

²⁹⁴ Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, XII, 2; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît/ Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*, I, 273; Develioğlu, *Lugat*, “Edeb”, 122; Sami, *Kâmus-ı Türkî*, 73; Mustafa Çağrıcı, “Edeb”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 412; Süleyman Uludağ, “Edeb (Tasavvuf)” *DİA*, İstanbul 1994, X, 414; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 313.

²⁹⁵ Bkz. el-Cevziyye, *Medâricu’s Sâlikîn/Kur’ânî Tasavvufun Esasları*, II, 307-321; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 116; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 46; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 360; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 313.

²⁹⁶ Uludağ, “Edeb (Tasavvuf)”, X, 414.

²⁹⁷ Bkz. Tûsî, *el-Lüma’/İslâm Tasavvufu*, 151; Tek, *Tasavvufî Mertebeler/Hace Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*, 177; Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 329.

Ona göre edeb sahibi kimse her türlü hayırlı vasfa sahip olan kimsedir. İbn Atâ (v. 309/922): “Edeb amelleri güzelleştirenlerle beraber bulunmaktır”²⁹⁸ derken, Ebu Hafs el-Haddâd (v. 260/874), tasavvufun edepten ibaret olduğunu söylemiş, zâhirdeki güzel edebin, bâtındaki güzel edebin ünvanı olduğunu dile getirmiştir.²⁹⁹

Serrâc (v. 378/988) edeb ile ilgili olarak: “Kişinin hased ve düşmanlıktan uzak durması ve verilen sırları koruması” ifâdelerini kullanır ve söz konusu kavramın üç çeşidinden bahseder. Bunlardan ilki dünya ehlinin edebidir. Bunlara göre edep; bilgi ezberleme, şiir ve san’atkârlık, belâgat, fesâhat ve idarecileri eğlendirme gibi şeylerden ibarettir. Edebin ikinci şekli dindarların edebidir. Bunlar ise edebi daha çok birtakım riyâzat, şehvetleri terk etmek, gönlü temizlemek, organları eğitmek, şer’î sınırları muhafaza etmek, ibadet ve taatleri yerine getirmek, şüphelilerden kaçınmak (verâ), ve iyilikte yarışmak şeklinde yorumlarlar. Edebin üçüncüsü ise dindarların havâss kesimine aittir. Bunların edeb anlayışı ise; kalp temizliği, sırlara riâyet etmek, ahde vefâ, hâl ve vakti muhâfaza etme, havâtır, ilhâm ve vârid türü uyarılara değer vermemek, iç ve dış dengeyi gözetmek, kurbiyyet makamlarında, taleb esnasında, huzur ve vuslat vakitlerinde edebe sımsıkı sarılmaktır.³⁰⁰

Hâce Abdullah Herevî (v. 481/1089) edebi: “Sâlikin haddi aşma ve sıkıntıya düşmeksizin organlarını, kalbini ve düşüncesini şerîata uymayan hususlardan koruması” olarak tarif etmiş ve söz konusu kavramı üç başlık altında ele almıştır. Ona göre edebin birinci derecesi, havfın ümitsizliğe düşürmesini, recânın ilahî cezadan emin olmaya götürmesini ve sevincin de cüretkâr bir şekilde davranmaya dönüşmesini engellemektir. İkincisi, havftan kabz meydanına çıkmak, recâdan bast alanına yükselmek sonra sevinçten müşâhede meydanına terakki etmektir. Üçüncüsü, edebi bilmek sonra Hakk’ın edeplendirmesiyle edepten kurtulmak sonra da edep yükünü müşâhede etmekten kurtulmaktır.³⁰¹

Müellifimizin edeb kavramına dair işârî yorumlarına yer verdiği âyetler ve ilgili âyetlere ilişkin işâretleri şunlardır:

مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى

²⁹⁸ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 330.

²⁹⁹ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 331.

³⁰⁰ Tûsî, *el-Lüma’/İslâm Tasavvufu*, 152.

³⁰¹ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 107-108.

“Göz (gördüğünden) şaşmadı ve (onu) aşmadı.”³⁰²

Âyette Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) gözünün başka bir tarafa kaymaması ve şaşmayıp hududu aşmamasından bahsedilir. İsmail Hakkı Bursevî, tefsîrinde ilgili âyetin işârî yorumuna dair: “Sınırı aşmadı. Zihnini karıştıran sayısız miktardaki şeylere rağmen orada müşâhede ettiği şeyden sapmadı. Bilâkis yakîne ulaşan sağlam bir bakışla gözünü ona sâbitledi.” ifâdelerini kullanır.

Bursevî, Kâşîfî’den naklettiğine göre Allâh Resûlü’nün (s.a.v) gözü şaşmadı, başka şeye meyletmedi, sağa sola kaymadı. Bakması gerekenin hâricindeki bir şeye bakma hususunda haddi aşmadı. Bu âyette Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) hüsn-i edebine, yüce ahlâk ve himmetine övgü vardır. Çünkü o, gece kâinattaki hiçbir şeye iltifat etmedi, yüz vermedi. Gönül gözü Cenâb-ı Hakk’ın (c.c.) cemâlini müşâhededen başka bir şeye açılmadı.³⁰³

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاطٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ

“Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve (yakıcı) taşlar olan ateşten (cehennemden) koruyun!”³⁰⁴

Mezkûr âyet doğrudan doğruya edebi içermemekle birlikte bâtinî ma’nâda kişinin şahsını ve ailesinin terbiyesine dair bir sorumluluğu hatırlatması bakımından edeb kavramıyla ilişkilendirilmiştir.³⁰⁵

Müfessirimiz Bursevî de, âyette geçen koruma emrinin, edebi muhafaza ve himâye ma’nâsında olduğunu söyler. Ona göre, âyette geçen “ve âilenizi” ifâdesinden maksat; “onlara nasîhat ederek, gerekli edeb ve terbiyeyi vererek ve onlara öğrenmeleri gereken şeyleri öğreterek onları muhafaza edin” demektir. Bununla birlikte âyette yer alan “ehl” kelimesi ile kastedilen; insanın eşi, çocuğu, erkek ve kız kardeşleri, amcası, amcasının çocuğu ve hizmetçisi gibi ihtiyaçlarını temin ettiği ve bununla birlikte bakımı altında bulunan bütün herkeştir. Bu kelime ashâb şeklinde de tefsîr edilmiştir. Âyet-i

³⁰² Necm: 53/17.

³⁰³ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IX, 227; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XX, 222, 223.

³⁰⁴ Tahrîm: 66/6.

³⁰⁵ Tûsî, *el-Lüma’/İslâm Tasavvufu*, 151.

kerîme insanın yakın akrabasından uzağa doğru emr-i bi'l-ma'rûf yapmasının gerekliliğine işâret etmektedir.³⁰⁶

Bursevî'nin işâret ehli âlimlerden birinden naklettiğine göre bu âyet-i kerîmede anlatılmak istenilen şudur: Ey inananlar! Nefislerinizi dünyâ muhabbeti kirinden temizleyiniz ki sizin âile fertleriniz size tâbî olmak sûretiyle sâlih kişiler olsunlar. Eğer siz dünyâyı talep edecek olursanız onlar da dünyâ ile meşgul olurlar. Çünkü imamın; yani önderin hatâ yapması cemâatin de hatâyâ düşmesine sebep olur.

Bursevî'nin Kâşânî'den naklettiğine göre âyette geçen ehil kelimesiyle anlatılmak istenen ister cismânî olsun, ister olmasın bir kişiyle kendi arasında rûhânî bir bağ ve bir aşk birliği bulunan kişidir. Bu birlik insana aşk bağı ile bağlı olan her şey zorunlu olarak onunla birlikte dünyâ ve ahirette bulunur. Dolayısıyla insanın kendi nefsini koruduğu gibi onu ateşten koruması ve muhâfaza etmesi gerekli olur. Müellife göre insan nefsini zulmânî heyetlerden temizleyecek olursa ve içinde hâlâ dünyâyâ dalmış olan nefislere karşı bir meyil ve muhabbet bulunursa o kişi, gerçekte nefsini temizlememiştir. Ona göre zîrâ böyle bir muhabbetle o kişi o nefislerin câzibesine kapılır ve cehenneme yuvarlanırken onlarla birlikte bulunur, onların yüzünden perdelenmiş bir kişi olur. Bu sebeple sâdık olan kimse mahşerde birlikte haşrolunmak için velîleri ve nefsini sâfiyane bir şekilde temizleyenleri sevmesi gerekir. Nitekim kişi sevdikleri ile birlikte haşrolunacaktır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَىٰ لَهُمْ مَعْذَرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ

“Ey iman edenler! Allâh'ın ve Peygamberinin önüne geçmeyin. Allâh'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allâh hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. Ey iman edenler! Seslerinizi, Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmanın, yoksa siz farkına varmadan işledikleriniz boşa gider. Allâh'ın elçisinin huzurunda seslerini kısıyanlar, Allâh'ın, gönüllerini takvâ

³⁰⁶ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, X, 59; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXI, 568.

(Allâh'a karşı gelmekten sakınma) konusunda sınıdığı kimselerdir. Onlar için bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır.”³⁰⁷

Bursevî'nin, Ebu'l-Leys Semerkandî'den (v. 373/983) naklettiğine göre Semerkandî, âyette geçen “Allâh'ın ve Peygamberinin önüne geçmeyin.” ifâdesiyle ilgili olarak; “mü'min için gerekli olan şartlardan birinin de kendi görüş, akıl ve tercihini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve şeyhinin görüşünden üstün görmemesidir” der. Ona göre mürid, şeyhinin uygun gördüğü şeye teslim olmalı; onun hizmeti ve sohbetinde edebi muhâfaza etmelidir. Müridin edebinden biri de şeyhinin huzurunda konuşmamaktır. Zîrâ bu durum onun, evliyaullâhın gözünden düşmesine yol açar.³⁰⁸

Bursevî'nin yukarıda zikredilen âyetin işârî yorumuna dair görüşlerine yer verdiği bir diğer isim de İranlı meşhûr sûfî Rûzbihân el-Baklî'dir (v. 606/1209). Baklî, Arâisu'l-Beyân adlı tefsîrinde, âyette geçen “Seslerinizi, Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin.” Emr-i ilâhisi ile Cenâb-ı Hak (c.c.) bizlere Habîb'inin gönlünün çok latîf olduğunu ve onun sürekli Allâh Teâlâ (c.c.) ile meşgûl olup bütün ihtimâmını O'nun huzurunda olmaya vermesi sebebiyle dâimâ O'nun gayb âlemini murâkabe etmesinden dolayı yüksek seslerden etkilendiğini bildirmiştir. Zîrâ birisi O'nun yanında yüksek sesle konuşunca kalbi incinir, göğsü daralırdı. Sanki sırrı, bir an için melekût âleminde dolaşmaktan geri kalırdı. Cenâb-ı Hak (c.c.) onları bu hususta uyardı ve böyle bir şey karşısında korku duymaları gerektiğini bildirdi. Çünkü müellife göre Resûlullah'ın (s.a.v.) gönlünü bulandırmak amellerin boşa gitmesine sebeptir. Arştan arza kadar hiçbir şeyin onun hatırı karşısında zerre miktarı kıymeti yoktur. Buradan hareketle müellif enbiyâ ve evliyânın gönüllerinin muhabbette toplanması Allâh Teâlâ'ya (c.c.) ins ve cinnin bütün amellerinden daha sevimli geleceğini söyler. Ona göre bu âyette Resûlullah'a olan edebî muhâfazası ve evliyâullah karşısında müridlerin edeplendirilmesi söz konusudur.³⁰⁹

Bursevî ise âyette geçen, “Allâh'ın elçisinin huzurunda seslerini kısımlar” ifâdesinde mürşid-i kâmil bir şeyhin huzurunda sesi kısmaya da işâret olduğunu söyler. Çünkü o peygamber vârisidir ve onun hilâfeti vardır. Sesi kısmak ancak vakar ve

³⁰⁷ Hucurât: 49/1-3.

³⁰⁸ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 63; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XX, 445.

³⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 67; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XX, 447.

sekînet ehli kimselerin yapabileceği bir iştir. Dolayısıyla mürid, mürşidinin huzurunda edebe riayet hususunda çok hassas davranmalı, sesinin onun sesinin üzerine çıkarmamalıdır.³¹⁰

3.8. TAKVÂ

Takvâ kelimesi lügatta “korkma, sakınma, sınırları koruma, kaygılanma, dindarlık” gibi anlamlara gelmektedir.³¹¹ Takvâ’nın ıstılâh anlamı ise Allâh’a (c.c.) kulluk etmekle, O’nun cezâlandırmasından sakınmak ve nefsi, bir şeyi yapmak veya yapmamakla cezalandırılmayı hak edeceği şeylerden korumak demektir.³¹²

Sûfîler takvâ ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Muhâsibî (v. 243/857): “Takvâ Allâh Teâlâ’nın (c.c.) kerih gördüğü şeylerden uzaklaşarak sakınmaktır.”³¹³ derken, Nasrâbâdî (v. 367/978): “Takvâ, kulun Allâh’dan (c.c.) başka her şeyden sakınmasıdır.” demiştir.³¹⁴ Ebu-Abdullah er-Rûzbarî (v. 322/934) ise takvâyı: “Seni Allâh Teâlâ’dan (c.c.) uzaklaştıran şeylerden uzaklaşmandır.”³¹⁵ şeklinde tanımlarken, Sehl et-Tüsterî (v. 283/896) takvâyı: “Kişinin yalnız başına halleri müşâhede etmesidir.” diye tanımlarken, Muhammed b. Şeyhan (v. ?) ise takvâyı: “Allâh’tan (c.c.) başkasını terk etmek” olarak tanımlamış³¹⁶ Süfyân-ı Sevrî de (v. 161/778) takvâ ile ilgili olarak: “Dünyâ ve âfetlerinden sakınmaktır.” ifâdelerini kullanmıştır.³¹⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de takvâdan daha çok zikredilen ve övülen başka hiçbir güzel huy yoktur.³¹⁸ Yüce Allâh (c.c.) pek çok âyette müminlerin takvâ sahibi olmalarını

³¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IX, 68; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XX, 447.

³¹¹ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, LIV, 4901; Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-qayn*, IV, 394; İsfahânî, *Müfredât*, 1176; Cürcânî, *Ta’rîfât*, 102; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 158; Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 484; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 292; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 166.

³¹² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 342; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 146; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 625; Ankaravî, *Minhâcî’l-Fukarâ*, 296; Uludağ, “Takvâ”, XXXIX, 484; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 292; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 166.

³¹³ Hâris el-Muhâsibî, *er-Riâye li-Hukûkillâh*, (Çev. Gülmisal Cıgıl), Debir Yay., Ankara 2020, 15.

³¹⁴ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 158.

³¹⁵ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 159.

³¹⁶ Kelâbâzî, *Ta’arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 163.

³¹⁷ *Metinlerle Tasavvuf Terimler Sözlüğü*, Ed. Zafer Erginli, (Trc. Zafer Erginli, İlyas Karlı, Yavuz Köktaş, Nurettin Ödül, Rifat Resul Sevinç Salih Sabri Yavuz), Kalem Yay., İstanbul 2006, 1000.

³¹⁸ İmam Birgivî, *Tarîkat-i Muhammediyye*, (Çev. Nedim Yılmaz), Hisar Yay., İstanbul 2020, 101.

emretmektedir.³¹⁹ Bununla birlikte söz konusu kavram, Kur'ân'da on yedi yerde geçmekte olup, diğer türevleri ve fiil şekilleri ile birlikte ise 285 yerde zikredilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîflerde takvâ bazen sözlük anlamında, bazen de “Allâh'ın (c.c.) emirlerine uyup yasaklarından sakınarak azabından korunma” anlamında kullanılmaktadır.³²⁰ Mezkûr kavramın Kur'ân'da üç ma'nâda kullanıldığı görülür: Birincisi haşyet ve heybet ma'nâsıdır. Allâh (c.c.) şöyle buyurur: “*Yalnız benden korkun*”³²¹ “Allâh'a (c.c.) döndürüleceğiniz bir günden sakının”³²² İkinci ma'nâsı tâat ve ibadettir. Allâh Teâlâ (c.c.) şöyle buyurur: “*Ey îmân edenler! Allâh'tan hakkıyla korkun.*”³²³ Bu âyetin tefsîrinde İbn Abbas (v. 68/687-88) şöyle der: “Allâh'a (c.c.) hakkıyla itâat edin.” Mücâhid de (v. 103/721) şöyle demiştir: “Bu, itâat edip isyân etmemek; zikredip (hatırlayıp) unutmamak ve şükredip nankör olmamaktır.” Üçüncü ma'nâsı ise kalbi günâhlardan arındırmaktır. Örneğin, “*Kim Allâh'a ve Resûlüne itaat eder, Allâh'tan korkar ve O'na karşı gelmekten sakınırsa, işte onlar başarıyı elde edenlerin ta kendileridir*”³²⁴ âyet-i kerîmesi bu ma'nâda kullanılmıştır. Tasavvufî ma'nâda takvâ, örneği verilen âyette geçtiği şekliyle “kalbi, günah ve kirlerden temizlemek” anlamındadır. İşte gerçek takvâ budur.³²⁵

Kâşânî ise takvânın birçok çeşidinden bahseder. Bunlar:

a) Takvâ'l-avam

Avamın takvâsı. Kulun emir ve yasaklarında Rabbine (c.c.) itaat etmesi.

b) Takvâ'l-havâss

Seçkinlerin takvâsı. Kulun takdir ve kazasında Rabbinden (c.c.) hoşnut olması.

c) Takvâ'l-hassatî'l-hâssa

Seçkinlerin seçkinlerinin takvâsı. Kulun kendisine ve Hakka ait şeyleri bilip, her nimeti Hakka izafe etmesi.

³¹⁹ Bakara: 2/ 41, 177, 189, 194; Al-i İmrân: 3/102; Nisâ: 4/30-34; A'râf: 7/26, 96; Enfâl: 8/29; Tevbe: 9/4, 17, 18, 107-109; Yûnus: 10/64; Nûr: 24/52; Yûsuf: 12/90; Nahl: 16/128; Furkân: 25/72-76; Kasas: 28/55-83; Rum: 30/30; Ahzâb: 33/35; Fâtır: 35/28; Zümer: 39/33, 34, 61; Hucurât: 49/13; Zâriyât: 51/56; Talâk: 65/2, 3, 5; Meâric: 70/15-35; Beyyine: 98/5.

³²⁰ Bkz. İmam Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühûd, Allâh İçin Yaşamak*, Semerkand Yay., (Tcr. Enbiya Yıldırım), İstanbul 2015, 78-86.

³²¹ Bakara: 2/41.

³²² Bakara: 2/281.

³²³ Âl-i İmrân: 2/102.

³²⁴ Nûr: 24/52.

³²⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 158; *Metinlerle Tasavvuf Terimler Sözlüğü*, Ed. Zafer Erginli 999.

d) et-Takvâ mine't-takvâ

Takvâ'dan takvâ. Kulun Hakkın eşyayı ayakta tutan olduğunu görüp, takvâyı kendisine izafe etmekten sakınması.

e) Takvâ'l-mümtehîn

Sülukunu tamamlayanların takvâsı. Kalplerini Hakkın dışındaki her şeyden temizlemek.

f) Takvâ'l-muhakkıkîn

Muhakkiklerin takvâsı. Haktan Hak vasıtasıyla sakınmak.

g) Takvâ'l-hakîka

Hakîkât takvâsı. Yaratılmışlık ve benzeri gibi Hakkın kadimliğine yaraşmayan şeyleri Hakka veya Hakka yaraşır ve O'na özgü şeyleri yaratıklara izafe etmek hususunda Allâh'tan (c.c.) korkmak.³²⁶

Bursevî'nin "takvâ" kavramına dair işârî yorumlarına yer verdiği âyetler ve ilgili âyetlere ilişkin işâretleri şunlardır:

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

*"Bilesiniz ki, Allâh'ın dostlarına hiçbir korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de. Onlar iman etmiş ve Allâh'a karşı gelmekten sakınmış olanlardır. Dünya hayatında da, ahirette de onlar için müjde vardır. Allâh'ın sözlerinde hiçbir değişme yoktur. İşte bu büyük başarıdır."*³²⁷

Bursevî, âyette belirtilen 'kendilerine herhangi bir korku ve üzüntünün ulaşmayacağı' kimseler için: "Onlar, bütün hayırlara ulaştıran ve bütün şerlerden alıkoyan takvâ ile Allâh'tan (c.c.) gelen her şeye îmân etmeyi kendilerinde toplayan kimselerdir." ifâdelerini kullanır. Devamında ise Bursevî âyette belirtilen takvâ sahibi kimselerin vasıflarını zikrederken şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin sözlerine yer verir. Osman Fazlı Efendi'ye göre ehl-i takvâ olan Allâh dostları, şerîat ve tarîkat makamında kendilerinden kötü huy ve amellerin meydana gelmesi, marifet ve hakîkat makamında ise kendilerinden gaflet ve telvînât hallerinin ortaya çıkması hususunda Cenâb-ı Hakk'tan (c.c.) sakınırlardı. Zîrâ onlar tabîatlarını şerîat, nefislerini tarîkat, kalplerini

³²⁶ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 146-147.

³²⁷ Yûnus: 10/62-64.

marifet, ruhlarını ve sırlarını ise hakikat yardımıyla ıslâh ederlerdi. Bu yüzden de onlar, Cenâb-ı Hakk'tan (c.c.) gayrı tüm yaratılmışlardan (mâsivâ) yüz çevirirlerdi.

Bursevî'ye göre söz konusu âyette geçen takvâyâ karşılık gelen mertebenin şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin bahsettiği mertebelerden üçüncüsü olduğuna işâret etmektedir. Ona göre bu üçüncü mertebe, insanın sırrını Cenâb-ı Hakk'tan (c.c.) ve bütünüyle O'na (c.c.) yönelmekten men eden her türlü lehviyattan uzaklaşmasıdır. Aynı zamanda bu mertebe, daha aşağıda bulunan îmânın belirttiği şirkten muhafaza olunma makamıyla, günah olarak kabul edilen bütün fiil ve terklerden kaçınma makamını da içerisinde barındıran bir makamdır.³²⁸

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ

*“Şüphesiz Allâh'a karşı gelmekten sakınanlar, cennetler içinde ve pınarlar başındadır.”*³²⁹

Bursevî, yukarıdaki âyetin tasavvufî yorumuna açıklık getirirken takvânın derecelerini sûfilerce tayin edilen insanların sınıfları olan avam, havâss ve ehassu'l-havâss olan müminler nazarında özetle açıklayarak birinci mertebe olan avamın takvâsını; Allâh Teâlâ'nın (c.c.) emirlerine riayet edip nehyetiklerinden uzak durmak, havâssın takvâsını; ahiret dereceleriyle dünya ve şehvetlerinden uzak durmak, ehassu'l-havâssın takvâsını ise; Allâh Teâlâ (c.c.) ve sıfatlarıyla, mâsivânın dışındaki her şeyden korunmak olarak açıklamıştır. Devamında ise Bursevî, muttakîlerin, mezkûr yerlere ulaştıracak sebepleri güzel bir şekilde yerine getirdikleri için âyette belirtilen âhirette yerleşecekleri yerlere dünyâda iken yerleşeceklerini ifâde eder.³³⁰

فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَأَسْمِعُوا وَأَطِيعُوا وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لِأَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يُوقْ شَحْ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

*“O hâlde, gücünüz yettiği kadar Allâh'a karşı gelmekten sakının. Dinleyin, itaat edin, kendi iyiliğiniz için harcayın. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”*³³¹

Bursevî'nin, İbn Atâ'dan naklettiğine göre âyet ebrâr ile mukarrebûn makamındakilerin takvâdaki farklarına işâret etmektedir. Ona göre *“Gücünüz yettiğince*

³²⁸ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IV, 63-64; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, VIII, 162.

³²⁹ Hicr: 15/45.

³³⁰ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IV, 498; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, X, 232.

³³¹ Teğâbun, 64/16.

Allâh'tan korkun” âyeti ebrâr ile, “*Allâh'tan hakkıyla korkun*” âyet-i kerîmesi ise mukarrebûn ile ilgilidir. Bursevî, âyet ile ilgili Kâşânî'nin yorumuna da yer verir. Kâşânî ise âyetle ilgili olarak “ihtilâf ve âfetlerle ilgili olarak imtihanların gerçekleştiği yerlerde gücünüz yettiğince makamınız ve gücünüze göre hâliniz ve mertebemiz ölçüsünde Allâh'tan (c.c.) korkunuz.” şeklinde yorum getirir.³³²

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرَ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Ey iman edenler! Allâh'a karşı gelmekten sakının ve herkes, yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın. Allâh'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allâh, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”³³³

Müfessirimiz İsmail Hakkı Bursevî'ye göre, âyette geçen “Ey îman edenler! Allâh'tan korkun.” ifâdesinde saf bir imanla inanıp, her yapılan ve terk edilen işler hususunda Allâh'tan (c.c.) sakınılması, itâatte bulunmak maksadıyla kişinin kendisini isyandan koruması gerektiğine dair işâret vardır. Bursevî, âyetin devamında ise şöyle söyler: “O'na şükrederek nankörlükten kaçın. Zikrederek unutmaktan korun. O'nun fiillerinin ve sıfatlarının şühûduyla kendi sıfatlarınız ve fiillerinizle perdelenmekten sakının!”³³⁴

Bursevî, Reşîdüddîn-i Meybüdü'nin (v. 520/1126'dan sonra) “*Keşfü'l-esrâr*” adlı tefsîrinden naklettiğine göre: “*Allâh'tan sakının*” cümlesinin; ilki takvânın esasına, ikincisi ise bütün haram ifâde eden şeyleri terk etmek konusundadır ve bu onun kemâline işârettir. Birincisi avamın takvâsıdır ki haramlardan uzak durmaktır. İkincisi ise havâssın takvâsıdır ki bu da Hak'tan başka her şeyden uzak durmaktır. Büyüklerden bazıları demişlerdir ki: “Takvâ, dünyada âhirette zarar verecek bütün şeylerden sakınmaktır.” O halde halkın takvâsı, fiillerin zararlı olanlarından sakınmak, havâssın takvâsı, sıfatların zararından sakınmak, ehassu'l-havâssın takvâsı da Allâh'tan (c.c.) başka her şeyden yüz çevirmektir.³³⁵

³³² Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, X, 20; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXI, 458.

³³³ Haşr: 59/18.

³³⁴ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 444; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXI, 163.

³³⁵ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 445; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXI, 166.

لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ كَذَٰلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَيْكُمْ وَبَشِّرِ
الْمُحْسِنِينَ

“Onların etleri ve kanları asla Allâh’a ulaşmaz. Fakat O’na sizin takvânız (Allâh’a karşı gelmekten sakınmanız) ulaşır. Böylece onları sizin hizmetinize verdi ki, size doğru yolu gösterdiğinden dolayı Allâh’ı büyük tanıyasınız. İyilik edenleri müjdele.”³³⁶

Bursevî, âyetin işâretine dair; Allâh (c.c.) katında makbul olan ibadet ve taatlerin haram ve hatta şüpheli olan şeylerden (verâ) dahi uzak bir korunma içinde, sırf O’nun rızâsını gözeterek, ihlâsla yapılan ameller olduğunu söyler. Ona göre bu âyet niyet ve ihlâsı gözetmeden yapılan hiçbir amelin kadr ü kıymet ifâde etmeyeceğine işârettir.³³⁷

يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوَاتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ
يَذَكَّرُونَ

“Ey Âdemoğulları! Size avret yerlerinizi örtecek giysi ve süslenecek elbise verdik. Takvâ (Allâh’a karşı gelmekten sakınma) elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır. Bu (giysiler), Allâh’ın rahmetinin alametlerindendir. Belki öğüt alırlar (diye onları insanlara verdik).”³³⁸

Bursevî’nin Hüseyin Kâşifi’den naklettiğine göre; âyette geçen takvâ’dan kasıt elbisedir. Zîrâ takvâ da tıpkı elbise gibi insanı örter, dışarıdan gelebilecek her türlü zararlı durum karşısında onu korur. Bursevî, âyetin işârî ma’nâsına yönelik olarak Katâde (v. 117/735) ve Sûddî’den (v. 127/745) şöyle nakleder: “Âyetteki takvâ, salih amele işârettir. Çünkü amel-i sâlih kişiyi her türlü azaptan muhafaza eder. Bu sebeple âyette sanki şöyle buyrulmuştur: “Takvâ elbisesi, diğer giysilerden hayırlıdır.” Çünkü günah işleyen kimse, ne kadar süslü elbiseler giyse bile avret yerini açık bırakır.”³³⁹

Bursevî, insanın bütün azalarından meydana gelen kötülükleri, zâhirî ve bâtinî yönden örten bir elbisenin bulunduğunu söyler. Ona göre şeriat elbisesi, şer’î kaidelerle zâhirde olan kötü davranışların çirkinliklerini örter. Zemmedilmiş nefsanî ve hayvanî sıfatların çirkinliği, bâtında tarikat âdâbı ile örtülür. Takvâ ise kalp, ruh, sır ve hafinin

³³⁶ Hac: 22/37.

³³⁷ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VI, 38; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XIII, 90.

³³⁸ A’râf: 7/26.

³³⁹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, III, 157; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VI, 55, 56.

elbisesidir. Kalbe ait takvâ elbisesi, sıdk ile Mevlâ'yı arzulamaktır. Bu, kişinin dünyaya minnet etmesini engeller. Ruha ait takvâ elbisesi, Cenâb-ı Hakk'ı (c.c.) içtenlikle sevmektir. Bununla O'ndan başkasına (mâsivâ) bağlanmanın çirkinlikleri saklanır. Sırta ait elbise, Allâh Teâlâ'ya (c.c.) kavuşma yollarını müşâhede etmektir. Bu elbiseyle Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) dışındaki her şeyi (mâsivâ) görme çirkinliği örtülür. Hafnin elbisesi ise Hakk'ın hüviyeti ile bâkî olmaktır. Bu da, yaratılanın hüviyetinin çirkinliklerini örter.³⁴⁰

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا

“Ey iman edenler! Allâh’a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin.”³⁴¹

Bursevî'nin Vâsıtî'den naklettiğine göre: “takvâ, dört türdür. Avamın takvâsı şirkten korunmak, havâssın takvâsı günahlardan korunmak, ehassü'l-havâss'ın takvâsı fiillere tevessülünden korunmak, Peygamberlerin takvâsı ise Allâh'tan (c.c.) yine Allâh'a (c.c.) sığınmaktır.” Vâsıtî'ye (v. 320/932'den sonra) göre devamında burada ‘doğru söz söylemek’ ifâdesi özellikle zikredilmiştir. Doğru söz; kendisiyle sırf Allâh'ın (c.c.) rızâsı gözetilen, kendisinde asla yalan olmayan sözdür. Çünkü takvâ; nefsi bir şeyi yapmak yahut yapmamaktan dolayı cezâyâ müstehak olmaktan korumaktır. O halde söz bu takvâyâ dâhil değildir. Bazıları da doğru sözün takvâyâ dâhil olduğunu söylemişlerdir. Takvâ emrinden sonra doğru sözün tahsis edilmesi, takvânın rukünlerinin en büyüklerinden olduğu içindir.³⁴²

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

“Ey iman edenler! Eğer Allâh’a karşı gelmekten sakınırsanız; O, size iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış verir ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allâh, büyük lütuf sahibidir.”³⁴³

Bursevî'ye göre âyette dikkat edilmesi gereken en önemli husus takvânın âyet içerisindeki mahiyetidir. Zîrâ bu takvâ, şeriat mertebesinde olan takvâdır: “gücünüz yettiği kadar Allâh'tan korkun”³⁴⁴ âyeti buna işâret etmektedir. İkincisi ise hakîkât

³⁴⁰ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, III, 158; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, VI, 56, 57.

³⁴¹ Ahzâb: 33/70.

³⁴² Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VII, 247; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XV, 632.

³⁴³ Enfâl: 8/29.

³⁴⁴ Teğâbun: 64/16.

mertebesinde olan takvâdır. “Allâh’tan, ona yaraşır şekilde korkun.”³⁴⁵ âyetiyle işâret edilen takvâ da budur. Takvâ sahibi olan kimse, Allâh Teâlâ’yı (c.c.) zât, sıfât ve fiillerde kendi koruyucusu olarak seçmiş, fiili Hakk’ın fiillerinde fânî olmuş, sıfatı, Hakk’ın sıfatlarında yok olmuş kimsedir.³⁴⁶

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ

“Ey iman edenler! Kâfirlerden (öncelikle) yakınınızda olanlarla savaşın ve sizde bir sertlik bulsunlar. Bilin ki, Allâh kendisine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.”³⁴⁷

Bursevî’ye göre âyette geçen beraberlikten maksat; velâyet yani dostluktur. Ona göre âyette Allâh Teâlâ’nın (c.c.), takvâları sebebiyle onlarla beraber olduğuna işâret vardır. Onların, şeriat makamında, tevhid, İslâm, iman ve itaatleri ile müşrik, kâfir, münafık ve isyandan korunmaları hasebiyle Yüce Allâh’ın (c.c.) yardımının onlarla birlikte olacağını ifâde eder. Hakikat makamında ise Allâh Teâlâ’nın (c.c.) dışındaki her şeyden korunmaları münasebetiyle ilâhî yardım onlarla olacaktır. Kalp ve sırra ait takvâ ise şu şekilde ifâde edilir: Takvâ kelimesi en alt mertebede şehadet kelimesine karşılıktır. Mü’min kişi, şehadet kelimesini telaffuz etmekle, malını, canını, ailesini dünyada saldırılardan, ahirette de cehennem azabından korur. Sonrasında şehadet kelimesi zâhirî ve bâtinî şartlarına uygunluk ifâde ederse, bu durumda kalbin takvâsı hasıl olur. Kalbin takvâsı, zemmedilen sıfatlardan beri olması ve temizlenmesi demektir. Akabinde kişide sırrın takvâsı hâsıl olur. Sırrın takvâsı, mâsivâdan arınmaktır. Kim yaptıklarında Allâh’ın (c.c.) rızâsını gözetirse, Allâh Teâlâ’nın (c.c.) yardımı onunla olur.³⁴⁸

يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ

“Allâh, ‘Benden başka ilâh yoktur. Öyle ise bana karşı gelmekten sakının’ diye (insanları) uyardıkları için emrini içeren vahiy ile melekleri kullarından dilediğine indirir.”³⁴⁹

³⁴⁵ Al-i İmran: 3/102.

³⁴⁶ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, III, 356; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VII, 84.

³⁴⁷ Tevbe: 9/123.

³⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, III, 563; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VII, 658.

³⁴⁹ Nahl: 16/2.

Bursevî yukarıdaki âyette geçen “Öyle ise bana karşı gelmekten sakının” ifâdesi ile ilgili olarak “Allâh’tan hakkıyla korkun. Yani nefsinize gerçek ma’nâda yokluğu izafe edin, asla varlık izafe etmeyin. Varlığı mutlak olarak Allâh’a (c.c.) izâfe edin. O’na aslâ yokluğu izâfe etmeyin. Çünkü Allâh Teâlâ (c.c.) dâimâ, ezelî ve ebedî olarak mevcûddur. O’nun hakkında aslâ yokluk câiz değildir.” ifâdelerini kullanır. Nefislerimizin zâtları îtibariyle dâimâ, ezelî ve ebedî olarak var olmadıklarını ifâde eden müellifimiz bu sebeple nefislerimiz hakkında varlığın aslâ câiz olmadığını söyler.³⁵⁰

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

“Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah her şeyi bilendir, her şeyden haberdar olandır.”³⁵¹

Bursevî’nin, söz konusu âyete dâir et-Tevilâtü’n-Necmiyye’den naklettiğine göre Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Değerli olmayı sağlayan şey takvâdır.” Bu sebeple insanların en takvâlısı, insânî ahlâktan en uzak olup, rabbânî ahlâka en yakın olanıdır. Zîrâ takvâ kaçınma demektir. Muttakî kimse kendi nefsinden kaçınıp Rabbine (c.c.) gidendir. O, Allâh (c.c.) katında diğerlerinden daha üstün ve daha değerlidir.”³⁵²

3.9. İHLÂS

İhlâs, sözlükte “temiz, gönülden gelen dostluk, doğru sevgi, doğruluk, samimiyet ve bağlılık” gibi anlamlara gelir.³⁵³ Terim olarak ise ihlâs: İbadet ve iyilikleri her türlü riyâdan ve çıkar gibi kaygılardan arındırıp yalnız Allâh’ın (c.c.) rızasını kazanmak maksadıyla yerine getirmek ve O’ndan başkasından karşılık beklememektir.³⁵⁴

³⁵⁰ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, V, 6; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, X, 310, 311.

³⁵¹ Hucurât: 49/13.

³⁵² Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IX, 492; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XIX, 504.

³⁵³ İsfahânî, *Müfredât*, 354; Develioğlu, *Lugat*, “İhlâs”, 479; Sami, *Kâmus-ı Türkî*, 72; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 163; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 88; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 139.

³⁵⁴ Tehânevî, *Keşşâf*, I, 122; Cevherî, *es-Sihah*, III, 1037; Cürçânî, *Ta’rîfât*, 68; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 181; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 39; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 171; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 310; Süleyman Ateş, “İhlâs”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 535; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 88; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 139.

Kur'ân'da muhlas ve muhlis şeklindeki çeşitli kalıplarıyla birlikte otuz bir yerde³⁵⁵ geçen ve bir sûreye de isim olan ihlâs, daha çok dinini Allâh Teâlâ'ya (c.c.) bağlayanlar, Allâh (c.c.) adına dine boyun eğenler, ibadet ve davranışlarını samimi bir şekilde yerine getirenler için kullanılmaktadır.³⁵⁶

Sûfilere göre ihlâs; kişinin bütün amellerini yalnızca rızâ-yı bârî için yapması, halkın düşünce ve kanaatini hiçbir şekilde dikkate almamasıdır. Bu nedenle sûfiler kulun, yaptığı amel ve ibadetleri yok hükmünde görmesi ve bunlara aldanarak nefesine pay çıkarmamasının gerekliliği üzerinde önemle durmuşlardır.³⁵⁷

Cüneyd (v. 297/909) şöyle der: “İhlâs, hangi konuda olursa olsun Hakk'ın rızâsına uygun düşen iştir.” Ruveyym (v. 303/915-16): “İhlâs, yaptığın işi görmemen ve ona değer vermemendir” demiştir.³⁵⁸ Zünnûn'a (v. 245/859 [?]) göre ihlâs: “İfsad etmemesi için düşmandan korunan nesneye denir.”³⁵⁹ Kuşeyrî (v. 465/1072) ise ihlâsı: “Allâh Teâlâ'ya (c.c.) yaklaşmak için ibadet etmeyi talep etmektir.” şeklinde tanımlar. Ona göre bu da insanların övgü ve alâkaları için samimi olmayan amellerde bulunmak, insanların övgüsünü dilemek, Cenâb-ı Hakk'a (c.c.) yakınlaşmanın haricinde herhangi bir amaçla taatte bulunmakla değil, yalnızca Cenâb-ı Hakk'a (c.c.) yakın olmayı dilemekle olur.³⁶⁰ İmâm-ı Rabbânî de (v. 1034/1624) şeriatın; ilim, amel ve ihlâs olmak üzere üç kısımdan ibaret olduğunu ifâde eder. Ona göre seyr u sülûkun asıl gâyesi bu parçalardan üçüncüsü olan ihlâs makamını temin etmektir. Bu durumda ise tarikat ve hakikat ihlâsın tamamlanması hususunda şeriate yardımcı olmaktadır.³⁶¹

Herevî (v. 481/1089): “Kişinin amelini her türlü karışıklıktan arındırmasıdır” şeklinde tarif ettiği ihlâsı üçe ayırır: Birincisi, kişinin yaptığı amelleri görmemesi, bu ameli herhangi bir menfaat beklemeden yapması ve beğenmemesidir. İkincisi, sâlik tüm gayretini sarfettiği halde yapmış olduğu ibadetleri kendisine bağlamaktan ar etmesi, müşâhededen kaçınarak gayret gösterme hususunda devamlılık göstermesi ve yapmış

³⁵⁵ Bkz. Nisa: 4/146; Araf: 7/29; Yunus: 10/22; Yusuf: 12/24; Meryem: 19/51; Zümer: 39/2; Sâd: 38/46; Beyyine: 98/5.

³⁵⁶ Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 140.

³⁵⁷ Bkz. Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-İsfahânî en-Nisâbü'rî İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l kâsîdîn/Tasavvuf Istılâhları*, (Çev. Ahmet Yıldırım, Abdülgaffar Aslan), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014, 100, 105.

³⁵⁸ Kelâbâzî, *Ta'arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 164.

³⁵⁹ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 257.

³⁶⁰ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 256.

³⁶¹ İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, (Trc. Talha Hakan Alp, Ömer Faruk Tokat, Ahmet Hamdi Yıldırım), Semerkand Yay., İstanbul 2013, I, 234.

olduğu amelini cömertlik menbaından kaynaklanan tevfikin nurundan olduğunu bilmesidir. Üçüncüsü ise kişinin amelini ilmiyle birlikte yürütmesi, hükmü gözetmesi ve görünüşün köleliğinden kurtulmasıyla ameli, amelden kurtarmasıdır.³⁶²

Kâşânî de ihlâsı üç başlık altında tasnif eder:

a) İhlâsu'l-avam

Avamın ihlâsı. Amelleri onlara bulaşacak dünyevi amaçlarla ilgili niyetlerden temizlemek demektir.

b) İhlâsu'l-havâss

Seçkinlerin ihlâsı. Amelden ameli görmeyi çıkartmak demektir. Kul yaptığı amel nedeniyle gurura kapılmaz ve bu amel karşılığında sevap hak ettiğine de inanmaz. Çünkü o, ameliyle Allâh'ı (c.c.) râzı edemez ve yüce katına bu amelin yaraşmadığını da bilir; insan ödülü, kendisinden değil, Allâh'ın (c.c.) ikramı ve vergisi olarak görür. Bu ihlâs sayesinde kul, amellerine karşı bedel istemekten kurtulur, çünkü o ve sahip olduğu her şey, Allâh Teâlâ'nındır.

c) İhlâsu hâssati'l-hâssa

İhlâsı görmekten kurtulmak. İhlâsı görmek, kurtulmak gereken bir hastalıktır. Bu ise kulun kendisini ihlâs sahibi yapanın Allâh Teâlâ (c.c.) olduğunu ve ancak bu sayede ihlâslı olduğunu bilmesiyle gerçekleşir.³⁶³

Burada belirtmemiz gereken husus ihlâs kavramı Kur'ân'ı Kerim'de, her türlü şirkten uzak bir şekilde, kulun yalnızca Allâh'ın (c.c.) rızâsını talep etme anlamında genel bir ma'nâda kullanılmaktadır. Sûfilerin ihlâs kavramı ile alakalı genel tutumları ise ihlâsın insanların övgüsüne mazhar olmak için yapılan, samimi olmayan amellerden uzak durmak, halkın beğenisini arzulamamak ve Allâh Teâlâ'ya (c.c.) kurbiyyetin dışında herhangi bir amaçla taatta bulunmamakla vukû bulacağı vurgusunu yapmak olmuştur. Diğer bir ifâdeyle mutasavvıflar ihlâstaki "riyâdan uzak durma" ma'nâsını ön planda tutmayı tercih etmişlerdir.³⁶⁴ Ancak bunu yaparken sûfilerin genel ma'nâda şirkten uzak durma ma'nâsına gelen ihlâs tanımını göz ardı ettikleri söylenemez. Zîrâ

³⁶² Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 86.

³⁶³ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 43-44.

³⁶⁴ İhlâs kavramının Kur'ân-ı Kerim ve tasavvuftaki karşılıkları ve anlam farklılığına dair bkz. Yunus Ekin, "İhlâs Kavramının Semantik Analizi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma*, 3/(9), 2002, 148-160.

söz konusu kavramı tanımlarken ibadetlerde yalnızca Allâh'ın (c.c.) rızâsının talep edilmesi yönündeki gayeleri bunu teyit eder niteliktedir.³⁶⁵

Müellifimiz İsmâil Hakkı Bursevî'nin, söz konusu kavrama ilişkin işârî yorumlarda bulunduğu âyetler ve bu âyetlere dair işâretleri şu şekildedir:

وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً ۚ نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ

“Şüphesiz (sağmal) hayvanlarda da sizin için bir ibret vardır. Onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından (süzülen) içenlere halis ve içimi kolay süt içiriyoruz.”³⁶⁶

Bursevî, âyetin yorumuna dair Şakîk Belhî'nin (v. 194/810) görüşlerine yer verir. Belhî'ye ihlâsın ne olduğu sorulduğunda, ilgili âyete gönderme yaparak; “Sütün fişkı ve kandan ayrılması gibi amelin kusurlardan arındırılmasıdır.” ifâdeleriyle cevap vermiştir.

Yine söz konusu âyete dair müellifimiz, Ebû Talip el-Mekkî'nin Kûtu'l-kulûb adlı meşhur eserinden şu ifâdeleri nakleder: “Nîmetin tamamı hâlis süttür. Yani o süte fişkı ve kanın vasıflarından birisi karıştığında nîmet eksik olur ve tabîat onu reddeder. İşte bunun gibi kulların Cenâb-ı Hak ile muâmelesi hâlis olmak gerektir. Eğer sâlike riyâ fişkısı ve hevâ kanı karışırsa ihlâstan uzak olur ve bu makbûl olmaz. Çünkü amelde gösteriş yapmak, gizli şirktir. Hevâ karışınca amelin saflığı ortadan kalkar.”

Bursevî'nin et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre âyette Cenâb-ı Hak'ın (c.c.) suladığı hayvânî nefislerin karınlarındaki şeyler de akıl sâhibi kimseler için ibretler olduğuna işâret vardır. Bunlar tıpkı şeytânî havâtır fişkısı ile nefsânî havâtır kanı arasından çıkan Rabbânî ilhamların hâlis süttür. Müellifimiz onu içmeye ehil kimselerin, hiç durmaksızın sırât-ı müstakîm üzere yürüyüp gideceklerini söyler.³⁶⁷

إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا

“Biz sizi sırf Allâh rızâsı için yediriyoruz. Sizden bir karşılık ve bir teşekkür beklemiyoruz.”³⁶⁸

³⁶⁵ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 90.

³⁶⁶ Nahl: 16/66.

³⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, V, 50; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, X, 430.

³⁶⁸ İnsan: 76/9.

Bursevî'nin Kâşânî'den naklettiğine göre müellif, “*sizden bir karşılık ve bir teşekkür beklemiyoruz*” âyetini: “Sizden ne bir mükâfât ve ne de bir övgü bekliyoruz.” şeklinde açıklar. Zîrâ ona göre böyle bir beklenti Allâh Teâlâ'dan (c.c.) yüz çevirmek ve O'ndan başkasından bir karşılık beklemek olacağı için ‘perdelenme’ anlamına gelir.

Bursevî'nin et-Tevilâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre Necmüddîn-i Dâye ise aynı âyeti şöyle tefsîr etmektedir: “Biz sizden dünyada zıkr-i cemil; yani bizi güzellik ve hayır ile anmanızı ve azâptan korunmamız için de bize duâ etmenizi istemiyoruz. Çünkü âhiret sevâbını uman bir kişinin yaptığı amel sırf rızâ-yı bârî için olmaz. Aksine bu, kişinin kendi nefesine pay çıkarıp elde edeceği bir karşılık için olur. Halbuki Allâh Teâlâ (c.c.) şöyle buyurmaktadır: “*Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.*”³⁶⁹ Bir hadîs-i kudî'de de şöyle buyrulur: “*Ben kendisine ortak koşulanlar içinde buna en ihtiyaçsız olanıyım. Kim bir amel işler de onda benimle birlikte başka birisini ortak ederse onu ortak ettiği ile baş başa bırakırım.*”³⁷⁰

Bursevî ise; ihlâslı olan bir kulun bütün amelleri yalnızca ve yalnızca Allâh'ın (c.c.) rızâsını kazanmak için yapması gerektiğini, dolayısıyla onun başkası üzerinde herhangi bir hakkının olmadığını ifâde eder.³⁷¹

وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ خُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ

“Hâlbuki onlara, ancak dini Allâh'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte bu dosdoğru dindir.”³⁷²

Bursevî'ye göre “Allâh'a (c.c.) sevap ümidi ve cezâ korkusu ile ibadet eden kişi açısından Mabûd, gerçekte sevaptır ve cezâdır. Hakk ise yalnızca buna vâsıttır. İbâdetten asıl maksat bilinen şeydir. Şu halde kişi, ibadetle Mabud'u, irfanla da Ma'rûf'u hedeflemeli, gözetmeli ve Allâh'tan (c.c.) başka bir şeyi göz önüne almamalıdır.”³⁷³

³⁶⁹ Kehf: 18/110.

³⁷⁰ Müslim, “Zühd”: 46.

³⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, X, 270; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXII, 564.

³⁷² Beyyine: 98/5.

³⁷³ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, X, 499; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXIII, 529.

Bursevî ihlâsı; “Bir fiili bir tek nedene bağlı olarak yapmak, o fiilin yapılmasında başka nedenlerin hiçbir etkisinin olmaması” şeklinde tanımlar. Ona göre herhangi bir menfaat temin etmek veya herhangi bir zararı gidermek amacı ile yapılan ibadet, “ihlas” kavramına ve bu ruha uygun bir ibadet olamaz. O, insan nefsinin bir pay aldığı namazda boğazını temizlemek gibi mübah fiillerle meşgul olmanın da böyle olduğunu ve sırf insanlar görsün diye namazı daha bir huşû ile kılmanın riyâ olacağını ifâde eder.³⁷⁴

إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ

“(Ey Muhammed!) Şüphesiz biz o Kitab’ı sana hak olarak indirdik. Öyle ise sen de dini Allâh’a has kılarak O’na kulluk et.”³⁷⁵

Bursevî’nin, ihlâs kavramına dair yaptığı bir başka tanım da şudur: “İhlâs; kulun başka bir gaye gütmeksizin niyet ve ameliyle Cenâb-ı Hakk’a (c.c.) yönelmesidir.” Ona göre âyet metninde geçen “Öyle ise sen de dini Allâh’a has kılarak O’na kulluk et.” ifâdesinden maksadın kişinin tâatini şirk ve riyâ şâibelerinden tamamıyla arındırarak ibadet etmesi demektir. Zîrâ Celâleyn ve başka tefsîrlerde de geçtiği üzere din tâatten ibârettir. Arâisü’l-Beyân’da şöyle der: “Allâh Teâlâ (c.c.) Habîb’ine (s.a.v.), O’na (c.c.) kulluk ederken kendi varlığını, kâinâtı ve ehlini görmeyecek şekilde ibadet etmesini; rubûbiyeti müşâhede de kulluk sınırını aşmamasını emretmiştir. Arştan yere kadar bütün zevk ve hazlar kuldân sâkıt olduğu zaman hâlis kulluk gerçekleşmiş demektir. Hâlis kulluk, son derece huşû içerisinde ve boyun eğerek emri karşılayıp kabullenmektir. Bursevî’ye göre bu ibadet nefis ile olduğunda, nefsin ibadette hâlis kılınması demek ibadetleri eksik yapmaktan uzak durmak ma’nâsına gelir. Kalp ile olduğunda ise, kalbin ibadette hâlis kılınması şahısları görmemek ma’nâsına gelmektedir. Şayet bu ibadet ruh ile olursa, ruhun ibadette hâlis kılınması da özel muamelede bulunulma istediğinden arınmak ma’nâsına gelmektedir. Bursevî’ye göre ise bu ibadetin ehli her asırda mevcuttur.”³⁷⁶

قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَا غَوِيَّتَهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ

³⁷⁴ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, X, 500; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XXIII, 530.

³⁷⁵ Zümer: 39/2.

³⁷⁶ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VIII, 77-78; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XVII, 196.

*İblis, “Senin şerefine andolsun ki, içlerinden ihlâslı kulların hariç, elbette onların hepsini azdıracığım” dedi.*³⁷⁷

Bursevî’ye göre, âyette bahsedilen ihlâslı kullar öyle kimselerdir ki kendisi ile Rabbi (c.c.) arasındaki sırrı hiçbir melek öğrenip yazamaz; hiçbir şeytan öğrenip bozamaz; hiçbir heves öğrenip ifsâd edemez. Müellifimize göre aynı şekilde kullar arasında da öyleleri vardır ki şeytan bunların velîlik gücünün ve hallerindeki izzetin izini gördüğü zaman sudaki tuzun erimesi gibi eriyiverir; hiçbir hîlesi kalmaz ve böylece kendinde tuzak kurma gücü bulamaz. Aksine, onları görür görmez bütün hîlelerini unutup onlara hiçbir vesvese veremez ve hîlesi Hak ehlini değil, kendisini kuşatır. Hak ehlini ifsâd edip, onların ahlâkını bozan, onların hallerini beğenmeyen şeytan vârislerinin durumu da aynen böyledir. Çünkü ehlullah da Cenâb-ı Hakk’ın (c.c.) dışındaki her şeyden her ne olursa olsun korunmuş vaziyettedir.³⁷⁸

3.10. TEBETTÜL

Sözlükte, “kesilmek, kopmak, uzaklaşmak” anlamına gelen³⁷⁹ tebettül kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de “kişinin dünyadan tamamıyla uzaklaşarak kendini tam ma’nâsıyla Cenâb- Hakk’a (c.c.) vermesi ve bütünüyle O’na yönelmesi”³⁸⁰ mânasında kullanılmıştır. Istılâhî ma’nâda ise tebettül, kişinin hakîkatî müşâhede etmek üzere, mâsivâyı tamamıyla terk edip Allâh’a (c.c.) yönelmesi anlamına gelmektedir.³⁸¹

Fahreddin er-Râzi de (v. 60/1210) tefsîrlerde genel olarak ihlâs ile karşılık bulan tebettül kavramının kelime olarak “ilgiyi ve alâkayı kesmek” anlamına geldiğini, bu nedenle mâsivâyı terk edip Cenâb-ı Hakk’a (c.c.) ibâdet ettiği için Hz. Meryem’e “betül” lakabı verildiğini ifâde eder. Râzi’ye göre tebettülden maksat, yalnızca Allâh’a (c.c.) yönelmektir. Hatta ona göre âhireti arzulayan kişi gerçek ma’nâda Allâh’a (c.c.) yönelmiş olmamakla birlikte onun tebettülü ahirettir. Cenâb-ı Hakk’a (c.c.) ibadette bulunan kimse O’na değil, bu ibadete yönelmiştir, Marifetullahı dileyen kimse de aynı

³⁷⁷ Sâd: 38/82-83.

³⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VIII, 73; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XVII, 182.

³⁷⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, I, 111; İsfahânî, *Müfredât*, 120; Abdurrezzak Tek, “Tebettül”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 216; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 121.

³⁸⁰ Müzzemmil: 73/8.

³⁸¹ Bkz. el-Cevziyye, *Medâricu’s Sâlikîn/Kur’ânî Tasavvufun Esasları*, II, 29-33; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 346; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 638; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 300; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 121.

şekilde Cenâb-ı Hakk’a (c.c.) değil, marifetullahıya tebettülde bulunmuştur. Bu sebeple kul yalnız yönünü Rabbine (c.c.) çevirdiğinde gerçek ma’nâda tebettül etmiş olur.³⁸²

Tasavvuf ile tebettül kavramlarının aynı mânaya delalet ettiğini savunan bazı sûfiler tasavvufun Kur’ân-ı Kerîm’deki karşılığının tebettül kavramı olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁸³

Herevî: “Her şeyden bütünüyle uzaklaşarak bütünüyle Allâh’a (c.c.) yönelmek” şeklinde tanımladığı tebettülün üç derecesinden bahseder:

Birincisi, insanlardan korkmak veya onlardan bir şey ümit etmek ya da onlarla ilgili bir hususa önem vermek gibi nefsî isteklerden ve dünyaya yönelmekten tamamen sıyrılmaktır. Ümit rızâyı kesilir, korku teslimiyetle giderilir, insanları önemsemek de müşâhedeyle terk edilir.

İkincisi, arzu ve isteklerden uzaklaşmak, ünsün rahatlığını teneffüs etmek ve keşf şimşegini gözlemek sûretiyle nefse meyletmekten tamamen sıyrılmaktır.

Üçüncüsü ise sâlikin kendisini tamamen seyr ü sülûkun da ilerleme isteğine vermesidir.³⁸⁴

Abdürrezzâk el-Kâşânî (v. 736/1335), tebettül kavramının kayıtsız şartsız mâsivâdan soyutlama anlamına geldiğini söyleyerek avamın tebettülünü “İnsanları dikkate almamak”, müridin tebettülünü “Nefsin yöneldiği şeyleri düşünmekten uzaklaşmak”, vâsılın tebettülünü ise “Hak’tan gayrı her şeyden soyutlanmak” şeklinde tanımlamıştır.³⁸⁵

Bursevî’nin söz konusu kavrama dair işârî yorumuna yer verdiği âyet ve bu âyete ilişkin getirdiği yorumlar şu şekildedir:

وَاذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَتَبَّلاً

“Rabbini adını an ve bütün benliğine O’na yönel.”³⁸⁶

³⁸² Fahrüddîn er-Râzî, Tefsîr-i Kebîr/Mefâtîhu’l-Gayb, (Trc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru), Akçağ Yay., İstanbul 1995, XXII, 218.

³⁸³ Tek, “Tebettül”, XXXX, 216.

³⁸⁴ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 79-80.

³⁸⁵ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 118-119.

³⁸⁶ Müzzemmil: 73/8.

Bursevî'nin, Kâşânî'den naklettiğine göre müellif; “*Bütün benliğine O'na yönel.*” ifâdesinden kastedilenin; “ibadet ederek, niyetinde samimi ve ihlâslı bir şekilde ve tüm benliğine Rabbine (c.c.) yönel, kendini tam anlamıyla O'na (c.c.) ver.” ma'nâsına geldiğini söyler. Nitekim aynı ma'nâya işâreten başka bir âyette Allâh Teâlâ (c.c.) şöyle buyurur: “*Sen 'Allâh' de sonra onları bırak.*”³⁸⁷ Yani nefisini mâsivâdan uzaklaştır, tamamıyla yüzünü ona çevir.³⁸⁸

Müfessirimiz Bursevî, âyetin işârî ma'nâsına dair âlimlerden birinin şöyle dediğini nakleder; insanın bütün benliğini her şeyden soyutlayarak Allâh Resûlü'nün (s.a.v.) kendi nefisini soyutlama makamına ulaşması mümkün değildir. Ona göre Resûlullah (s.a.v.), kendisini Allâh Teâlâ'yı (c.c.) murâkabeden alıkoyacak, mâsivâdan yüz çevirmesine mani olacak bütün engellerden nefisini soyutlamıştır, fakat diğer insanlar Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) bu seviyesine ulaşamayacağından dolayı, âyette “tebettül” yerine “tebtîl” denmiştir.³⁸⁹

Bursevî'nin et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre müellif Dâye, âyetin işârî yorumuna dair şu ifâdeleri kullanır: “Rabbini an” yani kendi sıfat ve fiillerinden fânî olarak Rabbini an. “Bütün varlığıyla O'na yönel” yani zâtından soyutlanarak ve O'nun zâtını bâki görerek bütün varlığıyla O'na yönel.

Bursevî'ye göre bu durumda âyette geçen “tebettül”; yani O'na yönelmek -sâdece zâhiren olursa- bu durum dünyaya yönelik şeklinde olur. Bu kınanmış bir tebettüldür. Ona göre ihlâslı olmayan, bâzı yalınayak kimseler bu kısma örnek olarak verilebilir. Bu kesimdeki insanlar zâhiren kendilerini fakir gösterirlerken, diğer yandan içlerindeki hırslarını gizlerler. Tebettülün bazen de sâdece “bâtınî” anlamda gerçekleşebileceğini ifâde eden Bursevî, bunun ise methedildiğini, zengin peygamberler ve evliyânın bu gruba dâhil olduğunu söyler. Zîrâ bunlar bâtinî olarak dünyadan ilgilerini kesmişlerdir. Çünkü onların içinde hiçbir şekilde dünya sevgisi olmamakla birlikte irâdeleri de Allâh'ın (c.c.) irâdesine tâbîdir. Allâh (c.c.) onlar için mülk, devlet ve saltanat murâd etmiştir. Nitekim Hz. Süleyman, Hz. Yusuf, Hz. Davud, Hz. Eyyub, İskender ve başkaları buna örnek olarak gösterilebilir. Tebettülün bazen de hem zâhirî ve hem de

³⁸⁷ En'am: 6/91.

³⁸⁸ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, X, 213; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXII, 411.

³⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, X, 214; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXII, 412.

bâtınî ma'nâda olabileceğini söyleyen Bursevî, Peygamberlerin ve evliyânın ekserisinin böyle olduğunu zikreder. Ona göre tebettül kimi zaman insanlardan yüz çevirerek gerçekleşir. Bu da yalnızca zâhirî ma'nâda olur. İnsanların kalplerini cezbetmek ve hediye elde etmek için dağlarda ve mağaralarda inzivâyâ çekilen kişiler bu duruma örnektir. Bu durum bazen de -zâhirî değil- bâtınî olur. Bu duruma da irşad ehli mürşid-i kâmilleri örnek olarak gösteren müellife göre Peygamberlerin geneli ve irşad ile yetkili olan evliyânın bu gruba dahil olduğunu ifâde eder. Zîrâ halkı irşad etmek için onların içlerinde bulunmak şarttır. Tebettül kimi zaman da hem zâhiren hem de bâtinen olabileceğini söyleyen Bursevî, uzleti tercih eden ve insanların olmadıkları yerlerde oturmayı isteyen bâzı evliyânın buna örnek olabileceğini belirtir.³⁹⁰

3.11. ÎSÂR

Îsâr sözlükte, “önceleme, fedakârlık, herhangi bir şeyi veya bir kişiyi diğerinden üstün tutma, tercih etme” gibi anlamlara gelir.³⁹¹ Istilâhî ma'nâda ise îsâr, fayda ve zarar hususunda başkasının yararını, menfaatini kendi menfaatinin önünde tutmak anlamına gelmektedir.³⁹² Cürcânî (v. 816/1413) îsârı: “Bir zararı def etme ve bir fayda sağlamada başkasını kendi nefsine tercih etmek” şeklinde açıklar ve bunun ise kardeşlik mefhûmunun en nihâi mertebesi olduğunu ifâde eder.³⁹³ Ebû Hafs Haddâd'a (v. 260/874) göre îsâr: “Dünya ve ahiret işlerinde kardeşlerinin çıkarlarını kendi çıkarından önde tutmaktır.”³⁹⁴ Gazzâlî ise îsârı cömertliğin en üstün derecesi olarak ifâde ederken,³⁹⁵ İbnü'l-Arabî de îsâr ile ilgili olarak: “Muhtaç olduğun şeyi vermendir” ifâdelerini kullanmıştır.³⁹⁶

Herevî'ye göre îsâr, tahsis ve tercih etmektir. Ona göre îsâr, isteyerek yapılırsa güzeldir, istemeyerek olsa da uygun ve doğru olur. O, îsârı üç derecede ele alır:

³⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, X, 214; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXII, 412, 413.

³⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 26; Develioğlu, *Lugat*, “Îsâr”, 517; Samî, *Kâmus-ı Türkî*, 187; Mustafa Çağrı, “Îsâr”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 490; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 91.

³⁹² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 190; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 318; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 94; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 330; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 91.

³⁹³ Cürcânî, *Ta'rifât*, 72.

³⁹⁴ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 369.

³⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, III, 569.

³⁹⁶ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, 421.

Birincisi, dînen sana haram olmayacak, yolundan seni alıkoymayacak ve vaktini ifsat etmeyecek şekilde insanları kendine tercih etmendir. Buna üç şeyle güç yetirilir: Haklara saygı göstermek, cimrilikten nefret etmek ve güzel ahlâk istemek.

İkincisi, sâlik birtakım sıkıntı ve belâlara uğrasa, aşılması güç engellerle karşılaşsa, gücü tükense ve bedeni zayıflasa bile Allâh'ın (c.c.) rızâsını başkasının hoşnutluğuna tercih etmesidir. Buna da üç şeyle güç yetirilebilir: Hakk'a veya temiz fıtratına dönme isteği, İslâm'ın güzelliği ve sabrın kuvveti.

Üçüncüsü, Allâh'ın (c.c.) tercih ettiğini tercih etmektir. Zira îsâra kalkışmak sahip olma iddiasında bulunmak demektir. Sonra Allâh'ı (c.c.) tercih ettiğini görmeyi terk etmen sonra da terki de terk etmendir.³⁹⁷

Keşfu'l-Mahcûb müellifi Hücvîrî (v. 465/1072 [?]) ise îsârı iki kısma ayırır: İlki, yoldaşlıkta îsârdır. Bu durumda yoldaşın yoldaşının hukukunu gözetmesi ve bu uğurda her türlü sıkıntı ve zorluğa sabretmesidir. İkinci kısım ise muhabbette îsâr olup, rahatlık ve ferahlığı paylaşmak demektir.³⁹⁸

Îsâr, tasavvufî kaynaklarda cömertliğin bir çeşidi olarak sehâ ve cûd kavramlarıyla birlikte zikredilir. Buna göre bir kimsenin malının bir kısmını verip bir kısmını saklamasına sehâ, malının çoğunu verip azını kendine saklamasına cûd, kendisi bütün sıkıntılara katlanıp her şeyini başkalarına vermesine de îsâr adı verilir.³⁹⁹

Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî (v. 295/908) mutasavvıflar arasında îsâr kavramının önde gelen temsilcilerinden kabul edilmiştir. Onun bir olayda haklarında idam kararı verilen arkadaşlarıyla birlikte idam edilecek yerde beklerken kendisinin öncelikli olarak idam edilmesini talep etmesi bu görüşün en dikkat çekici örneklerinden birini teşkil eder. Feridüddîn Attâr'ın (v. 618/1221) Tezkiretü'l-evliyâ adlı eserinde olay şu şekilde anlatılır: *Ebu Hamza, Rakkam, Şiblî, Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî ve Cüneyd'in idam edilmeleri yönünde halifeden ferman çıkmıştı. Cellat önce Rakkam'ı idam etmeye yeltenince, Nuri hemen yerinden fırladı ve öne doğru atıldı. Cellat: "Henüz senin sıran gelmedi, kılıç öyle acele bir şekilde yanına koşulacak bir şey değildir. Neden acele ediyorsun?" diye sorunca Nuri: "Benim tarikatım diğerkâmlık ve fedâkârlık temeli*

³⁹⁷ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 99.

³⁹⁸ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi*, 254.

³⁹⁹ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 294; Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 172. Daha geniş bilgi için bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Esmâ Yay., İstanbul 1985, 315-325.

üzerine kurulmuştur. En aziz şey candır. Şu birkaç nefesi ve soluk alacak zamanı bu kardeşlerime harcamak istiyorum, böylece ömrümü de feda etmiş olacağım. Kısa bir müddet bile olsa dostlarımdan benden çok yaşamalarını tercih ediyorum” diye cevap vermiştir.⁴⁰⁰

Îsâr ile alakalı olarak anlatılan bir diğer hadise de şudur: İlk dönem sûfîlerinden Ahmed b. Asım el-Antâkî'nin (v. 239/853) dostlarından yaklaşık otuz kişi bir gece vakti biraraya gelmişlerdi. Karınları açtı fakat yanlarında bulunan ekmek hepsini doyuracak kadar yeterli değildi. Ekmekleri dilimleyip lambayı söndürdüler ve sofraya oturup, yemeye başladılar. Mumu tekrar yaktıklarında ise dilimledikleri ekmeklerin öylece durduklarını gördüler. Kimse önlerin de duran ekmeği yememiş, kardeşini kendisine tercih etmişti.⁴⁰¹

Maddiyat gibi hususlarda başkasını kendine tercih etme şeklinde meydana gelen îsârın bir diğer türü de sevgi temelli ortaya çıkanıdır. Allâh (c.c.) ve Resûlüne karşı beslenen derin duygu ve muhabbetin kişinin kendi nefsi, malı ve canından daha büyük olması, seyr ü sülûk yolculuğunun bir şartı ve imanın kemâle erme noktası olarak kabul edilmiştir.⁴⁰²

Kur'ân-ı Kerîm'de îsâr kavramı dört âyette⁴⁰³ sözlük anlamıyla, bir âyette⁴⁰⁴ ise ıstılâhî ma'nâda geçmekle birlikte, aynı ma'nâyı karşılayacak şekilde hadîslerde de îsâr kavramına yer verilmiştir.

Bursevî'nin “îsâr” kavramına dair işârî yorumlarına yer verdiği âyetler ve ilgili âyetlere ilişkin işâretleri şunlardır:

وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا
وَيُؤْتُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَحْنَهُ نَفْسِهِ فَاُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile

⁴⁰⁰ Attâr, Evliya Tezkireleri, 428.

⁴⁰¹ İmam Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, (Trc. M. Beşir Eryarsoy), Buruc Yay., İstanbul 2003, XVII, 222.

⁴⁰² “Nefsîm elinde olan Allâh'a yemin ederim ki hiçbiriniz, ben kendisine babasından da evlâdından da daha sevgili olmadıkça iman etmiş olmaz.” (Buhârî, İman: 7).

⁴⁰³ Yûsuf: 12/91; Tâhâ: 20/72; Nâziât: 79/38; A'lâ: 87/16.

⁴⁰⁴ Haşr: 59/9.

onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."⁴⁰⁵

Bursevî, yukarıdaki âyette geçen ve aynı zamanda îsâr kavramının terim anlamını karşılayan: “*Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler.*” ifâdesinde bahsedilen îsârı; “birinin ihtiyacı olan bir şeyi başkasına kendisinin vermesi” sözüyle tarif ederken devamında ise Bâyezîd-i Bistâmî (v. 234/848) ile Belhli bir genç arasında geçen diyalogu nakleder: Bâyezîd-i Bistâmî’nin ifâdesine göre Belh halkından bir genç kendisine bir soru yöneltmiş ve bu soru karşısında kendisini mahcup etmiştir. Söz konusu genç, Bistâmî’ye “Size göre zühdün sınırı nedir?” diye sormuş Bistâmî’de: “Bulduğumuzda yer, bulamadığımızda sabrederiz” ifâdeleriyle cevap vermiştir. Buna cevaba karşın genç: “Bize göre bunu Belh’in köpekleri de yapar. Biz, bulamadığımız zaman şükrederiz, bulduğumuzda da başkalarını kendimize tercih ederek ikram ederiz” diye mukabelede bulunmuştur.⁴⁰⁶

Bursevî, âyetin tasavvufî yorumuna binaen îsâr ile ilgili olarak görüşlerini naklettiği bir diğer sûfî olan Şihabüddin Sühreverdi’de (v. 632/1234) *Avârifü'l-Maârif* adlı meşhûr eserinde îsâr hasletinin sûfîlerin önde gelen ahlâkî özelliklerinden biri olduğunu ifâde eder ve şunları söyler: Başkasını tercih, îsar ve ikram sûfîlerin ahlâkındandır. Onları buna yönelten sebep, yaratılışları itibariyle şefkat ve merhametlerinin, fazlalığı ve dini hükümlere kayıtsız şartsız bağlılıklarıdır. Çünkü onlar elindekilerini kullanmakta başkasını kendilerine tercih ederek ikram ederler, yoklukta da sabrederler.⁴⁰⁷

وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حَيْثُ مَسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا

*“Onlar, seve seve yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler.”*⁴⁰⁸

Bursevî, âyetin yorumuna dair marifet ehlinden bir zâtın görüşlerine yer verir. Ona göre âyette belirtilen “*seve seve yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler*” ifâdesinde kastedilen kişiler; nefislerini mâlî menfaatlerden uzaklaştırıp, ahlâksızlıktan özellikle cimrilik hastalığından tezkiye eden ve onu temize çıkaranlardır. Zîrâ mal

⁴⁰⁵ Haşr: 59/9.

⁴⁰⁶ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 431; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XXI, 128.

⁴⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IX, 432; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XXI, 129.

⁴⁰⁸ İnsan: 76/8.

sevgisi perdelerin en kesîf ve en kalınıdır. Müellife göre âyette geçen “Onlar”, ifâdesiyle kastedilenler; başkalarını kendilerine tercih etme (îsâr), kendileri ihtiyaç içinde yaşarlarken başkalarının eksiklerini kapatma fazîletiyle nefislerini tasfiye edenler ve nefislerini cehâletin rezâletinden temize çıkaranlardır. Aynı şekilde “Onlar”; Allâh (c.c.) sevgisi ve O’nu (c.c.) sevdikleri için, hikmet ve ahkâmıdan oluşan ruhanî yemeği Allâh Teâlâ’nın (c.c.) bu âyetinde zikredilen yoksula, yetime ve esire yediren kişilerdir.⁴⁰⁹

بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

“Fakat sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz.”⁴¹⁰

Bursevî’nin Ebü’l-Yümn el-Uleymî’nin (v. 928/1522) *Fethu’r-Rahman* adlı tefsîrinden naklettiğine göre; kâfir, dünya hayatını küfür ile tercih eder ve asla bir âhîret hayatı olmadığına inanır. Mü’min ise dünya hayatını mâsiyet ve nefsin galebesi ile tercih eder, ancak Allâh’ın (c.c.) böyle bir mâsiyete düşmekten koruduğu ârifler bundan müstesnâdır.⁴¹¹

3.12. RIZÂ

Rızâ kavramı sözlükte “hoşnutluk, memnunluk, beğenmek, onaylamak” gibi anlamlara gelir.⁴¹² Terim anlamı olarak ise rızâ, kalbin, hükmün akışı altında sükûnet halinde bulunmasıdır.⁴¹³ Rızâ, ruhî ma’nâda bir yükselişi ifâde eder. Allâh’ın (c.c.) takdirine teslimiyet gösterip, şikâyet halini terkeden kimse, rızâ makamına ulaştığında, mâsivâ ile ilgili her şeyin kaybindan veyâ kazanılmasından dolayı, acı ve sevinci terkeder. Onun tek gayesi yaşadığı süre zarfında Allâh’ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanmaya çalışmaktır.⁴¹⁴ Rızâ, tasavvufî makamların en üstünü olarak kabul edilir.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, X, 269; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XXII, 560, 561.

⁴¹⁰ A’lâ: 87/16.

⁴¹¹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, X, 417; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XXIII, 304.

⁴¹² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XVII, 1663; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 865; Develioğlu, *Lugat*, “Rızâ”, 1042; Sami, *Kâmus-ı Türkî*, 521; Süleyman Uludağ, “Rızâ”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXV, 56; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 92.

⁴¹³ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, II, 402; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 517; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 267; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 866; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 347; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 177; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 180; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 92.

⁴¹⁴ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 180.

⁴¹⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 177.

Sûfiler, tasavvufun ilk dönemlerinden itibaren özel bir önem atfettikleri rızâ kavramını kendi hâl ve bulundukları makamlara göre farklı şekillerde tanımlama yoluna gitmişlerdir. Söz konusu kavramla ilgili olarak Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909): “Kalplere vasıl olan ilmin sağlam ve sahih olmasıdır.” derken İbn Atâ (v. 309/922): “Allâh Teâlâ’nın (c.c.) ezelde yapmış olduğu tercihe, kulun tam bir sükûnet içerisinde teslim olmasıdır” der.⁴¹⁶ Ebû Ali ed-Dekkak (v. 405/1015) rızâyı: “Kulun içine düştüğü musibeti hissetmemesi değil, başına gelen şey hususunda ilâhî takdire itirazda bulunmaması” şeklinde tanımlarken, Abdolvâhid b. Zeyd (v. 177/793) ise söz konusu kavramı: “Allâh Teâlâ’nın (c.c.) en büyük rahmet kapısı ve dünyanın cenneti” ifâdeleriyle tanımlar.⁴¹⁷ Ruveyym (v. 303/915-16) ise rızâ kavramına: “Allâh Teâlâ’nın (c.c.) cehennemi kulun sağ tarafına (başına cehennem gibi afetler gelse) bile, onu kaldırıp sol tarafına koymasını istememesi” şeklinde açıklık getirir.⁴¹⁸ Ebû Ömer ed-Dımaşkî de (v. 320/932) şöyle demiştir: “Rızâ, başa ne gelirse gelsin, her hâlükarda şikâyet ve sızlanmayı terk etmektir.” Muhasibî’ye (v. 243/857) göre rızâ: “İlahî hükümlerin cereyanı ile musibetler yaşanırken kalbin sükûn içinde bulunmasının adıdır.” Ebû’l-Hüseyin en-Nûrî (v. 295/908): “Acı musibetlerden kalbin sevinç duymasıdır” derken Zünnûn-i Mısırî (v. 245/859) ise söz konusu kavramın üç belirtisi olduğundan bahseder: “Birincisi ilahî kaza tecelli etmeden önce iradeyi bırakmak. İkincisi herhangi bir tercihte bulunmayıp ilahî kaza tahakkuk ettikten sonra, ondan bir sıkıntı hissetmemek. Üçüncüsü ise musibet anında bile kalpte ilahî muhabbetin heyecanını hissetmektir.”⁴¹⁹ Hücvîrî de (v. 465/1072 [?]) rızâyı ikiye ayırır: Bunların ilki Allâh’ın (c.c.) kulundan râzı olması, diğeri ise kulun Allâh Teâlâ’dan (c.c.) râzı olmasıdır.⁴²⁰

Serrâc (v. 378/988), rızâ ehli kimseleri üç başlık altında ele alır. Bunlar:

1- Sabırsızlık ve telaş gibi durumlardan uzak bir şekilde kalbin Allâh Teâlâ’nın (c.c.), nefse hoş gelen veya gelmeyen her türlü hükmünü bir gören kimseler.

2- Rızânın öncelikle Cenâb-ı Hakk’tan (c.c.) olduğunu görüp, kendi rızâlarını göz ardı eden kimseler.

⁴¹⁶ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, (Çev: Hasan Kâmil Yılmaz, İrfan Gündüz), İrfan Yay., İstanbul 1993, 641.

⁴¹⁷ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 242.

⁴¹⁸ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 243; Kelâbâzî, *Ta’arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 167.

⁴¹⁹ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 244.

⁴²⁰ Hücvîrî, *Keşfu’l-Mahcûb/ Hakikat Bilgisi*, 240.

3- Allâh Teâlâ'nın (c.c.) kullarına olan rızâsının onlarınkinden önce olması hasebiyle rızânın kuldan olanından Allâh'tan (c.c.) geleninden de geçmiş bulunanlar.⁴²¹

Herevî, “ahlâk” bahsi altında ele aldığı makamlar arasında yer verdiği rızânın üç mertebesinde bahseder. Birincisi, avamın rızâsıdır. Bu, Hak'tan başkasına ibadeti çirkin görmek sûretiyle Rab olarak Allâh'tan (c.c.) râzı olmaktır. İkincisi, Allâh Teâlâ'dan (c.c.) râzı olmaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen âyetler bu rızâyı işâret eder ki, o da kişinin Allâh Teâlâ'nın (c.c.) kaza ve takdirine rızâ göstermesidir. Rızânın bu çeşidi havâssın yolunun henüz başıdır. Üçüncüsü ise, Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) rızâsına rızâ göstermektir. Bu durumda kul kendisi ile ilgili herhangi bir hoşnutluk veya hoşnutsuzluk hali görmez.⁴²²

Rızâ kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de isim, fiil ve mastar olmak üzere türevleriyle birlikte 73 yerde geçmekte olup, rızâ şeklinde mastar haliyle bir isim olarak yer almamaktadır. Bunların on üçü “rıdvân” şeklinde olup Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) zâtıyla ilgilidir. Bunun yanında mezkûr kavram, çeşitli hadîs rivayetlerinde Kur'ân'daki kullanımına yakın şekilde birçok yerde zikredilerek⁴²³ söz konusu kavram üzerinde önemle durulmuş, müminler Allâh'ın (c.c.) rızâsını kazanmaları hususunda teşvik edilerek, bu mertebeye ulaşmanın en büyük saadet olduğu zikredilmiştir.⁴²⁴

Hikmet-i ilâhî gereği vukû bulan durumları içtenlikle kabul eden kişi rızâ-yı bâri'ye nail olur. Zîrâ Allâh'ın (c.c.) rızâsını gözetmek insan nefsine zor gelen hususlardandır. Nefsini tezkiye ederek güzel bir ahlâka sahip olan kişi, kibir ve enaniyet hallerinden soyutlanıp yaptığı bütün işlerde Rabbinin (c.c.) rızâsını talep eder ve onu elde etme noktasındaki memnuniyetliğini kazanır. Allâh Teâlâ'nın (c.c.) rızâsına uygun olan şeylerin neler olduğu hususu her durumda bilinemeyebilir. Dolayısıyla insanların şer olarak gördüğü şeyler hayır; hayır olarak gördüğü şeyler de şer olabilir. Bu sebeple sûfîler, Allâh Teâlâ'nın (c.c.) lütfu ve kahrını bir görür ve bu durum Allâh'tan (c.c.) râzı olma noktasında bir delil teşkil eder.

İsmâil Hakkı Bursevî'nin rızâ kavramına dair işârî yorumlarına yer verdiği âyetler ve ilgili âyetlere ilişkin işâretleri şunlardır:

⁴²¹ Tûsî, *el-Lüma' / İslâm Tasavvufu*, 52.

⁴²² Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 95.

⁴²³ Halil İbrahim Bulut, “Rızâ”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 56.

⁴²⁴ Uludağ, “Rızâ”, XXXV, 56.

قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ
وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

“Allâh, şöyle diyecek: ‘Bugün, doğrulara, doğruluklarının yarar sağlayacağı gündür.’ Onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler vardır. Allâh, onlardan râzı olmuş, onlar da Allâh’tan râzı olmuşlardır. İşte bu büyük başarıdır.”⁴²⁵

Bursevî, âyette bahsi geçen kişilerin itaatleri sebebiyle Allâh Teâlâ’nın (c.c.) onlardan râzı olduğunu, onların da cennetlere ilave olarak artık kendisinden başka bir gaye olmayan Allâh’ın (c.c.) lütuf ve rızâsına nail oldukları için O’ndan râzı olduklarını ifâde eder. İşte bu sebeple de Cenâb-ı Hakk (c.c.) âyet-i kerîme’de, kendi rızâsına ve hoşnutluğuna ulaşmanın en büyük başarı olduğunu ifâde etmiştir. Bursevî, âyette geçen fevz kelimesinin asıl ma’nâsından kastın murâda ermek olduğunu söyler. Ona göre burada başarının büyük olduğunun belirtilmesi, başarının ilgili olduğu gayenin büyük oluşundan kaynaklanmaktadır. Gaye ise Allâh’ın (c.c.) rızâsıdır ki onun da ötesinde hiçbir gaye yoktur.⁴²⁶

Bursevî’nin et-Tevilâtü’n-Necmiyye’den naklettiğine göre âyet-i kerîme’de belirtilen, râzı olunan kimselerle anlatılmak istenilen kesim Allâh Teâlâ’nın (c.c.) sâdık kulları olan evliyâullahtır. Çünkü onlar himmetlerini yüksek tutarak Hakk’ı talep etme hususunda sabit-kadem olmuş, farzları edâ ederek, Allâh Resûlü’ne (s.a.v.) tâbi olmak için nâfilelerini yerine getirerek Allâh’a (c.c.) yaklaşmışlardır. Böyle olunca da Allâh (c.c.) onları sevmiş, onların kulağı, gözü, lisanı ve eli olmuştur. O’nunla iştirler, O’nunla görürler, O’nunla konuşurlar ve O’nunla tutarlar. Onlar da O’ndan râzı olmuşlardır. Meczâî varlıklarından fenâ bulmuşlardır, O da onları hakiki varlığı ile bâkî kılmıştır.⁴²⁷

جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ
لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ

⁴²⁵ Maide: 5/119.

⁴²⁶ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, II, 474; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, V, 200.

⁴²⁷ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, II, 475; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, V, 200, 201.

*“Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allâh onlardan râzı olmuştur, onlar da Allâh’tan râzı olmuşlardır. İşte bu mükâfat Rablerine derin saygı duyanlara mahsustur.”*⁴²⁸

Bursevî’nin İbnu’ş-Şeyh’den (v. 604/1208) naklettiğine göre âyet-i kerîmenin işârî yorumu ile alakalı olarak; kişi, ceset ve ruhtan yaratıldığı için Rabbine (c.c.) itâati de bu ikisi ile birlikte gerçekleşmiştir. Allâh’ın (c.c.) hikmeti gereği kul da bu iki unsurla ayrı ayrı nimetlenir. Ona göre bu durumda cesedin cenneti, bilinen zâhirî ma’nâdaki cennet olmakla birlikte ruhun cenneti ise Allâh Teâlâ’nın (c.c.) rızâsı ve hoşnutluğudur. Onlar da istediklerini sonuna kadar elde ettikleri, arzularına sonuna kadar sahip oldukları, onlara hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir beşerîn kalbinden geçmeyen nimetler verildiği, özellikle de en büyük maksad olan Allâh Teâlâ’ya (c.c.) kavuşma nimeti bahşedilmesi sebebiyle O’ndan râzı olmuşlardır. İşte söz konusu bu mükâfat ve hoşnutluk, âyetin devamında geçen Rablerine (c.c.) derin saygı duyanlar içindir. Bazı âlimlere göre ise “bu” kelimesi ile işâret olunan; îman ve sâlih amelin sonucu olan mükâfat ve hoşnutluktur.⁴²⁹

وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِينَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ
وَرِضْوَانٍ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرَ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

*“Allâh, mü’min erkeklere ve mü’min kadınlara, ebedî olarak kalacakları, içinden ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde çok güzel köşkler va’detti. Allâh’ın rızâsı ise, bunların hepsinden daha büyüktür. İşte bu büyük başarıdır.”*⁴³⁰

Bursevî’ye göre âyette geçen “Allâh’ın rızâsı ise bunların hepsinden daha büyüktür.” ifâdesi Allâh Teâlâ’nın (c.c.) rızâsına dair cüzî bir şeyin, cennetlerden ve bu cennetlerin içerisindeki nimetlerin hepsinden daha büyük olduğu anlamına gelir. Çünkü rızâ-yı bâri, bütün mutlulukların kaynağı ve bütün kemâlâtın menşeidir. Yolun muhakkıklarının ve kalb gözü açık âriflerin zamanlı veya zamansız Yüce Allâh’ın (c.c.) rızâsından başka bir matlûbu yoktur. Bursevî âyetin devamında zikredilen, “işte bu büyük başarıdır” ifâdesinde kastedilen saadet ve mutluluğun, insanların büyük mutluluk diye addettikleri dünya hazlarına ulaşmak olmadığını ifâde eder. Zîrâ dünyaya

⁴²⁸ Beyyine: 98/8.

⁴²⁹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, X, 501; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XXIII, 538, 539.

⁴³⁰ Tevbe: 9/72.

ait bütün hazların sonu gelme, değişme, insana dert ve sıkıntı verme gibi durumları bir yana âhirette bulunan nimetlerin en küçüğü ile dahi kıyaslandığında bunun yalnızca sivrisineğin kanadı nisbetinde olacağını ifade eder.⁴³¹ Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Dünyanın Allâh katında sivrisinek kanadı kadar değeri olsaydı, kâfire dünyadan bir yudum su bile içirmezdi.*”⁴³²

3.13. TEVEKKÜL

Tevekkül sözlükte “bel bağlamak, güvenmek, birini kendi yerine vekil tayin etmek” gibi anlamlara gelir.⁴³³ Terim olarak ise tevekkül, insanların ellerinde bulunandan ümidi kesip Allâh’ın (c.c.) nezdinde olana güvenmektir.⁴³⁴

Tevekkülün doğruluğu bütün işlerde Allâh Teâlâ’ya (c.c.) tam ma’nâsıyla güvenme ve O’nu yeterli bulmaktır. Bunun göstergesi de musibetler ve belâlar karşısında sabırlı davranmaktır. Kula yeterli nimet verilmeyişi ve elindeki nimetlerin alındığı anda sabretmesi ve bunlara “lütfundu hoş, kahrında hoş” sözleriyle mukabelede bulunması nefsânî açıdan oldukça zordur.⁴³⁵ Fakat Allâh Teâlâ’ya (c.c.) tevekkül etmek kişiyi bir şeye engel olma gücüne sahip olmayan kişilerden müstağni kılar. Bu durumda tevekkül, Allâh’a (c.c.) muhtaç olduğunu bilen kişiyi, başkalarına muhtaç etmekten alıkoyar.⁴³⁶

Tasavvufta başlangıçtan beri bir kalb olayı olarak görülen tevekkül, daimâ Allâh’a (c.c.) güven olarak yorumlanmıştır.⁴³⁷ Sûfiler, içinde bulundukları hal ve makamlara göre tevekkül ile alakalı olarak çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır:

⁴³¹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, III, 486; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’an Meâli ve Tefsîri*, VII, 442, 443.

⁴³² Tirmizî, “Zühd”: 13; İbn Mâce, “Zühd”: 37.

⁴³³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, LIV, 4910; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, IV, 136; İsfahânî, *Müfredât*, 1177; Sami, *Kâmus-ı Türkî*, 356; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 43; Mustafa Çağrı, “Tevekkül”, *DİA*, İstanbul 2012, XXXI, 1; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 107; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 142.

⁴³⁴ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 313; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 372; Cürcânî, *Ta’rifât*, 109; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 316; Reynold A. Nicholson *İslâm Sûfîleri*, (Trc. Mehmet Dağ, Kemal Işık, Ruhi Fığlalı, Abdulkadir Şener, Rami Ayas, İsmet Kayaoğlu) Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978, 36; Mâhir İz, *Tasavvuf*, (Haz. M.Ertuğrul Düzdağ), Rahle Yay., İstanbul 1969, 104; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 174; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 166-168; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 107; Bardakçı, *Evliyanın Seyir Defteri*, 142; Çağrı, “Tevekkül”, XXXI, 1. Daha geniş bilgi için bkz. Öztürk, *Kur’ân-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 231-233.

⁴³⁵ Mehmet Necmeddin Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Rağbet Yay., İstanbul 2016, 147.

⁴³⁶ Muhâsibî, *Âdâbu’n Nüfus*, 196.

⁴³⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam Yay., İstanbul 2017, 164.

Serî Sakatî (v. 251/865): “Tevekkül, (lâ havle ve lâ kuvvete, günahtan dönmek ve taata yönelmek, zararı defetmek ve fayda sağlamak; kulun değil, sadece Allâh Teâlâ’nın (c.c.) kuvvetiyle olur, diyerek) kuvvet ve güçten ayrılıp çıkmandır,” demiştir. İbn Mesrûk (v. 298/910-11) tevekkülü: “Kaza ve kaderin hükmüne kayıtsız şartsız teslimiyet göstermendir.” şeklinde tanımlarken, Sehl et-Tüsterî’ye (v. 283/896) göre tevekkül: “Allâh Teâlâ’nın (c.c.) huzurundaki kayıtsız şartsız teslimiyet halidir.” Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909) tevekkülü: “Yüce Allâh’a (c.c.) karşı kulun var olmadan evvelki gibi günahsız ve tam teslimiyet halinde olması, kula karşı da Allâh’ın (c.c.) o kul mevcut olmadan evvelki gibi bütün ihtiyaçlarını karşılayıcı bir halde olmasıdır” şeklinde ifâde ederken,⁴³⁸ Hamdûn el-Kassâr (v. 271/884) tevekkül ile alakalı olarak: “Allâh Teâlâ’ya (c.c.) sıkıca bağlı olmandır.”⁴³⁹ ifâdelerini kullanmış, Ebû Osman el-Hirî de (v. 298/910): “Allâh’a (c.c.) itimat etmek ve O’nunla yetinmektir.” sözleriyle tevekkülü tanımlamıştır.⁴⁴⁰ Zünnûn-u Mısırî’ye (v. 245/859 [?]) göre tevekkül: “Nefsin kudretini terkle bütün güç ve kudretten sıyrılmaktır.” Ebû Bekr Zekkâk (v. 290/902) tevekkülü: “Hayatı bir tek güne indirerek, yarının düşüncesini kalpten atmaktır.”⁴⁴¹ diye tanımlarken, Ebu Tâlib el-Mekkî’ye (v. 386/996) göre tevekkül: “Yakîn mertebelerinin en fazîletlisi olup, mukarrebûn makamına ulaşmış olan velîlerin sahip olduğu hallerin en üstünüdür.”⁴⁴² Herevî (v. 481/1089) tevekkülü: “İşi tamamıyla sahibine bırakıp vekâletine güvenmektir” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre bu makam, avam açısından makamların en zor olanı, havâss açısından ise en kolay olanıdır. Çünkü Allâh Teâlâ (c.c.) tüm işleri kendi üzerine almış ve bu hususta âlemi ümitsizliğe sevketmiştir. Herevî tevekkülü üç derecede ele alır ve bunların tamamının avama ait olduğunu söyler:

Birincisi, istekle birlikte tevekküldür. Bu ise nefsi meşgul etme, halka fayda verme ve iddiayı terk etme niyetiyle sebebe riâyet etmektir.

İkincisi, tevekkülü doğru hâle getirmeye çalışmak, nefsi küçük düşürmek ve vâcibleri korumaya yönelmek için sebebi görmezden gelerek isteği bir tarafa bırakmaktır.

⁴³⁸ Kelâbâzî, *Ta’arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 165-166.

⁴³⁹ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 214.

⁴⁴⁰ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 216.

⁴⁴¹ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, 621.

⁴⁴² el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, 13.

Üçüncüsü, tevekkülü bilmekle birlikte onun illetinden kurtulmaya dayanan tevekküldür. Bu ise sâlikin, Hakk'ın eşyaya sahip olmasının O'nun izzeti nedeniyle olduğunu ve bu konuda hiçbir kimsenin O'na ortak olamayacağını bilmesidir. Aksi mümkün değildir ki, Cenâb-ı Hak (c.c.) payını başkasına versin. Dolayısıyla kulun eşyanın sahibinin sadece Hak olduğunu bilmesi kulluğunun gereğindendir.⁴⁴³

Lüma müellifi Serrâc'da (v. 378/988) Herevî gibi tevekkülü üç başlık altında ele alır:

1- Mü'minlerin tevekkülü: Ebû Tûrâb Nahşebî (v. 245/859)'ye tevekkül ile ilgili sorulduğunda verdiği cevap gibidir: "Tevekkül, ubûdiyyette bedeni devreden çıkarıp kalbi rubûbiyyete bağlamak ve yeterli ölçüde olan şeyle yetinmektir. Böyleleri verilince şükreder, verilmeyince kadere olan rızâları sebebiyle sabreder."

2- Havâssın tevekkülü: Ebu'l-Abbâs b. Atâ (v. 309/922) şöyle der: Cenâb-ı Hakk'a (c.c.) bir sebep ile tevekkül eden kimse, bu tevekkülünü Allâh'a (c.c.), Allâh (c.c.) ile ve Allâh (c.c.) için yapıp sebeplere sarılmadan tevekkül ehli olmadıkça gerçek ma'nâda mütevekkil sayılmaz.

3- Ehassu'l-havâssın tevekkülü: Kendisinden "tevekkülün ne olduğu" sorulan Şiblî (v. 334/946) şöyle der: "Tevekkül, olmadan (keynûnet) önceki gibi, senin varlığının Allâh'a (c.c.) ait olmasıdır. Bu takdirde Allâh Teâlâ da (c.c.) daima senin için olur." Yine sûfilerden biri şöyle demiştir: "Gerçek tevhîde insanlardan hiçbiri eremez. Çünkü kemâl, kemâl sıfatının sahibi olan Allâh Teâlâ (c.c.) ile tamam olur".⁴⁴⁴

Tevekkül kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de kırk âyette değişik fiil kalıplarında, dört âyette mütevekkil şeklinde yer almakta, bununla birlikte vekil kelimesi çoğu Allâh'ın (c.c.) sıfatı şeklinde yirmi dört yerde geçmekte olup⁴⁴⁵, bu isimle birlikte aynı kökten türeyen çeşitli kelimeler de olmak üzere hadîs-i şerîfler de birçok kez zikredilmektedir.⁴⁴⁶

Bursevî'nin ilgili kavrama dâir yorumlarına yer verdiği âyetler ve bu âyetlere ilişkin işâretleri şöyledir:

⁴⁴³ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 88-89.

⁴⁴⁴ Tûsî, *el-Lüma' /İslâm Tasavvufu*, 51.

⁴⁴⁵ Al-i İmrân: 3/159, 173; Nisâ: 4/81; Mâide: 5/11, 23; Enfâl: 8/2, 61; Tevbe: 9/51, 129; Yûnus: 10/84, 85; Hûd: 11/56; İbrâhim: 14/12; Furkan: 25/58, 75; Şuarâ: 26/216-217; Neml: 27/79; Ahzâb: 33/3, 48; Zümer: 39/36, 38; Mücadele: 58/110; Teğâbûn: 64/13; Talâk: 65/3; Müzzemmil: 73/9.

⁴⁴⁶ Çağrı, "Tevekkül", XXXXI, 1.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ
وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

“Ey iman edenler! Allâh’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir topluluk size el uzatmaya (tecavüze) kalkışmıştı da Allâh (buna engel olmuş) onların ellerini sizden çekmişti. Allâh’a karşı gelmekten sakının. Mü’minler yalnız Allâh’a tevekkül etsinler.”⁴⁴⁷

Tevekkülü; “her işte Allâh Teâlâ’ya (c.c.) dayanmak” şeklinde tanımlayan Bursevî, söz konusu kavramın yerinin kalpte olduğunu ifâde eder. Ona göre kul, her şeyin Allâh (c.c.) tarafından takdir edildiğini kesin bir şekilde bildikten sonra sebeplere tevessül etmesi, kalbin tevekkülüne zıt düşmez. Bir zorlukla veyahut kolaylıkla karşılaşması halinde bu Allâh Teâlâ’nın (c.c.) takdîriyledir. O, tevekkül mertebelerinin en yükseğini; kişinin Allâh Teâlâ’nın (c.c.) huzurunda gassalın elindeki meyyit gibi teslimiyet halinde olması olarak görür. Bu durumda söz konusu kişi ezeli kudret tarafından yönlendirilen ve yakîni kuvvetli olan kimsedir. Bununla birlikte Bursevî, tevekkülü, mukarrabînin en yüksek derecelerinden birisi olarak görür.⁴⁴⁸

وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا

“Onu beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allâh’a tevekkül ederse, O kendisine yeter. Şüphesiz Allâh, emrini yerine getirendir. Allâh, her şeye bir ölçü koymuştur.”⁴⁴⁹

Bursevî, âyette geçen tevekkülün; “kalbin, insanın varlık veya darlık gibi hallerde sakin ve huzurlu olması, her türlü mâsivâdan yüz çevirerek her hâlûkârda Allâh Teâlâ’ya (c.c.) bağlanması” anlamına geldiğini söyler. Âyette zikredilen “hasbuhû” ifâdesinin “kâfi, yeter” anlamına geldiğini ifâde eden Bursevî, bu durumda âyete şu şekil ma’nâ verir: “Kim Allâh’a (c.c.) güvenirse Allâh Teâlâ (c.c.) bütün işlerinde ona yeter ve ona her şeyi verir. O kadar verir ki artık kul, bu bana yeter der.”⁴⁵⁰

Müfessirimiz İsmail Hakkı Bursevî’nin et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye’den naklettiğine göre Necmüddîn-i Dâye (v. 654/1256) âyeti şöyle tefsîr eder: “Her kim kendi rızkı konusunda şer’î ahkâma, kalbinin rızkı konusunda vâridât-ı kalbiyeye (kulun kasdı ve

⁴⁴⁷ Maide: 5/11.

⁴⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, II, 365; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, IV, 473, 474.

⁴⁴⁹ Talak: 65/3.

⁴⁵⁰ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, X, 32; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XXI, 496.

iradesi olmaksızın kalbe gelen feyiz ve ilhamlara), ruhunun rızık konusunda ise ilâhî ihsan ve lütuflara güvenip dayanırsa ism-i âzam olan Allâh (c.c.) zikri veyahut tevekkülün bizzat kendisi ona yeter.”⁴⁵¹

İlgili âyetle alakalı olarak müellifimizin görüşlerini naklettiğine bir başka sûfi de Tüsterî’dir (v. 283/896). Tüsterî’ye göre ancak müttaki olan kimselerin tevekkülleri sahih ve sağlam bir tevekküldür. Takvâ da ancak tevekkül ile tamam olur. Bu nedenle Allâh Teâlâ (c.c.) âyet-i kerîme de takvâ ile tevekkülü cem etmiş ve: “*Kim Allâh’tan korkarsa Allâh ona bir çıkış yolu ihsan eder...*”⁴⁵² “*Kim Allâh’a tevekkül ederse, O kendisine yeter.*”⁴⁵³ buyurmuştur.⁴⁵⁴

قَالَ يَا قَوْمِ إِنْ كُنْتُمْ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَرَزَقْنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَى مَا أَنْهَيْكُمْ عَنْهُ
إِنْ أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَنْطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ

“*Şu’ayb, şöyle dedi: Ey kavmim! Söyleyin bakayım, ya ben Rabbimden gelen açık bir delil üzere isem ve katından bana güzel bir rızık vermişse!. Ben size yasakladığımı kendim yapmak istemiyorum. Ben sadece gücüm yettiğinde (sizi) düzeltmek istiyorum. Başarım ancak Allâh’ın yardımı ile. Ben sadece O’na tevekkül ettim ve sadece O’na yöneliyorum.*”⁴⁵⁵

Bursevî’ye göre âyet metninde geçen “*Ben sadece O’na tevekkül ettim.*” ifâdesi insanın mebdetine yani başlangıcına buna bağlı olarak nereden geldiğini bilme ile ilgili derecelerinin en yükseği olan katıksız tevhid makamına işârettir. “...ve sadece O’na yöneliyorum.” ifâdesi ile de; her meselede bütün benliğim ile O’na yönelirim, anlamına işâret eder ki bu da meâdın, yani dönüşün nereye olacağının bilgisine işâret etmektedir.⁴⁵⁶ Ona göre tevekkül üç çeşittir:

1- Mübtedînin/yolun henüz başında olanın tevekkülü ki bu, geçim sağlama konusunda sebepleri terk etmektir.

⁴⁵¹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, X, 33; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XXI, 497.

⁴⁵² Talak: 65/2.

⁴⁵³ Talak: 65/3.

⁴⁵⁴ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, X, 34; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XXI, 500.

⁴⁵⁵ Hûd: 11/88.

⁴⁵⁶ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IV, 186; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VIII, 493, 494.

2- Mütevassıtın/yolun ortasında olanın tevekkülü ki bu da Allâh'la (c.c.) birlikte yaşamada geçimi terk etmektir.

3- Müntehînin/yolun sonunda olanın tevekkülü ise kendi varlığını Allâh'ın (c.c.) varlığında tüketmektir. Kendisi olmaksızın O'nun hüviyyetinde bâkî olmak için her şeyde tasarruf sâhibi olanın O olduğu bilinciyle kendi ihtiyarını (irâdesini) O'nun ihtiyârında ifnâ etmektir. Tasarruf ve sebepleri sadece Müsebbibü'l-esbâb'dan/sebepleri var edenden görmektir.

Bursevî'ye göre bu durumda akıllı kimseye düşen; hakiki tevhid makamına ulaşana kadar sâlih amellerle ve kendisine fayda verecek ezkâr ile Hak yolunda çalışmak, bu makama ulaştıktan sonra nasihat ve dâvet yolunda peygamberlerin ve mürşid-i kâmillerin izini tâkip etmek, sırf Muhammedîleri çoğaltmak, dünyanın temel direklerini adâletle düzeltmek ve insanları en doğru yola ulaştırmak gâyesiyle sadece düzeltme ve ıslâhtan başkasını arzulamamaktır. Ona göre irşâdın tesirini halk edecek olan yalnızca Allâh Teâlâ'dır (c.c.). Bunla birlikte de her şeyin mebdei, kaynağı odur; dönüş ve varış da yalnız O'nadır.

Âyetin işârî yorumuna dair Bursevî'nin, Abdurrezzâk Kâşânî'nin (v. 736/1335) *et-Te'vîlâtü'l-Kâşâniyye* adlı tefsîrinden naklettiğine göre tevhid mertebelerinin ilki, tevhîd-i ef'âl, sonra tevhîd-i sıfât, sonra da tevhîd-i zâttır. Çünkü zât sıfatlarla, sıfatlar fiillerle, fiiller ise eserlerle ve oluşlarla gizlenmiş ve perdelenmiştir. Ona göre bu perdelerin ortadan kalkması ile kendisinde fiillerin tecellî ettiği kimse tevekkül eder. Fiil perdelerinin ortadan kalkması ile kendisinde sıfatların tecellî ettiği kimse Allâh'tan (c.c.) râzı ve O'na teslîm olur. Sıfat perdelerinin ortadan kalkması ile kendisinde zâtın tecellî ettiği kimse ise artık vahdettedir ve kesin olarak muvahhidlerden olur.⁴⁵⁷

وَمَا لَنَا إِلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَقَدْ هَدَيْنَا سُبُلَنَا وَلَنَصْبِرَنَّ عَلَى مَا آذَيْنَا وَمَا أَدِينَا اللَّهُ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ

“Allâh, bize yollarımızı dosdoğru göstermişken, biz ne diye O'na tevekkül etmeyelim? Bize yaptığınız eziyete elbette katlanacağız. Tevekkül edenler, yalnız Allâh'a tevekkül etsinler.”⁴⁵⁸

Bursevî âyetin işârî tefsîrine binaen bir önceki âyetle belirttiği tevekkülün mertebelerine dair *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*'den naklettiğine göre mübtedînin (işin

⁴⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, IV, 187; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, VIII, 494.

⁴⁵⁸ İbrâhim: 14/12.

başındaki sâlikin) tevekkülü, müsebbibe (sebepleri yaratana) güvenerek ihtiyacını talep etme hususunda sebeplere bel bağlamamaktır. Mutavassıtın (yolun yarısındaki sâlikin) tevekkülü, müsebbibe bel bağlayarak sebeplerden alâkayı kesmektir. Müntehînin (yolun sonundaki sâlikin) tevekkülü ise Allâh'a (c.c.) bağlanarak mâsivâdan alâkayı kesmektir.⁴⁵⁹

وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ وَكَفَى بِهِ بُذْنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا

“Sen, o ölümsüz ve daima diri olana (Allâh’a) tevekkül et. O’nu her türlü övgüyle yücelterek tesbih et. Kullarının günahlarından hakkıyla haberdar olarak O yeter!”⁴⁶⁰

Bursevî, âyetin tasavvufî yorumunu açıklarken tevekkülün avam ve havâss için hangi durumlarda olacağı hususunda açıklık getirmektedir. Ona göre avam kimseler tevekkül halinde, kendilerine nimet bahşedildiğinde Allâh Teâlâ’ya (c.c.) şükrederler ve kendilerine nimet verilmediği durumlarda ise sabrederler. Havâss grubunda bulunanların tevekkülleri ise kendilerine nimet verildiğinde başkalarını kendi nefislerine tercih eder, verilmediğinde ise şükrederler. Denilir ki, Cenâb-ı Hakk (c.c.) velî kulları kendisine tevekkül ettiğinde onlara umdukları veyahut ummadıkları yerlerden sebepler yaratarak cömertlikte bulunur. Allâh Teâlâ’nın (c.c.) esfiyâya (seçkin kullarına) ise, kendilerinden ihtiyacı gidererek cömertlikte bulunur. Fakat ihtiyaç olmadığı durumlarda kişinin bir isteği de olmaz. Denilir ki tevekkül, annesinin memesinden başka sığınacak bir yeri olamayan çocuk gibi olmaktır. İşte mütevekkilin de kendisi için Allâh’tan (c.c.) başka sığınak görmemesi gerekir.⁴⁶¹

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبُحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ

سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ

“Çocuk kendisiyle birlikte koşup yürüyecek yaşa gelince İbrahim ona, “Yavrum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm. Düşün bakalım, ne dersin?” dedi. O da, “Babacığım, emrolunduğun şeyi yap. İnşaaallah beni sabredenlerden bulacaksın” dedi.

⁴⁵⁹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IV, 427; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, X, 41.

⁴⁶⁰ Furkân: 25/58.

⁴⁶¹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, XIII, 249; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XIII, 600.

Nihayet her ikisi de (Allâh'ın emrine) boyun eğip, İbrahim de onu (boğazlamak için) yüz üstü yere yatırdı."⁴⁶²

Müfessirimiz, yukarıdaki âyette geçtiği üzere Hz. İbrahim'in (a.s.) oğlu Hz. İsmâil'i (a.s.) kurban etme hadisesine dair, şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin görüşlerine yer verir. Buna göre İbrahim (a.s) zât, sıfât ve fiillerle alakalı tevhidin bütün makamlarını gerçekleştirmiştir. Fakat Cenâb-ı Hakk (c.c.) ile kul arasındaki küllî perdelerin sayısı üçtür: Bunlar mal, evlât ve bedene ait perdelerdir. Bu durumda fiile ait tevhid maldan, sıfâta ait tevhid evlâtan, zâta ait tevhid ise beden ve candan fânî olup ferâgat etmek ile gerçekleşir. Ona göre bütün bu perde ve engeller, sırasıyla tevhitte bulunan makamlara karşılık gelmektedir. Allâh Teâlâ (c.c.) birinci tevhid olan fiil tevhidini gerçekleştirmek için İbrahim'in (a.s.) malını almıştır. İkinci tevhit olan sıfât tevhidini gerçekleştirmek için onu evladını kurban etmekle sınamıştır. Üçüncü tevhid olan zât tevhidini gerçekleştirmek için de onu ateşe atarak cismini ve canını almıştır. Müellife göre tüm bu anlatılanlardan İbrahim'in (a.s.) fenâfillâh ve bekâbillâh makamlarına vasıl olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶³

3.14. HAYÂ

Sözlükte “utanma, sıkılma, edeb ve tevbe” gibi anlamlara gelen hayâ, terim olarak ise kınanma endişesi sebebiyle nefsin bir şeyi yapmaktan veya yapmamaktan sıkılması anlamına gelmektedir.⁴⁶⁴ Sûfilerin ekserisinin kanâatine göre hayâ, Allâh Teâlâ'nın (c.c.) ululuğunu ve azâmetini düşünmekten kaynaklanır. Mürid, Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) azâmetini tahayyül edince, zamanla O'nu tanımaktan, birlemekten, hatta hizmetinde bulunmaktan bile çekinir ve utanır bir hâl almaya başlar. Bu esnada kişi, işlediği bütün amellerde bir noksanlık ve kusur olduğu şuuruna varır.⁴⁶⁵

Sülemî (v. 412/1021), hayâ kavramını: “Kişinin yaptığı edebe mugayir hareketleri Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) bilmesinin sonucunda duyulan üzüntü” olarak ifâde eder. O, aynı

⁴⁶² Sâffât: 37/102.

⁴⁶³ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VII, 472; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XVI, 526.

⁴⁶⁴ Bkz. el-Cevziyye, *Medâricu's Sâlikîn/Kur'anî Tasavvufun Esasları*, II, 219-226; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 162; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 257; Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, (Trc. Mehmet Erdoğan), İz Yay., İstanbul 1994, II, 309; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 337; Mustafa Çağrıcı, “Hayâ”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 554; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 283.

⁴⁶⁵ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 360.

zamanda hayâyı müridin yerine getirmesi gereken görevleri ve ihmalini düşünerek ibadetlerini edâ etme konusunda gayretli olma durumu olarak kabul etmektedir. Diğer yönden ise hayâ, zan içeren durumları düşürür, aklı ve ruhu vesveselerden arındırır, kişiyi enâniyetten alıkoyar, sahibini davasından uzaklaştırır.⁴⁶⁶

Serî Sâkâtî (v. 251/865) hayâyı: “Allâh Teâlâ’nın (c.c.) celâli’nin yüceliğinden O’nu büyüterek ruhun başını eğmesi” olarak tanımlar.⁴⁶⁷ Zünnûn-u Mısırî (v. 245/859 [?]), hayâ ile ilgili olarak: “Kişinin Rabbine (c.c.) giden yolda ürkmekle beraber kalp de heybetin oluşmasıdır” der. Cüneyd-i Bağdâdî’ye (v. 297/909) göre hayâ: “Kişinin sahip olduğu nimetlerin ve kusurlu olduğunun farkına varmasıdır.” Ebû Ali Dekkak (v. 405/1015) ise hayâyı: “Allâh Teâlâ’nın (c.c.) huzurunda iddiâ sâhibi olmayı terk etmektir.” şeklinde tanımlar.⁴⁶⁸ Kâşânî de (v. 736/1335) mezkûr kavramı: “Sâliklerin seyr ü süluk boyunca Allâh Teâlâ’ya (c.c.) gösterdikleri hürmet” olarak ifâde eder ve söz konusu kavramı iki kısma ayırır:

Hayâu’l-âmmme (Avamın hayâsı) : Hakkın gördüğünü bildikleri için kendilerinde gerçekleşen durumdur. Kul Hakkın kendisini gördüğünü bildiğinde ondan utanır. Bu, kulu mücahedenin güçlüğüne tahammüle sevk eden ve ondan geri durmayı çirkin gösteren hayâdır. O, Hakkın emrettiği yerde bulduğu ve yasakladığı şeyde görmediği kuldur.

Hayâu’l-hâssa (Seçkinlerin hayâsı) : Ayrılık ve başkalık perdesinin girmediği birliği müşâhedeyle gerçekleşen haldir. Bu keşif ve müşâhede, kulun başkasına sığındığını Hakkın görmesinden utanmasını gerektirir. Çünkü o gerçek bir müşâhededен meydana gelmiş hayâdır: Kişi bilir ki: Bütün iş Allâh’a (c.c.) aittir. Hayânın ilki böyle değildir, zîrâ avamın hayâsı imanı gerektiren bir haberden meydana gelmiştir. Bilindiği gibi, kesinliğe ulaştırmada haber vermek, görmek gibi değildir.⁴⁶⁹

Kuşeyrî (v. 465/1072), hayâyı yedi gruba ayırır. Bunlar; Suç/günah hayâsı, Kusur Hayâsı, İclal (Ta’zim) Hayâsı, Kerem Hayâsı, Haşmet Hayâsı, Küçümseme hayâsı ve Nimet hayâsıdır. Kuşeyrî yapmış olduğu tasnifi şu şekilde izah eder:

⁴⁶⁶ Sülemî, *Sülemî’nin Risâleleri/Tasavvufun Ana İlkeleri*, 26.

⁴⁶⁷ Sühreverdî, *Avârifu’l-Maârif*, 641.

⁴⁶⁸ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 266.

⁴⁶⁹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 225-226.

1- Suç/günah hayâsı: Bunun örneği Hz. Âdem'dir, Nitekim o, kendisine “*Benden mi kaçırıyorsun?!’*” denilince, “*Kaçmıyorum, aksine, işlediğim günahıtan dolayı senden hayâ ediyorum*” demiştir.

2- Kusur hayâsı: Bunun örneği ise her zaman “*seni tesbih ve tenzih ederiz, sana hakkıyla ibadet edemedik*” diye dua eden meleklerin hayâsıdır.

3- İclâl (Ta’zim) hayâsı: Bunun örneği, Allâh’tan (c.c.) hayâ ettiği için kanadını kapayan İsrâfîl’in (a.s.) hayâsıdır.

4- Kerem hayâsı: Evine giren ve uzun süre çıkmayan ashabından hayâ ettiği için onlara “*evden çıkın*” diyemeyen Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hayâsı bunun örneğidir. Nitekim Yüce Allâh (c.c.) bu konuda; “*uzun uzun sohbe dalmaksızın, yemekten sonra dağılın...*”⁴⁷⁰ buyurmuştur.

5- Haşmet hayâsı: Hz. Ali’nin (r.a.), Hz. Fatıma (r.anh) ile evli olduğu için, mezi ile ilgili konuyu Hz. Peygamber’e (s.a.v.) sormaktan hayâ etmesi buna örnektir.

6- Küçümseme hayâsı: Hz. Musa’nın (a.s.), “*Rabbim! Dünyevî bir ihtiyacım olduğunda onu senden istemeye hayâ ediyorum*” demesi buna örnektir. Nitekim Yüce Allâh da (c.c.) Hz. Musa’nın (a.s.) bu duasına karşılık şöyle buyurmuştur: “*Hamurunun tuzundan koyununun otuna kadar her şeyi benden isteyebilirsin.*”

7- Nimet hayâsı: Bu, Yüce Allâh’ın (c.c.) hayâsıdır. Sırat köprüsünü geçen kula mühürlü bir mektup verir, kul onu açıp baktığında içinde şöyle yazdığını görür: “*Sen falan falan işleri yaptın, günahları işledin, ama ben bunları senin yüzüne vurmaktan hayâ ettim. Şimdi git, seni affettim.*”⁴⁷¹

Herevî (v. 481/1089) ise, havâss ehlinin mertebelerinin ilki olarak nitelendirdiği hayânın üç derecesinden bahseder:

Birincisi, kulun Hakk’ın kendisine baktığını bilmesinden doğan hayâdır. Bu duygu kulu mücâhedeye tahammül etmeye, günahı çirkin görmeye ve şikâyet etmemeye sevk eder.

İkincisi, yakınlık ilmini düşünmekten doğan hayâdır. Bu duygu kulu muhabbete sevk eder, cinsiyetin rahatlığına ulaştırır ve halka karışmayı ona çirkin gösterir.

⁴⁷⁰ Ahzab: 33/53.

⁴⁷¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, 264-265.

Üçüncüsü, cem mertebesini müşâhededen doğan hayâdır. Bu, içinde heybetin bulunduğu, tefrikanın yer almadığı ve kendisi için bir sınırın belirlenmediği bir mertebedir.⁴⁷²

Hayâ kelimesi türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de üç âyette geçmekte olup⁴⁷³ hadîslerde ise bu kavramla birlikte çeşitli müştakları da zikredilmektedir.⁴⁷⁴

Bursevî'nin "hayâ" kavramına dair işârî yorumuna yer verdiği âyet ve bu âyete ilişkin işâretleri şunlardır:

إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ

*"Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın."*⁴⁷⁵

Bursevî, söz konusu âyeti hayâ kavramı ile ilişkilendirir. Ona göre Allâh Teâlâ'nın (c.c.) gözetleyici ve denetleyici olduğu bilincine sâhip olan kimse Allâh'ın (c.c.) vereceği cezâ korkusundan daha çok, ondan hayâ ettiği ve karşısında ürperdiği için günahlardan kaçınır. Bursevî'ye göre bu âyet-i kerîme nefisleri zararlı şeyleri yapmama noktasında korkutmakta, faydalı şeyleri yapmaları için teşvikte bulunmaktadır. Âyette yer alan "nefis" kelimesinden maksat gerek insan gerek cin mükellef olan nefislerden daha genel bir anlam ifâde etmektedir. Böylece âyette geçen "nefis" kelimesi mutlak olarak canlı olan her nefse şâmil olmaktadır. Bursevî, âyette zikredilen "hâfız" kelimesinden maksadın ise Allâh Teâlâ (c.c.) olduğunu ifâde eder. Zîrâ herşeyi koruyan, denetleyen, muhafaza eden onun içyüzünü, ahvalini bilen, o şeyi kendisine yararlı olan hususlara ulaştıran, zararlı olanlarından müdâfâ edip, savunandır. Kulların içerisinde hâfız olan ise hayâ sahibi olan, organlarını, kalbini koruyan, dinini gazabın hücumundan, şehvetin tadından, nefsin aldatmasından, şeytanın vereceği aldatıcı vesveselerden koruyan kimsedir. Çünkü kişi dâima uçurumun kenarındadır. Kendisini felakete sürükleyen bu güçlerle kuşatılmış durumdadır.⁴⁷⁶

⁴⁷² Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 97.

⁴⁷³ Bakara 2/26; Kasas: 28/25; Ahzâb: 33/53.

⁴⁷⁴ Müslim, *Îmân*: 61; Buhârî, *Edeb*: 77.

⁴⁷⁵ Târik: 86/4.

⁴⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, X, 404-405; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XXIII, 266.

3.15. KANAAT

Sözlükte “hoşnut olmak, râzı olma, ikna olma, bir şeyi istemek/dilemek, yetinme, payına rızâ gösterme, tutumlu, tok gözlü olma”⁴⁷⁷ gibi anlamlara gelen kanaat, ıstılâhî anlamda ise yaşamak hususunda zorunlu ihtiyaçlar haricinde kişinin nefsânî ve hayvânî tüm arzu ve isteklerden kendini soyutlaması ve elindekine rızâ göstermesi ma’nâsına gelmektedir.”⁴⁷⁸ İbn Hafif (v. 371/982) kanaati: “Olmayana göz dikmemek, olan ile yetinmek” şeklinde tanımlar. Hakîm et-Tirmizî’ye (v. 320/932) göre kanaat: “İnsanı kendisine Allâh Teâlâ (c.c.) tarafından taksim edilen rızka rızâ göstermesidir.”⁴⁷⁹ İbnü’l-Arabî (v. 638/1240) ise kanaati: “Fazlasını istemeden eldekiyle yetinmek” şeklinde tanımlar.⁴⁸⁰ Necmüddin Kübrâ’ya (v. 618/1221) göre kanaat: “Yaşamak için zarûrî ihtiyaçların dışındaki tüm istek ve arzulardan uzak durmaktır.”⁴⁸¹ Sülemî de (v. 412/1021) kanaatin, az yeme-içme ve elbiseye rızâ göstermek olduğunu ifâde etmiştir.⁴⁸²

Serrâc (v. 378/988) ise, sûfîlerin riayet etmeleri gereken tasavvufî âdâbla ilgili görüşlerine yer verirken kanaat ile ilgili olarak: “Dünyaya ait birçok nimeti terk ederek aza kanaat göstermek, zarûrî ölçüde yeme-içme, giyecek, yiyecek ve dinlenme imkânını sağlayacak bir şeyle yetinmek, iradî olarak fakirliği zenginliğe tercih etmek, az olana rağbet edip fazladan uzak durmak, açlığı tokluğa tercih” gibi hasletlerden bahseder.⁴⁸³

⁴⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XLII, 3753; Zebidî, *Tâcü’l-arûs*, XXII, 90; İsfahânî, *Müfredât*, 869; Cürçânî, *Ta’rîfât*, 77; Tehânevî, *Keşşâf*, 1342; Mustafa Çağrıçı, “Kanaat”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 289; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 317.

⁴⁷⁸ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 469; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 206; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 335; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 347; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* 183; İz, *Tasavvuf*, 105; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 317. Şâh Veliyyullah Dihlevî ise kanâat sahibi kimseyi şöyle tarif etmektedir: Mal hırsı bazen nefse galip gelir ve onun ta kalbine nüfûz eder. Bu durumda kişi, onu kalbinden söküp atmak ister ve bunu rahatlıkla başarır, işte o kişi kanâat sahibi demektir. Zira Dihlevî’ye göre kanâat, Cenâb-ı Hakk’ın, nefsin aşırı isteği olmaksızın rızık olarak bahşettiği nimetleri terk etmek değildir. Dihlevî, *Hüccetullâhi’l-Bâliğa*, II, 262.

⁴⁷⁹ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 210.

⁴⁸⁰ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, VII, 260.

⁴⁸¹ Necmeddin Kübra, *Usûlu Aşere (Tasavvufî Hayat)*, (Çev. Mustafa Kara), Dergâh Yay., İstanbul 2013, 51.

⁴⁸² Sülemî, *el-Mukaddime fi’t-tasavvuf/Tasavvufa Giriş*, 113.

⁴⁸³ Tûsî, *el-Lüma’/İslâm Tasavvufu*, 14.

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (v. 1813/1893) ise “elindekiyle yetinmek ve daha fazlasını elde etmek için hileli yollara başvurmamak”⁴⁸⁴ şeklinde tanımladığı kanaati üç kısma ayırır:

- 1- Avamın kanaati: İhtiyacını bulduğundan dolaydır.
- 2- Havâssın kanaati: Zikirle doymaktır.
- 3- Ehassu'l-havâssın kanaati: Allâh Teâlâ'nın (c.c.) cemâlini görmektir.⁴⁸⁵

Muhâsibî'ye (v. 243/857) göre ise kanaat üç durumda ortaya çıkar:

1. (Yiyecek) varken bile azıyla yetinmek.
2. Yoklukta ve sebeplerin yetersizliğinde dahi fakrı korumak.
3. Mahrumiyet anını yaşasa bile, Allâh'a (c.c.) ayırdığı vakitte sükûn bulmak.⁴⁸⁶

Kanaat kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de kök itibariyle iki âyette⁴⁸⁷ yer almakla birlikte mezkûr kavramın terim anlamına karşılık gelecek bir âyet bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazı sûfiler tarafından Nahl sûresinin 97. âyetinin kanaat kavramına işâret ettiği düşünülür. Hadîs-i şerîflere bakıldığında ise kanaat kavramının çeşitli rivayetlerde birçok kez geçtiği görülmektedir.

Söz konusu kavrama ilişkin âyet ve Bursevî'nin yorumu şöyledir:

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“Erkek veya kadın, kim mü'min olarak iyi iş işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız ve onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz.”⁴⁸⁸

Bursevî'nin et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre müellif, âyette geçen “Ona hoş bir hayat yaşatacağız.”(hayâten dayyibe) ifâdesini kanaat kavramı ile ilişkilendirir. Bununla birlikte âyette erkek ve kadından her birinin amelinin salâhiyeti ve hüsn-i kabûle mazhar olması durumuna göre iyi bir hayatla yeni bir hayata kavuşmalarına işâret vardır. Ona göre nefsin iyi bir hayatla yeni hayata kavuşması; kanaat etmesi, kötü sıfatlardan temizlenmesi, ruha âit kalbî ahlâk ile süslenmesi,

⁴⁸⁴ Gümüşhanevi, *Câmiu'l- Usûl*, 475.

⁴⁸⁵ Gümüşhanevi, *Câmiu'l- Usûl*, 272.

⁴⁸⁶ Hâris el-Muhâsibî, *Risâletü'l-Müstersîdîn/Ahlâk ve Arınma*, (Trc. Rukiye Karaköse), Semerkand Yay., İstanbul 2010, 63.

⁴⁸⁷ İbrâhim: 14/43; Hac: 22/36.

⁴⁸⁸ Nahl: 16/97.

Allâh'ın (c.c.) zikriyle tatmin olması, Allâh'tan (c.c.) râzı (râdiye) ve Allâh'ın da (c.c.) ondan râzı (merdiyye) olarak Allâh'a (c.c.) dönmesi ile olur.”⁴⁸⁹

3.16. İSTİKÂMET

İstikâmet sözlükte “doğruluk, düzgün olma, kararlı olma, bir şeyin bir tarafa doğrulması” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁹⁰ Terim olarak ise istikâmet, verilen söz ve yapılan âhidlerin hepsine vefâlı olmak, gûnahtan kaçınmak ve sırât-ı müstakîmde olmaya devâm etmek demektir.⁴⁹¹

Kuşeyrî'ye göre istikâmet: “Her işin kemâlinin meydana geldiği dînî bir derecedir.”⁴⁹² İstikâmeti: “Hâllerin kendisiyle canlandığı bir ruh” olarak tanımlayan Herevî, söz konusu kavramı üç derecede ele alır: Birincisi, ilmin zâhirine karşı çıkmaksızın, ihlâsın hududunu aşmaksızın ve sünnetin yoluna muhalefet etmeksizin orta yolda olmaya gayret göstermede istikâmettir. İkincisi, hâllerin istikâmetidir. Bu ise, çalışıp çabalama olmaksızın hakîkatî müşâhede etmek, ilme ihtiyaç duymaksızın iddiaları terk etmek ve bir koruma olmaksızın yakaza⁴⁹³ nuruyla kalmaktır. Üçüncüsü, istikâmetin gerçekte Cenâb-ı Hakk'tan (c.c.) kaynaklandığını görmek sûretiyle istikâmeti görmeyi terk etmek ve istikâmetin peşine düşmeyi bırakmakla istikâmettir.⁴⁹⁴

Ebû Ali ed-Dekkâk'a (v. 405/1015) göre istikâmetin üç derecesi vardır:

1. Takvim: Nefsin terbiye edilmesidir.
2. İkâmet: Kalbin tehzibi/temizlenip halis hale getirilmesidir.
3. İstikâmet: Sırrın Hakk'a yaklaştırılmasıdır.⁴⁹⁵

Gümüşhânevî (v. 1813/1893) ise: “İstikâmet Hakk'ın yardım ve inâyetiyle hak üzerinde sebât etmektir.” der⁴⁹⁶ ve söz konusu kavramı üç gruba ayırır: Ona göre

⁴⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, V, 80; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, X, 508.

⁴⁹⁰ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XLII, 3782; Develioğlu, *Lugat*, “İstikâmet”, 526; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 184; Mustafa Çağrı - Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 348; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 196.

⁴⁹¹ Tehânevî, *Keşşâf*, I, 171; Cürcânî, *Ta'rifât*, 73; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 323; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 194; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 196. İbn Haldun (v. 808/1406) ise istikâmeti; Allâh Teâlâ'nın men ettiği hususlardan uzak durma ve emrettiği şeylere bağlı kalmadaki devamlılık” olarak tanımlar. Detaylı bilgi için bkz. İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti/Şifâu's-sâilîn*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 2019, 44.

⁴⁹² Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 254.

⁴⁹³ Sâlikin mânen uyanık olması. Detaylı bilgi için bkz. Semih Ceyhan, “Yakaza”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 270.

⁴⁹⁴ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 87-88.

⁴⁹⁵ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 254; Cürcânî, *Ta'rifât*, 74.

avamın istikâmeti hizmetle, havâssın istikâmeti himmetin doğruluğuyla, ehassu'l-havâssın istikâmeti ise edeb ve tazîmle olur.⁴⁹⁷

İstikamet kelimesi masdar haliyle Kur'ân-ı Kerîm'de dokuz âyette yer almakta; ayrıca yirmi altı âyette aynı kökten müstakîm kelimesi geçmektedir. Bunun yanında hadîs-i şerîflerde de hem söz konusu kavram hem de aynı kökten fiil ve isimler yer almaktadır.⁴⁹⁸

Müellifimiz Bursevî'nin mezkûr kavrama dair işârî yorumlarına yer verdiği âyetlere ilişkin işâretleri şunlardır:

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

“Bizi doğru yola ilet!”⁴⁹⁹

Bursevî'ye göre âyette geçen “sırat-ı müstakîm” (doğru yol) ifâdesi “İslâm ümmeti ve hakk din” anlamına gelmektedir. Ona göre burada asıl matlûba götüren vesîle, matlûbun kendisine benzetilmiştir. Zîrâ din, matlûba ulaştıran, Hak ise ulaşılması gereken asıl maksat olması hasebiyle din sırat-ı müstakîm diye isimlendirilmiştir. Cenâb- Hakk (c.c.), mekândan münezzeh olmasına rağmen kulun vuslata ermesi, başarıya ulaşması için mesâfeleri geçmesi ve sıkıntılara karşı katlanması gerektiğinden dîne, sırât yani yol adı verilmiştir. Müellifimize göre kişi hidâyete ermiş olmasına rağmen âyette “Bizi doğru yola ilet”⁵⁰⁰ denmesinin pek çok yorumları vardır. Bu yorumlar şunlardır:

1- Kişinin marifete kavuşup hidâyete eriştikten sonra, her türlü şehvânî düşünce ve mal infâkı konusunda ifrât ve tefrîttan uzak, orta yolu talep etmesidir.

2- Kişi her ne kadar ilâhî marifetlere bir delîl ile ulaşmış olsa da başka deliller de vardır. “Bizi doğruya ilet” âyetinde anlatılmak istenilen; senin zâtına, sıfatlarına ve fiillerine delâlet eden her şeyi bize öğret demektir.

3- “İşte benim doğru yolum budur”⁵⁰¹ âyeti gereği, nefsin her türlü direnişine rağmen Allâh Teâlâ'dan (c.c.) gayrı her şeyden yüz çevirmeyi dilemek ve tümüyle O'na

⁴⁹⁶ Gümüşhanevi, *Câmiu'l- Usûl*, 121-122.

⁴⁹⁷ Gümüşhanevi, *Câmiu'l- Usûl*, 273.

⁴⁹⁸ Çağrı - Uludağ, “İstikamet”, XXIII, 348.

⁴⁹⁹ Fâtîha: 1/6.

⁵⁰⁰ Fâtîha: 1/7.

⁵⁰¹ En'âm: 6/153.

(c.c.) yönelmeyi talep etmektir. Bu yöneliş öyle olmalı ki; Cenâb-ı Hakk (c.c.), nasıl ki Hz. İbrahim’e (a.s.) oğlunu kendisi için kurban etmeyi emrettiğinde o bunu tereddütsüz bir şekilde yerine getirdiyse aynı şekilde tereddüt göstermemeli, İsmâil (a.s.) gibi bıçak kesme bile, kurban edilmek için başını uzatıp teslim olmalı, bununla birlikte Yûnus (a.s.) gibi kendisini tereddütsüz denize atabilmeli, Mûsâ (a.s.) gibi yüksek mevkilere ulaşmasına rağmen O’ndan Hızır’a (a.s.) talebe olması istenildiğinde bunu hemen kabûllenebilmelidir. Aynı zamanda Yahyâ ve Zekerîyyâ (a.s.) gibi, vücûdları testereyle ikiye bölünecek olsa bile bu durum onların, iyiliği emredip kötülükten nehyetme hususundaki mücadelelerine mani olmamalıdır.

Bursevî bu makamın ehil olmayanlar için çok zor bir makam olduğunu söyler. Ona göre ancak “*Kendilerine nimet verdiklerimin yoluna*” ifâdesi, nebîlerin ve velîlerin makamına teşvik etmek ve bu yolu kolaylaştırmak içindir. Zîrâ âyetle öldürülenlerin, vurulup kırılanların yoluna buyrulmamıştır. Müellifimize göre aslında mutedil bir istikâmet üzere olmak ve onda sebât etmek zor bir iştir. Bu sebeptendir ki Allâh Resûlü (s.a.v.), “*Hûd sûresi ve benzerleri beni ihtiyarlattı.*”⁵⁰² buyurmuştur. Zîrâ söz konusu sûrede “*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!*” âyeti vardır. İnsanın, yaratılış itibarıyla, zâhirî ve bâtinî güçleri açısından birtakım sıfatlara, ruhanî ve fitrî kabiliyetlere sahip olduğunu ifâde eden Bursevî, bu sıfat ve kabiliyetlerden herbirinin ifrât ve tefrît tarafı da olduğunu söyler. O, mü’minin ifrât ve tefrîttan uzak bir yol izlemesi ve bu yol üzere kalması gerektiğini vurgular. Bu yolu emreden ise pekçok âyet ve işâretler vardır. Nitekim: “*Eli sıkı olma! Büsbütün eli açık da olma.*”⁵⁰³ âyetinde Cenâb-ı Hakk (c.c.) kullarına isrâf ile cimrilik arasında ortayolu emretmektedir.

Bursevî müstakîm olmanın bazı çeşitlerinden bahseder. Ona göre bu farklılıklar şunlardır:

1- Söz, fiil ve kalbiyle müstakîm.

2- Sözleriyle değil ama fiilleri ve kalbiyle müstakîm. Birincisi ikincisinden daha efdaldır.

3- Fiilleri ve sözleriyle müstakîm olup kalbiyle olmayanlar. Buraya kadar sayılan kimseler başkalarına faydalı olması ümit edilen kimselerdir.

⁵⁰² Tirmizî, Tefsîr: 56/3297.

⁵⁰³ İsrâ, 17/29.

4- Kalbiyle ve sözleriyle müstakîm olmakla birlikte fiilleriyle müstakîm olmayanlar.

5- Sadece sözleriyle müstakîm olduğunu ifâde edip fiilleri ve kalbiyle müstakîm olmayanlar.

6- Sadece kalbiyle istikâmet ehli olup sözleri ve fiilleri ile müstakîm olmayanlar.

7- Fiilleriyle müstakîm olup, kalbi ve sözleriyle müstakîm olmayanlar.

Son dört madde de anlatılan istikâmet hallerinin derecelerinin birbirinden farklı olduğunu söyleyen Bursevî bunların istikâmetlerinin kendi lehlerine değil, aleyhlerine olduğunu ifâde eder. Ona göre dil ile istikâmetten murâd, sadece gıybet, nemîme ve benzerlerini terketmek demek değildir. Çünkü fiilî istikâmet buna da şâmilidir. Kavli istikâmetten murâd, başkasını sırât-ı müstakîme yöneltmektir. Kişi bâzen, irşâd ettiği şeyden kendisi uzak olabilir. Bursevî, bu istikâmet çeşitlerinin tümünü bir misâl ile şöyle anlatır: *“Namaz konusunda dînî bilgi edinen ve başkalarına öğreten kimse sadece kavlinde müstakîm sayılır. Böyle biri, namaz vakti gelince öğrendiği şekilde zâhirî erkânına uyarak namaz kılsa, fiilinde müstakîm olur. Kıldığı namazı huzûr-u kalb ile kılsa kalbiyle de müstakîm olur. Diğerleri de bunun gibidir.”*⁵⁰⁴

فَاسْتَقِيمْ كَمَا أَمَرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

“Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar...”⁵⁰⁵

Müellifimiz Bursevî, ilgili âyetin işârî yorumuna dair bazı âlimlerin görüşlerini nakleder: Muhammed b. Fazl el-Belhî (v. 319/931), âyette geçen “dosdoğru ol” ifâdesini “istikâmet üzere ol” şeklinde yorumlar. Ona: “Âriflerin ihtiyacı olan şey nedir?” diye sorulduğunda ise şöyle cevap verir: “Ârifler, bütün güzelliklerin kendisi sâyesinde kemâle erdiği bir haslete muhtaçtırlar. Dikkat edin bu haslet, dosdoğru olmaktır. Öyle ise kim marifet noktasında daha kâmil ise o kişinin istikâmeti de tamdır.”

Ebû Ali Cürcânî de (v. 816/1413), sûfilerin yegâne arzularının istikâmet sahibi olmak olduğunu söyler ve şöyle devam eder: “Keramet tâlibi değil, istikâmet tâlibi ol. Nefsin kerâmet talebinde koşup durmaktadır. Allâh Teâlâ ise senden istikâmet talep

⁵⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, I, 24; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, I, 114-116.

⁵⁰⁵ Hûd: 11/112.

etmektedir.” O, en büyük kerâmetin, olağanüstü haller göstermek değil, Yaratıcı’nın hizmetinde bir ömür istikâmet üzere bulunmak, yani dosdoğru olmak olduğunu söyler.⁵⁰⁶

Bursevî’nin ilgili âyete dair görüşlerine yer verdiği bir diğer sûfî de müntesibi olduğu Celvettîyye tarîkatının kurucusu Aziz Mahmud Hüdâyî’dir (v. 1038/1628) Hz. Hüdâyî, Nefâisü’l-mecâlis adlı tasavvufî tefsîrinden naklettiğine göre; istikamet; kişinin şerîat, tarîkat, marifet ve hakîkat makamlarının gereklerini bihakkın yerine getirmesiyle olur. Hükümlerde âdil olmak şerîatın hakkına uymaya dâhildir. Tabiât makamındaki istikâmet, ancak şerîata uymakla, nefis mertebesinde istikâmet, tarîkata uymakla, ruh mertebesinde istikâmet ise marifete uymakla, sır makamındaki istikâmet ise marifet ve hakîkate hakkıyla uymakla mümkün olur. Ona göre bütün bunlara tam ma’nâsıyla riâyet edebilmek, meşakkatli ve zordur. Bu yüzden Hz. Peygamber (a.s.): “*Hûd sûresi beni ihtiyarlattı.*”⁵⁰⁷ buyurmuştur. İnsanın kâmil olması, birtakım olağanüstü haller göstererek değil, aksine bu makamları kemâle erdirmek sûretiyle olur. Nitekim Şeyh Ebû Saîd’e: “–Falanca su üzerinde yürüyor.” denince, Ebû Saîd şöyle demiş:

“–Balıklarla kurbağalar da öyle.”

“–Falanca havada uçuyor.” denince,

“–Kuşlar da” demiş.

“–Falanca bir anda doğuya ve batıya ulaşıyor.” denince,

“–İblis de öyle.” demiş.

“–Peki öyleyse sana göre kemale ermenin ölçüsü nedir?” demişler

Ebû Saîd şöyle cevap vermiş:

“–Zâhirî olarak yaratılanlarla, bâtınî olarak da Hak ile birlikte olmaktır.”

Bilesin ki özel olarak ezîl bir inâyete ve ilâhî bir cezbe mazhar kılınanlar dışında bütün nefisler, istikâmet yolundan sapma eğiliminde yaratılmıştır.⁵⁰⁸

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوا ۚ وَأُوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ

⁵⁰⁶ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IV, 207; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VIII, 548.

⁵⁰⁷ Tirmizî, Tefsîr: 56/6.

⁵⁰⁸ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, IV, 208; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, VIII, 548, 549.

De ki: “Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Fakat bana ilâhınızın yalnızca bir tek ilâh olduğu vahyediliyor. Artık O’na yönelin ve O’ndan bağışlanma dileyin. Allâh’a ortak koşanların vay hâline!”⁵⁰⁹

Bursevî âyette geçen ‘Artık O’na yönelin’ kavlı-i şerîfinden maksadın istikâmet üzere olun ma’nâsına geldiğini ifâde eder. Ona göre istikâmet, hallerin fiil ve sözlere uygun olması zâhirin bâtına bâtının da zâhire zıt düşmemesi, kişinin manevi dünyasının görünüşüne yansımaları bütün hal ve tavırlarında rızâ-yı bâri doğrultusunda hareket etmesi demektir Zîrâ kişi müstakim olduğu zaman hallerinde de istikâmet kazanır. Fakat kendini istikâmet üzere görmekten de istiğfar etmesi gerekir. Çünkü kişiyi istikâmet üzere bulunduran, Allâh Teâlâ’dır (c.c.); Aksi halde O’nun (c.c.) dilemesi olmaksızın kimse istikâmet üzere olamaz.⁵¹⁰

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ

تُوعَدُونَ

“Şüphesiz “Rabbimiz Allâh’tır” deyip de sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: “Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) va’dedilmekte olan cennetle sevinin!”⁵¹¹

Bursevî’nin et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye’den naklettiğine göre Allâh Teâlâ (c.c.) ruhları yaratıp onlara ‘ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ diye hitab edince, ruhlar ‘evet, sen bizim rabbimizsin’ diyerek ikrar ve itirafta bulundular. Böylece ruhlardan ahd ü mîsak alınmış oldu. Sonra müminler ruhlar âleminde beden ve ruhların bulunduğu dünya âlemine çıkarılınca bu ikrâr ve itiraflarında istikâmet ve doğruluk gösterdiler. Kâfir ve münâfıklar ise ruhlar âleminde ikrar ettikleri rubûbiyeti bu âlemde inkâr edip doğru olmadılar. Müellife göre genel olarak halkın avamının istikâmeti, zâhirde emirlere sarılıp yasaklardan sakınmalarıdır. Bâtın gönül dünyasında ise îman ve tasdikten ibârettir. Havâssın ise zâhirde istikâmeti; dünya sevgisinden arınmak, dünyanın süs, ziynet ve şehvâtını terk etmektir. İç âlemde bâtın, gönül dünyasında ise

⁵⁰⁹ Fussilet: 41/6.

⁵¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, VIII, 252; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’ân Meâli ve Tefsîri*, XVIII, 18-19.

⁵¹¹ Fussilet: 41/30.

cennet nimetlerinden ferâgat edip Hak Teâlâ'nın zât ve cemâline kavuşma arzusu ile ondan irfan ve marifet istemektir.⁵¹²

3.17. FÜTÜVVET

Fütüvvet kelimesi arapçada “fetâ” sözcüğünden türetilmiş olup, sözlükte “soy temizliği, cömertlik, kerem, gençlik, yiğitlik, mertlik gibi anlamlara gelir.”⁵¹³ Terim anlamda ise fütüvvet, herhangi bir karşılık ve ödül beklemeden başkalarına yardım ve iyilik etmek demektir.⁵¹⁴ Bununla birlikte; fedakârlık, özgürlük, insanlık, kahramanlık, cesaret, başkalarını kendisine tercih etmek gibi anlamlarda fütüvvet terimi ile karşılık bulunmaktadır.⁵¹⁵

Sûfîler ilk dönemlerden itibaren fütüvvet kavramı üzerinde önemle durmuştur. Gerek Ma'ruf-i Kerhî (v. 200/815/16[?]), Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909), Rûveym (v. 303/915-16), Haris el-Muhâsibî (v. 243/857) ve Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (v. 283/896) gibi gerek Iraklı sûfîler, gerekse de Ahmed b. Hadreveyh (v. 240/854), Ebu Hafs el-Haddâd (v. 260/874), Hamdun el-Kassâr (v. 271/884), Ebu Osman el-Hirî (v. 298/910), Ebu Tûrab en-Nahşebî (v. 245/859), Ebü'l-Hasan el-Buşencî (v. 348/959) gibi Horasanlı melâmetîler ve sûfîler tarafından bu kelime, tasavvufî bir kavram olarak kullanılmıştır.⁵¹⁶

Ebû Saîd el-Harrâz'a (v. 277/890 [?]), fütüvvetin ne olduğu sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Bilineni terk, nefse sabır, halktan ümit kesme, istemeden ve karşılık beklemeden vazgeçme, fakirliği saklama, zenginlik ve utangaçlık göstermedir.”⁵¹⁷

Haddâd (v. 260/874), fütüvveti: “İnsaf etmek fakat insaf istemeyi terk etmek” şeklinde tarif etmiştir.⁵¹⁸

⁵¹² Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VIII, 281; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'an Meâli ve Tefsîri*, XVIII, 88.

⁵¹³ Firûzâbâdî, *Besâir*, IV, 170; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 66; Develioğlu, *Lugat*, “Fütüvvet”, 312; Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 261; Uludağ, “Fütüvvet (Tasavvuf)”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 259; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 256.

⁵¹⁴ Şehâbeddin Sühreverdi, *İrşâdü'l-mürîdîn* (Trc. Mehmet Emin Fidan), Hâcegân Yay., İstanbul 2014, 203; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 140; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 428; Firûzâbâdî, *Besâir*, IV, 170; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 332; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 256.

⁵¹⁵ Mehmet Necmeddin Bardakçı, *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*, Rağbet Yay., İstanbul 2020, 179.

⁵¹⁶ Tek, *Tasavvufî Mertebeler/Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*, 165.

⁵¹⁷ Ebû Abdurrahman Muhammed es-Sülemî, *Tasavvufî Fütüvvet*, (Çev. Süleyman Ateş), Ankara Üni. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1977, 56.

⁵¹⁸ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi*, 189.

Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî (v. 295/907), fütüvvet: “Tekellüfî terk ve cömertlik”⁵¹⁹ derken, Sülemî (v. 412/1021), fütüvveti: “Allâh Teâlâ’nın (c.c.) emirlerine uyma, güzel ibadet, her kötülüğü terk etme, zâhiren ve bâtinen, açık ve gizli ahlâkın en güzeline sarılma” olarak tanımlar.⁵²⁰

Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909) fütüvveti: “Eziyet etmekten uzak durmak ve cömert olmak” diye tanımlarken, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (v. 283/896) ise fütüvveti: “Sünnete tâbi olmaktır.” şeklinde tarif etmiştir.⁵²¹

Fütüvvetten ilk bahseden kişi olarak kabul edilen Cafer-i Sâdık (v. 148/765) ise söz konusu kavram ile ilgili olarak: “Ele geçen bir şeyi tercihen başkalarının istifâdesine sunmak, ele geçmeyen bir şey için de şükretmektir” derken, Horasanlı sûfilerden Fudayl b. İyaz (v. 187/803) ise “dostların kusuruna bakmamak” ifâdelerini kullanır. Ebu Bekir el-Verrak’a (v. 290/853) göre fetâ (fütüvvet sahibi) hasmı olmayan kimsedir. Haris el-Muhâsibî (v. 243/857) ise fütüvvet ile ilgili olarak: “Başkası için insaflı davranıp onun hakkını tahsil etmen, kendin için ise böyle bir çabaya girişmemendir.” ifâdelerini kullanır.⁵²²

Herevî (v. 481/1089): “Kişinin kendisini değerli ve hak sahibi görmemesi” şeklinde tanımladığı fütüvvetin üç derecesinden bahseder: Birincisi, husûmeti terk etmek, başkalarının hatalarını görmezden gelmek ve yapılan eziyeti unutmaktır. İkincisi, kötülük yapana karşı büyük bir hoşnutluk ve müsamaha içerisinde iyilikte bulunmak ve suç işleyenin özrünü kabul etmektir. Üçüncüsü, manevî yolculuğunda herhangi bir delille ilgilenmemen, bir iyilik yaptığında veya Allâh’ın (c.c.) davetine icabet ettiğinde karşılık beklememen ve şuhûdunda mâsivâyâ takılıp kalmamandır.⁵²³

Fütüvvet kavramı kök itibariyle Kur’ân-ı Kerîm’de dokuz âyette yer almaktadır.⁵²⁴ Halk arasında takdir edilen bir vasıf olan yiğitliği Kur’ân’daki fetâ ifâdesiyle irtibatlandıran sûfiler bu kavramı bir tasavvufî kavram haline getirme hususunda tereddüt göstermemişlerdir. Onlara göre mert ve cesur bir kişide bulunan vasıflar gerçek ma’nâdaki bir sûfide de bulunduğundan dolayı sûfî aynı zamanda bir

⁵¹⁹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi*, 105.

⁵²⁰ Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, 24.

⁵²¹ Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî*, 275.

⁵²² Tek, *Tasavvufî Mertebeler/Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*, 164.

⁵²³ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 101-102.

⁵²⁴ Enbiyâ, 21/60; Nisâ, 4/25; Yûsuf, 12/30, 36, 62; Kehf, 18/10, 13, 60, 62.

fetâdır.⁵²⁵

İlgili âyet ile alakalı müellifimizin yorumu şu şekildedir:

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْنَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى

“Biz sana onların haberlerini gerçek olarak anlatıyoruz: Şüphesiz onlar Rablerine inanmış birkaç genç yiğitti. Biz de onların hidayetlerini artırmıştık.”⁵²⁶

Âyet, içerisinde geçen, “gençler” kelimesi sebebiyle fütüvvet kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Ashâb-ı Kehf kıssasında geçen söz konusu ifâde de gençler sahip oldukları imanları sebebiyle methedilmiştir. Kıssada geçen gençlerde methedilen bu davranışın tasavvuftaki “fütüvvet” kavramına karşılık geldiği söylenebilir. Zîrâ sûfîlerin fütüvvetin ilk merhalesinin iman olduğu hususunu belirtmeleri buna bağlı olarak söz konusu gençlerin îmânî duruşları münasebetiyle övgüye mazhar olmalarının fütüvvet kavramının doğuşunda son derece önemli bir rolü olduğunu gösterir.

Bursevî, yukarıda belirtilen âyetin işârî yorumu ile alakalı olarak âyette geçen gençlerin imanlarının zâhirî bir delil olmaksızın, melekût âleminde gelen ilham ve lâhûtî bir cezbe ile olduğunu ifâde eder. Devamında ise Bursevî, et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye’den naklettiğine göre Allâh Teâlâ (c.c.) kıssada geçen gençleri, tahkîkî imanları sebebiyle gençlik (fütüvvet) adıyla isimlendirmiştir. Allâh’tan (c.c.) Allâh’a (c.c.) Allâh (c.c.) ile hidâyet istediler. Ama onlar, daha işin başında kendi görüşleri ve himmetleri nisbetinde hidâyeti talep ettiler. Allâh Teâlâ (c.c.) ise: “Kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşıyorum.”⁵²⁷ hükmüne göre hareket eder.⁵²⁸

3.18. FAKR

Kelime olarak “fakirlik, yoksulluk, ihtiyaçlılık, bir şeye sahip olmamak”⁵²⁹ gibi ma’nâlara gelen fakr, terim olarak ise kişinin hiçbir şeye malik ve sahip olmaması her şeyin gerçek mâlik ve sahibinin Allâh (c.c.) olduğunun şuurunda olması” anlamına

⁵²⁵ Uludağ, “Fütüvvet (Tasavvuf)”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 259.

⁵²⁶ Kehf: 18/13.

⁵²⁷ Buhârî, Tevhid: 50; Müslim, Zikr: 1-3; Tirmizî, Deavat: 131; İbn Mâce, Edeb: 58.

⁵²⁸ Bursevî, *Rûhu’l Beyân fî Tefsîri’l Kur’an*, V, 223; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân/Kur’an Meâli ve Tefsîri*, XI, 328.

⁵²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XXXVII, 3444; Sami, *Kâmus-ı Türkî*, 777; Develioğlu, *Lugat*, “Fakr”, 286; Süleyman Uludağ, “Fakr”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 132; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 180.

gelmektedir.⁵³⁰ Fakr, sûret ve ma'nâ fakirliği olmak üzere iki kısımdır. Sûret fakirliği; ihtiyaç duyulan mala ve eşyâya mâlik ve sahip olmamak demektir. “*Ganîmet malları, yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhâcirlerindir*”⁵³¹ âyetiyle benzer âyetlerde anlatılan fakrdır. Ma'nâ fakirliği ise; kulun kendinde herhangi bir varlık görmemesi, her şeyi Hakk’a ırcâ etmesi, şahsının, amelinin, hâl ve makamının Allâh’ın (c.c.) lütfu olduğunu kabul etmesidir. “*Ey insanlar! Siz Allâh’a muhtaçsınız. Allâh ise her bakımdan sınırsız zengin olandır, övülmeye hakkıyla lâyık olandır.*”⁵³² âyetiyle “*Allâh, her bakımdan sınırsız zengindir, siz ise fakirsiniz.*”⁵³³ âyetleri bu anlamdaki fakrı anlatmaktadır.⁵³⁴

Tasavvufta esas olan manevi fakirliktir. Mânen fakir olan, beşerî sıfatlardan arınıp kendini bir şeye mâlik görmeyen kimsedir. Bunlar, sayısız mal, mülk sâhibi olsalar bile, hiçbirine gönül bağlamazlar.⁵³⁵

İlk dönemlerden itibaren sûfiler arasında yaygınlık kazanmış olan fakr kavramı, bu dönemde adeta sûfinin alâmet-i farikası haline gelmiştir. Her ne kadar bu tarzı benimsemiş sûfiler bulunsa da tasavvufî ma'nâsıyla fakir; günlük yiyeceği olmayan, hırpani, üstü başı yırtık ve yoksul demek değildir. Mutasavvıflara göre gerçek fakir; “Allâh’a (c.c.) olan muhtaçlığının bilincine hakkıyla varmış ve bunun gereklerini hayatında yerine getiren kâmil sûfidir.”⁵³⁶ Söz konusu kelime başlangıçta lûgat ma'nâsıyla kullanılırken İslâm medeniyetinin sonraki dönemlerinde münhasıran Kur’ân ve sünnetin etkisi ve mutasavvıfların farklı yorumlamalarıyla anlam değişikliğine uğrayarak yeni bir anlam kazanmış ve tasavvufî literatürde bu anlamıyla karşılık bulmuştur.⁵³⁷

⁵³⁰ Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 131; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 437; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 204; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 179; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 182; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 369; Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf /İslâm'da Manevî Hayat*, (Trc. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal), İz Yay., İstanbul 2015, 240; Süleyman Uludağ, “Fakr”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 132; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 180.

⁵³¹ Haşr: 59/8.

⁵³² Fâtır: 35/15.

⁵³³ Muhammed: 47/38.

⁵³⁴ Halil İbrahim Şimşek, “Fakr”, (Ed. Halil İbrahim Şimşek), *Tasavvuf Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru*, Beyan Yay., İstanbul 2019, 50; Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, 39-40.

⁵³⁵ Annemarie Schimmel, *İslâmın Mistik Boyutları*, (Trc. Ergun Kocabıyık), Kabcacı Yay., İstanbul 2001, 127-128; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 182.

⁵³⁶ Afîfî, *Tasavvuf /İslâm'da Manevî Hayat*, 240.

⁵³⁷ İsa Çelik, “Tasavvufî Bir Terim Olarak Fakr”, *EKEV Akademi Dergisi*, 3 (2), 2001, 206.

Ebu Muhammed Cerîrî (v. 321/933): “Fakr, mevcut olanı kaybetmemek için mevcut olmayana talep etmemektir” demiş. İbn Cellâ (v. 306/918), “*Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler.*”⁵³⁸ âyetinden yola çıkarak fakrı: “Bir şeye sahip olmaman, sahip olduğun zaman da bu şeyin senin olmamasıdır” sözleriyle ifâde ederken, Ebu Muhammed Ruveyym b. Muhammed (v. 303/915-16) ise fakr: “Elde olanı başkasına vermek, olmayana talep etmemektir.” demiştir.⁵³⁹ Hücûrî’ye (v. 465/1072) göre ise fakir: “Serveti olmayan değil; arzusu ve isteği olmayan kişidir.”⁵⁴⁰ Sehl b. Abdullah et-Tüsterî de (v. 283/898) sûfinin şu üç şeye sahip olması gerektiğini söyler. Bunlar: “Sırrını saklamak, farzları eda etmek ve fakrını korumaktır.”⁵⁴¹ Ebû Abdurrahman es-Sülemî (v. 412/1021) ise fakrı kulluğun sıfatlarından biri olarak zikretmiş,⁵⁴² Nakşî tarikatının pîri Muhammed Bahaeddîn Buhârî (v. 791/1389) ise sahip olduğu bütün şeylere fakirlik sıfatıyla ulaştığını ifâde etmiştir.⁵⁴³

Herevî (v. 481/1089) fakrı: “Mülk sahibi olmamanın adıdır.” ifâdesiyle tanımlar ve söz konusu kavramın üç derecesinden bahseder: Birincisi, dünyayı bütünüyle terketmek ve ondan hiçbir şekilde bahsetmemek anlamındaki zâhidlerin fakrıdır. İkincisi, Hakk’ın ihsânını düşünerek ezele dönmektir. Bu, kişiyi amellerini görmekten kurtarır, hâlleri müşâhededen alıkoyar ve makamları düşünme kirlerinden arındırır. Üçüncüsü, sâlikin ilâhî bir zorunlulukla Hakk’ın vahdaniyetine kapılması ve tecrîd bağına hapsolmasıdır. Sûfîlerin fakrı budur.⁵⁴⁴

Serrâc’a (v. 378/988) göre fakr ehli üç derecedir. Bunların ilki mukarreblerin makamına haiz olanların fakrıdır. Bunlar hiçbir şeye sahip olmayan, zâhiren de bâtinen de kimseden bir şey beklemeyen, verildiğinde de kabul etmeyen kimselerdir. İkincisi ise siddîk makamına haiz olanların fakrıdır ki bunlar hiçbir şeye sahip olmayan, kimseden bir şey isteyemeyen fakat verildiğinde de kabul eden kimselerdir. Üçüncüsü ise hiçbir şeye sahip olmayan, yalnız bir şeye ihtiyaç duyduğunda bu ihtiyacını söylediğinde

⁵³⁸ Haşr: 59/9.

⁵³⁹ Kelâbâzî, *Ta’arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 159.

⁵⁴⁰ Hücûrî, *Keşfu’l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi b*, 105.

⁵⁴¹ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfîler/Tabakâtü’s-Sûfîyye*, 120.

⁵⁴² Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Sülemî’nin Risâleleri/Tasavvufun Ana İlkeleri*, (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Nşr., İstanbul 1981, 16.

⁵⁴³ Hâce Ahmed b. İbrahim b. Allan es-Siddîkî el-Mâlikî, *Şah-ı Nakşibend Sohbetlerinden Bir Gül Deste*, (Trc. Yasin Demirkıran), Semerkand Yay., İstanbul 2014, 77.

⁵⁴⁴ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 110-111.

sevinerek yerine getireceğinden şüphe etmediği kardeşlerinden isteyen kimselerdir.⁵⁴⁵ Gümüşhânevî (v. 1813/1893) ise “Allâh’a ihtiyaç halinde olduğunu bilme hali” olarak tanımladığı fakrı üç kısma ayırır:

- 1- Avamın fakrı: Elde olanı kaybetmemek niyetiyle, yok olanı talep etmemektir.
- 2- Has insanların fakrı: Olmadığında sükût etmektir.
- 3- Hassın hassı insanların fakrı: Olduğunda esirgememektir.⁵⁴⁶

Özetle, tasavvufî düşüncede fakr Allâh’a (c.c.) muhtaçlık hissidir. Kişinin ne kadar zengin ve varlıklı olursa olsun Allâh’tan (c.c.) müstağni olmamasıdır. Sahip olduğumuz bütün imkanların onun lütfu olduğunu düşünmek, hamd ve şükürden bağımsız olmamak, nimetin gereğini yerine getirmek, varlıkla kibirlenmemek, yokluktan yerinmemektir.⁵⁴⁷

Fakr kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de bir âyette⁵⁴⁸ fakîr ve bu kavramın çoğulu olan fukarâ da on iki âyette⁵⁴⁹ geçer. Bununla birlikte hadîslerde ise fakr kavramı daha geniş bir şekilde ele alınmıştır.⁵⁵⁰

Müellifimiz Bursevî’nin fakr ile ilgili işârî yorumlara yer verdiği âyetler ve bu âyetlere dair zikrettiği tasavvufî yorumlar şu şekildedir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ

“Ey insanlar! Siz Allâh’a muhtaçsınız. Allâh ise her bakımdan sınırsız zengin olandır, övülmeye hakkıyla lâyık olandır.”⁵⁵¹

Bursevî, yukarıdaki âyete dair işârî yorumlar hususunda tarîkat pîrlerinin yorumlarına yer verir. Ehl-i tarîk’e göre: Dostluğun temeli, telbis (gizlemek) üzere konulmuştur. Süleyman (a.s.) için melik ismi, fakrını gizlemek içindir. Âdem’e (a.s.) isyan isminin verilmesi, safvetinin gizlenmesidir. İbrahim’e (a.s.) nimet libâsı, dostluğunu gizlemek içindir. Çünkü muhabbetin şartı gayret ve kıskanmadır. Dostlar hallerini herkese göstermezler. Zira dünyadan bir zerresi olmayan ve dünya ve âhirete

⁵⁴⁵ Tûsî, *el-Lüma’/İslâm Tasavvufu*, 47-48.

⁵⁴⁶ Gümüşhânevî, *Câmiu’l- Usûl*, 272.

⁵⁴⁷ Özköse, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, 66.

⁵⁴⁸ Bakara: 2/268.

⁵⁴⁹ Bakara: 2/271, 273; Âl-i İmran: 3/181; Nisa: 4/6, 135; Tevbe: 9/60; Hacc: 22/28; Nûr: 24/32; Kasas: 28/24; Fâtır: 35/15; Muhammed: 47/38; Haşr: 59/8.

⁵⁵⁰ Uludağ, “Fakr”, XII, 132. Bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yay., Ankara 2020, 526-531.

⁵⁵¹ Fâtır: 35/15.

nazar etmeyen, mâsivâyı terk edip, dâimâ Allâh'ın (c.c.) nazarı gözünün önünde bulunan kimseye fakir denir. Çünkü o her şeyden yoksundur; Fakat Hak ile zengindir. “Zenginlik ancak kalb zenginliğidir” yani zenginliği sineye değil, hazineye koymak gerekir. Fakir o kimsedir ki iki cihanda da Hak'tan gayrisine sığınmaz.⁵⁵²

هَآ أَنْتُمْ هَآ لَا تَدْعُونَ لِتُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخُلُ وَمَنْ يَبْخُلْ فَإِنَّمَا يَخِلْ عَن نَفْسِهِ وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ وَإِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ

“İşte sizler, Allâh yolunda harcamaya çağrılıyorsunuz. Ama içinizden cimrilik yapanlar var. Kim cimrilik yaparsa ancak kendi zararına cimrilik yapmış olur. Allâh, her bakımdan sınırsız zengindir, siz ise fakirsiniz. Eğer O'ndan yüz çevirecek olursanız, yerinize başka bir toplum getirir de onlar sizin gibi olmazlar.”⁵⁵³

Bursevî, Cüneyd-i Bağdâdî'nin (v. 297/909) âyetin işâretine dair yaptığı şu yorumlarına yer verir: *Kulluğa fakirlik, Rabluğa da zenginlik yakıştır. Yine fakirlikten fakirlik lazım gelir ki, esas tam zenginlik işte budur. Bunun için Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî (v. 625/1228 [?]), Şeyh Ebul Hasen Şazeli'ye (v. 656/1258) şöyle demiştir: Şâyet Allâh'a fakirliğinle kavuşursan elbette ona büyük putla kavuşmuş olursun. Fakirliğin tamam olmasıyla, Allâh'tan başkasından gınâ ve ihtiyaçsızlık sahih olur. Ve kişi gınâ yani Allâh'tan başkasından müstağni olma ahlâkını elde etmiş olur.*⁵⁵⁴

Bursevî, söz konusu âyetin işârî yorumuna dair görüşlerine yer verdiği bir diğer isim de et-Tevilâtü'n-Necmiyye müellifi Necmüddîn-i Dâye'dir (v. 654/1256). Müellifimizin et-Tevilâtü'n-Necmiyye'den şu ifâdeleri nakleder:

“İnsan sebatkâr olmayıp Hak Teâlâ'yı taleb etmekte aceleci ve sabırsız yaratılmıştır. Şüphesiz, insanların havâss olanlarından ruhânî kabiliyetlerinin güzelliğinden dolayı Hak Teâlâ'yı taleb etmekte ciddî gayret ve arzu içinde olanlar vardır. Sonra bu manevi yolda yürüme esnasında gündüzün susuzluğu, gecenin uykusuzluğu ile nefis mücâhedesinde ve onun hevâ ve heveslerine muhalefet etmekte nefis, şeytanın hilesinden ve rahmeti talep etmekten yorulur. Sonra bu talebten yüz çevirir ve şâyet bir cezbe inâyetiyle ve güzel riâyetle yardım olunmamış ise nankörlük ve mahrumiyetle belâya dûçar olur. Allâh Teâlâ (c.c.) hakkı talep etmekte sâdık ve kulluk ayağı üzere sabit olup kendilerine ilâhî cezbeyle ulaşarak hidâyete muvaffak kılınan kulları sizin yerinize getirmeye kâdirdir. Bedel olarak getirilen bu topluluk hakkı talep etmekte sizden daha arzulu ve Allâh'a (c.c.) karşı daha saygılı olurlar. Bu insanlar Allâh'a (c.c.) yöneldikten

⁵⁵² Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VII, 333; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XVI, 185.

⁵⁵³ Muhammed: 47/38.

⁵⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VIII, 586; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XXI, 280.

sonra tekrar Allâh'tan (c.c.) yüz çevirerek ve ikrar ettikten sonra inkâr ederek Allâh'a (c.c.) hamd, şükür ve övgüyü terk ederek sizin gibi olmazlar. Bilakis bütün hallerde sizden daha iyi olurlar. Allâh (c.c.) bu şekilde dilediğine kudretini ihsân eder. Hikmet Yüce Allâh'ın (c.c.) dilediğindedir.”⁵⁵⁵

وَوَجَدَكَ غَائِلًا فَأَغْنِي

“*Seni fakir bulup zengin etmedi mi?*”⁵⁵⁶

Bursevî, et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'den naklettiğine göre; âyette geçen gerçek fakirlik mâsivâdan (Allâh'tan (c.c.) başka her şeyden) soyutlanmadır. Varlık ve onu takip eden şeyleri vermektir. Zîrâ övünülen şey budur.

Bursevî'nin ilgili âyetin işâretine dair görüşlerine yer verdiği bir diğer sûfî de İmam Kuşeyrî'dir. (v. 465/1072) Kuşeyrî'ye göre Allâh Teâlâ (c.c.) kullarını iki şekilde zengin eder. Bir kısmını mallarını geliştirmek sûretiyle zengin eder ki bunlar avam dediğimiz sıradan insanlardır. Bu çeşit zenginlik hakîkî değil mecâzî zenginliktir. Bir kısmını ise hallerini tasfiye ederek zengin eder ki bunlar havâsştır, gerçek zenginlik işte budur. Çünkü halkın hal sâhibinin himmetine olan ihtiyacı mal sâhibinin nimetine olan ihtiyacından daha fazladır. Öte yandan bu nimetlerin birbir sıralanmasından maksat ise başa kakmak değildir. Tam tersine Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) kalbini tevdi yani ayrılmanın ardından huzura kavuşturarak takviye etmektir.⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, VIII, 587; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XXI, 282, 283.

⁵⁵⁶ Duhâ: 93/8.

⁵⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'an*, X, 467; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, XXIII, 440.

SONUÇ

Allâh Teâlâ'nın (c.c.) Kur'ân-ı Kerîm'de; Allâh'a (c.c.) ve ahiret gününe kavuşmayı uman ve Allâh'ı (c.c.) çokça zikreden kimseler için bizlere örnek olarak sunduğu, aynı zamanda “Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin” kavî-i şerîfinin muhatabı olan Allâh Resûlü (s.a.v.), ahlâken tüm müminler için eşsiz bir örnektir. O'nun (s.a.v.), “Beni Rabbim terbiye etti ve terbiyemi de ne güzel yaptı.” şeklindeki beyanı, ahlâki özelliklerinin bizatihî âlemlerin Rabbi olan Allâh Teâlâ (c.c.) tarafından verildiğini ve haddizatında terbiyecinin Allâh Teâlâ (c.c.) olduğunu, kendisinin ise söz konusu terbiye ve ahlâka sahip olmayı dileyenlere bir rehber yapıldığına işâret etmiştir.

Özelde Hz. Peygamberin (s.a.v.) ruhanî hayatını genel de ise İslâm'ın manevi boyutunu temsil eden ve bütünüyle ahlâktan ibaret olan tasavvufun en temel hedefi, sâlikî manevi yolculuğu boyunca ahlâkî bakımdan kâmil olana dek yetiştirmektir. Bu terbiye sonucunda meydana gelen ahlâk, İslâm ahlâkından bağımsız olmayıp, aksine İslâmî ahlâkın en saf ve duru hali olan “tasavvuf ahlâkı”dır.

Tasavvuf ehli, ahlâkın asıl kaynağının Kur'ân-ı Kerîm ve Allâh Resûlü (s.a.v.) olduğunu, bu ahlâkı Peygamber Efendimiz'den (s.a.v.) O'nu bizatihî görüp ümmetin en hayırlı nesli olma şerefine nail olan Ashâb'ın talim ettiği, onların da sırasıyla Tâbiûn ve Etbau't-Tâbiînden sonra âbid ve zâhid olarak nitelendirilen, daha sonraları ise derviş ve sûfî sıfatlarıyla temayüz eden ve Allâh Teâlâ'yı (c.c.) kalp gözüyle müşâhede eden âriflerce tıpkı zâhir ulemânın Allâh Resûlü'ne (s.a.v.) dair müminler için son derece öneme haiz olan malumatı aktardıkları gibi kaleme alarak ve aynı zamanda bizatihî yaşayarak günümüze ulaştırıldıklarını ifade ederler.

Bu çalışmamızda İsmail Hakkı Bursevî'nin âyetlerin işârî yorumlarıyla birlikte, görüşlerine yakın bulduğu başka âlimlerin de yorumlarına yer vererek yaptığı işâretler tespit ve tahlil edilmiştir. Böylelikle sûfîlerin işâret ettikleri incelikleri ve müminlere kâmil bir insan olma yolunda gereken ahlâkî meziyetlere dair yorumları ortaya konulmuş, onların gittikleri yolun Kur'ân-ı Kerîm ile bağdaşmadığı şeklindeki gerçeklikten uzak olan görüşlerine de cevap verilmiştir.

Diğer yandan müellifin tefsîrinde ahlâka dair âyetler ile ilgili getirdiği işârî yorumların; âyetlerin zâhiriyle herhangi bir çelişki göstermediği görülmektedir. Bununla birlikte müellifin getirdiği işârî yorumların; âyetlerin sebeb-i nüzûl rivayetleri,

âyet ve hadîsler, sahâbe-i kirâm ve tâbiûn sözlerinin akabinde yer alması da Bursevî'nin tefsîrinde önceliği zâhirî yorumlara verdiğine, bâtinî yorumun zâhirî yorumun bir alternatifi değil aksine onun tamamlayıcısı olarak gördüğüne işâret etmektedir.

Çalışmamızın giriş kısmında işârî tefsîrin tanımı, mahiyeti, işârî tefsîrde aranan şartlar, sûfilerin işârî tefsîre ilişkin görüşleri, işârî tefsîrin tarihî seyri ve öne çıkan bazı işârî tefsîrlere dair hususlara yer verdik.

Birinci bölümde İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatına, tasavvufî kişiliğine ve yapmış olduğu hizmetlere değindik. Akabinde ise müellifin Rûhu'l-beyân adlı tefsîrinin kaynakları ve söz konusu eserin yazımında takip ettiği metoda dair bilgiler sunduk.

İkinci bölümde ise ahlâk kavramına yer verdik. Devamında ise sırasıyla Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Sahabe de ahlâk anlayışına yer verip sonrasında sûfilerin ahlâk anlayışlarına değindik.

Tezimizin son kısmında ise tasavvufî ahlâka dair; birr, sıdk, sabır, tevâzu, huşû, şükür, edeb, takvâ, ihlâs, tebettül, îsâr, rızâ, tevekkül, hayâ, kanaat, istikâmet, fütüvvet ve fakr kavramları ile birlikte çalışmamızın içeriğini oluşturan Rûhu'l-beyân tefsîrinde bu kavramlara karşılık gelen âyetlere ve müellifimiz İsmâil Hakkı Bursevî'nin söz konusu âyetlere ilişkin getirdiği işârî yorumlara yer verdik.

İşârî tefsîrler içerisinde son derece önemli bir yere sahip olan Rûhu'l-Beyân tefsîri özelinde yaptığımız bu çalışma muhakkak, kusur ve eksikliklerden hâlî değildir. Söz konusu çalışmamızın ilgili alana dair ufakta olsa bir katkı sağlaması yönündeki arzumuz şüphesiz bizi ziyadesiyle memnun edecektir.

KAYNAKLAR

- el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, (Thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yusûf Hindâvî), el-Mektebetu'l Asriyye, Beyrut 2000.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf/İslâm'da Manevî Hayat* (Trc. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal), İz Yay., İstanbul 2015.
- El-Ak, Hâlid Abdu'r-Rahmân, *Usûlu't-Tefsîr ve Kavâiduhu*, Daru'n Nefâis Yayınları, 2007, Beyrut.
- Alusi, Şehabeddin Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'ü'l-Mesânî* (nşr. Seyyid İmran), Darü'l-Hadîs, 1-30, Kahire 2005.
- Ankaravî, İsmail, *Minhâcü'l-Fukarâ* (Haz. Safî Arpaguş), Vefa Yay., İstanbul 2008.
- Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Nşr., İstanbul 2005.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara Üni. İlâhiyat Fak. Yay., İstanbul 1974.
- Ateş, Süleyman, *Sülemi ve Tasavvufî Tefsîri*, Sönmez Nşr., İstanbul 1969.
- Atlı, Ahmet, *Tasavvufia Ricâlu'l-Gayb*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Attâr, Feridüddîn, *Evliya Tezkireleri*, (Trc. Süleyman Uludağ), Kabalcı Yay., İstanbul 2005.
- Avcı, Seyit, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı/Bursevî Örneği*, Ensar Yay., Konya 2004.
- Ay, Mahmut, "İşârî Tefsîri Yeniden Düşünmek", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 24, 2011, 103-148.
- Aydınlı, Abdullah, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, Seha Nşr., Ankara 1986.
- Aynî, Mehmet Ali, *İsmail Hakkı Bursevî*, (Haz. İsmail Dervişoğlu), Büyüyenay Yay., İstanbul 2013.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Rağbet Yay., İstanbul 2016.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin, *Evliyanın Seyir Defteri*, Rağbet Yay., İstanbul 2020.

- Bardakçı, Mehmet Necmeddin, *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*, Rağbet Yay., İstanbul 2020.
- Beşer, Hacı Bayram, Tan, M. Nedim, “İsmail Hakkı Bursevî”, (Ed. İbrahim Hakkı Üçer), *İslam Düşünce Atlası*, III, ss. 1134-1136, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2017.
- el-Beydavî, Kadı Nasırüddin Ebu Said Abdullah bin Ömer bin Muhammed eş-Şirazî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, (Trc. Abdulvehhab Öztürk), Kahraman Yay., İstanbul 2011, I.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Semerkand Yay., İstanbul 2014.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâîl, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, (Trc. Mehmed Sofuoğlu), Ötüken Nşr., İstanbul 1989.
- Bulut, Halil, İbrahim “Rızâ”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 56.
- Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), Meral Yay., İstanbul 1975, I.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Ferahu'r-Rûh/Muhammediye Şerhi*, (Haz. Mustafa Utku), Uludağ Yay., Bursa 2012, IV.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış*, Dârulhadis Yay., (Haz. Yakup Çiçek), İstanbul 2005.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı, *Kitâbü'n-Netîce Bursevî'nin Vâridâtı ve Şerhleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., (Haz. Ali Namlı), İstanbul 2019.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l Kur'ân*, (Thk. Abdüllatîf Hasen Abdurrahman) Dar al Kutub Al- İlmiyye, Beyrut 2018.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân/Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, (Trc. H. Kâmil Yılmaz, Ömer Çelik, Süleyman Derin, Mehmet Toprak, Murat Sülün), Erkam Yay., İstanbul 2005.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl/Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı*, (Trc. Ramazan Muslu, Ali Namlı), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2020.

- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yay., Ankara 2004.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 1996, II.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sıhah tâcü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1982.
- el-Cevziyye, İbn Kayyım, *Medâricu's-Sâlikîn/Kur'ânî Tasavvufun Esasları*, (Trc. Ali Ataç, Adil Bebek, Ali Durusoy, Muhammed Deniz, Muharrem Tan, Mehmet Özşenel), İnsan Yay., 1-3, İstanbul 1998.
- Ceyhan, Semih, “Yakaza”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 270-271.
- Cürcânî Seyyid Şerif, , *Ta'rîfât*, (Trc. Abdulaziz Mecdî Tolun), Litera Yay., İstanbul 2014.
- Çağrıçı, Mustafa, “Ahlâk”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1989, II, 1-9.
- Çağrıçı, Mustafa, “Edep”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 412-414.
- Çağrıçı, Mustafa, “Îsâr”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 490-491.
- Çağrıçı, Mustafa, “Sıdk”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 98-100.
- Çağrıçı, Mustafa, “Şükür”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 259-261.
- Çağrıçı, Mustafa, “Tevâzu”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 583-585.
- Çağrıçı, Mustafa, “Tevekkül”, *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, 1.
- Çağrıçı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, Değerler Eğitimi Merkezi Yay., İstanbul 2016.
- Çelik, İsa, “Tasavvufî Bir Terim Olarak Fakr”, *EKEV Akademi Dergisi*, 3 (2), 2001, 191-206.
- Çeltik, Halil, “Bursalı İsmail Hakkı'nın Eserlerinde Hayatına Dair Anekdotalar”, *İlmî Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2006.
- Demirci, Muhsin, *Tefsîr Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.
- Demirci, Muhsin, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları İstanbul 2015.

- Develioğlu, Ferit, *Lugat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 2010.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, (Trc. Mehmet Erdoğan), İz Yay., İstanbul 1994, II.
- Dumlu, Mikail, *Kâdiriyye Tarîkatı: Hâlisiyye Şubesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2018.
- Dumlu, Mikail, *Tasavvufî Düşüncede Muhabbet*, (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi), Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- Ekin, Yunus, “İhlâs Kavramının Semantik Analizi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 3/9, Ankara, 2002, ss. 148-160.
- Enes, Mâlik b., *el-Muvatta*, (Trc. Abdülvehhab Öztürk), Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üni. İlâhiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 1994.
- Erginli, Zafer (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimler Sözlüğü*, (Trc. Zafer Erginli, İlyas Karanlı, Yavuz Köktaş, Nurettin Ödül, Rifat Resul Sevinç, Salih Sabri Yavuz), Kalem Yay., İstanbul 2006.
- Erkaya, Mahmud Esad, *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Otto Yay., Ankara 2017.
- el-Fâsî, Ahmed Zerrûk, *Tasavvufun Esasları*, (Trc. Muhammed Uysal), Endülüs Kitap, İstanbul 2011.
- el-Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, (Thk. Abdülhamid Hindâvî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Firûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Besâir zevi't temyiz fi letâifi'l-kitâbi'l-azîz*, (Thk. Ali en-Neccâr), el-Mektebetü'l-ilmîyye, Beyrut ty.
- Gedik, Fatma, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Geylânî, Abdulkadir, *Geylânî Tefsîri*, Ceylani İlim Araştırma ve Yayın Merkezi, (Koor. Dilâver Gürer), İstanbul 2012, I-VI.

- Geylânî, Abdülkadir, *Gunyet'üt Tâlibîn*, (Çev. Abdülkadir Çiçek), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2018.
- Gördük, Yunus Emre, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsîr*, İnsan Yay., İstanbul 2013.
- Göztepe, Yüksel, *Abdülkerim Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- el-Hasenî, İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l Kur'âni'l-Mecîd*, (Trc. Dilaver Selvi) Semerkand Yay., İstanbul 2012, IX.
- el-Herevî Hâce Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-Sâirîn*, (Trc. Abdurrezzak Tek), Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2019.
- el-Hücvirî, Ebü'l-Hasan Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi*, (Trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- İbn Arabî, Muhyiddîn, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, (Trc. Ekrem Demirli), Litera Yay., 1-18, İstanbul 2008.
- İbn Arabî, Muhyiddîn, *Mekârimü'l Ahlâk*, (Trc:Vahdettin İnce), Kitsan Yay., İstanbul 2005.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, (Thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-İsfahânî en-Nisâbûrî, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn/Tasavvuf Istılâhları*, (Çev. Ahmet Yıldırım, Abdülgaffar Aslan), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014.
- İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti/Şifâu's-sâilîn*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 2019.
- İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, (Trc. Haydar Hatipoğlu), Kahraman Yay., İstanbul 2012.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, (Thk. Abdullah Ali Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî), I-VI, Dâru'l-maârif, Kahire ty.,
- İmam Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*,/Allâh İçin Yaşamak, Semerkand Yay., (Trc. Enbiya Yıldırım), İstanbul 2015.
- İmam Birgivî, *Tarikat-i Muhammediyye*, (Çev. Nedim Yılmaz), Hisar Yay., İstanbul 2020.
- İmam Gazâlî, *İhyâu Ulûmid-Din*, (Trc. Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yay., İstanbul 2002, I-IV.
- İmam Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, (Trc. M. Beşir Eryarsoy), Buruc Yay., İstanbul 2003.
- İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, (Trc. Talha Hakan Alp, Ömer Faruk Tokat, Ahmet Hamdi Yıldırım), Semerkand Yay., İstanbul 2013, I.
- İmam Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, (Haz. Abdullah Parlıyan), Konya Kitapçılık, Konya 2004.
- el-İsfahânî, Ebû Nuaym, *Delâilü'n-Nübüvve*, Darü'n-Nefais Yay., Beyrut 2012.
- el-İsfahânî, Râgıb, *Müfredât*, (Trc. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yay., İstanbul 2012.
- İz, Mâhir, *Tasavvuf*, (Haz. M.Ertuğrul Düzdağ), Rahle Yay., İstanbul 1969.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul 2017.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim, *Risâle-i Kuşeyrî*, (Trc: Ali Arslan), Arslan Yay., İstanbul 1980.
- el-Mâlikî, Hâce Ahmed b. İbrahim b. Allan es-Sıddıkî, *Şah-ı Nakşibend Sohbetlerinden Bir Gül Deste*, (Trc. Yasin Demirkıran), Semerkand Yay., İstanbul 2014.
- el-Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtü'l-Kulûb*, (Trc. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi), Semerkand Yay., İstanbul 2003.
- el-Muhâsibî, Hâris, *Âdâbu'n Nüfus*, (Trc. Ersan Urcan), İ'tisam Yay, Ankara 2019.

- el-Muhâsibî, Hâris, *er-Riâye li-Hukûkillâh*, (Çev. Gülmisal Cıgıl), Debir Yay., Ankara 2020.
- el-Muhâsibî, Hâris, *Risâletü'l-Müsterşidîn/Ahlâk ve Arınma*, (Trc. Rukiye Karaköse), Semerkand Yay., İstanbul 2010.
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 2003.
- Karakaş, Vehbi, Âlûsî'nin Rûhu'l-Maânî'sinde İşârî Tefsîr, *Çanakkale Onsekiz Mart Üni. İlâhiyat Fak. Dergisi*, 2013, 2 (2), ss. 47-63.
- Kâşânî, Abdurrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, (Çev. Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2015.
- Kâşânî, Abdurrezzak, *Istılâhâtü's-Sûfiyye/Sûfilerin Kavramları*, (Trc. Abdurrezzak Tek), Bursa Akademi, Bursa 2014.
- Kaya, Mehmet, *Kur'an'ın Nazarî Sûfî Tefsîri/Abdurrezzak Kâşânî ve Kur'an'ı Yorum Metodu*, Sage Yay., Ankara 2018.
- Kelâbâzî, *Ta'arruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 2016.
- Koca, Suat, "Ahlâk Kavramı Üzerine Etimolojik ve Semantik Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/2 Ankara 2016.
- Kuşeyrî, Abdulkerîm, *Letâifu'l-işârât/İlâhî Kelâmın Sırları*, (Trc. Ekrem Demirli), Fikriyat Yay., İstanbul 2020, I-VI.
- Lory, Pierre, *Kâşânî'ye Göre Kur'an'ın Tasavvufî Tefsîri*, (Çev. Sâdık Kılıç), İnsan Yay., İstanbul 2001.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî*, (Çev. Veled İzbudak), MEB Yay., Ankara 1998, II.
- Muslu, Ramazan, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*, Ensar Nşr., İstanbul 2017.
- Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît/Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (Haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013, I.
- Namlı, Ali, "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII.
- Namlı, Ali, *İsmâil Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul 2001.

- Namlı, Ali, İsmâîl Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsîri, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2011, 9 (18), 365-385.
- Namlı, Ali, Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâîl Hakkı Bursevî, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 16 (31-32), 2018.
- Namlı, Ali, "Rûhu'l-Beyân", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV.
- Nicholson, Reynold A., *İslâm Sûfîleri*, (Trc. Mehmet Dağ, Kemal Işık, Ruhi Fırlalı, Abdulkadir Şener, Rami Ayas, İsmet Kayaoğlu) Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978.
- en-Niysâbü'rî, Ebu'l-Hüseyn Müslim İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî *Sahîh-i Müslim ve Tercümesi*, (Trc. Mehmed Sofuoğlu), İrfan Yay., İstanbul 1988.
- Özçelik, Mevlüt, "Tasavvufta Ahlâk ve Edeb", (Ed. Hasan Yerkazan), *Ahlâk ve Din Disiplinlerarası Yaklaşım*, 101-160, Sonçağ Akademi Yay., Ankara 2021.
- Özköse, Kadir, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, Nasihat Yay., Ankara 2008.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Esmâ Yay., İstanbul 1985.
- er-Râzî, Fahrüddîn, *Tefsîr-i Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*, (Trc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sâdık Kılıç, C. Sâdık Doğru), Akçağ Yay., İstanbul 1995.
- Sabuni, Muhammed Ali, *Et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Trc. Yaşar Güngör), Yasin Yay., İstanbul 2014.
- Sami, Şemseddîn, *Kâmus-ı Türkî*, (Haz. Raşid Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal), İdeal Kültür Yay., İstanbul 2012.
- Schimmel, Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, (Trc. Ergun Kocabıyık), Kabalcı Yay., İstanbul 2001.
- Selvi, Dilaver, *Beyzâvî Tefsîrinde Tasavvuf*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2017.
- Selvi, Dilaver, *Kur'ân ve Tasavvuf/Tefsîrlerin Tasavvufa Bakışı*, Hoşgörü Yay., İstanbul 2012.
- Sühreverdî, Şihâbüddîn, *Avârifü'l-Maârif*, (Çev. Hasan Kâmil Yılmaz, İrfan Gündüz), İrfan Yay., İstanbul 1993.

- Sühreverdî, Şihâbüddîn, *İrşâdü'l-mürîdîn* (Trc. Mehmet Emin Fidan), Hacegân Yay., İstanbul 2014.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed, *el-Mukaddime fi't-tasavvuf/Tasavvufa Giriş*, (Trc. Abdullah Suat Demirtaş), Semerkand Yay., İstanbul 2018.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed, *İlk Zâhid ve Sûfîler/Tabakâtu's-Sûfiyye*, (Trc. Abdurrezzak Tek), Bursa Akademi Yay., Bursa 2018.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed, , *Sûfîlerin Ahlâkı/Cevâmiu Âdâbi's-Sûfiyye*, (Trc: Abdullah Suat Demirtaş), Semerkand Yay., İstanbul 2018.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed, *Tasavvufta Fütüvvet*, (Çev. Süleyman Ateş), Ankara Üni. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1977.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Sülemî'nin Risâleleri/Tasavvufun Ana İlkeleri*, (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Nşr., İstanbul 1981.
- Şimşek, Halil İbrahim, “Fakr”, (Ed. Halil İbrahim Şimşek), *Tasavvuf Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru*, Beyan Yay., İstanbul 2019.
- et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir, *Taberî Tefsîri*, (Trc. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin) Hisar Yay., İstanbul 1996, I.
- et-Tebrîzî, Hatîb, *Mişkâtü'l-Masâbîh* , (Trc. Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız Zekeriya Yıldız), Ocak Yay., İstanbul 2014, 1.
- et-Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefi, *Mevsûatu Keşşâfi Istilahati'l-Fünun ve'l-Ulûm*, (Thk. Ali Dahruc, Corc Zeynati, Abdullah Halidi), Mektebetu Lübnan, Beyrut 1996.
- Tek, Abdurrezzak, *Tasavvufî Mertebeler/Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevi Örneği*, Emin Yay., İstanbul 2008.
- Toksarı, Ali, “Birr”, *DİA*, İstanbul 1992, XI, 204-205.
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma'ül-İslâm Tasavvufu* (Trc. Hasan Kâmil Yılmaz), Altınoluk Yay., İstanbul 1996.
- et-Tüsterî, Sehl, *Tefsîru't-Tüsterî*, (tah. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd), Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 2007.

- Uğur, Selim, *Tasavvufta Ricâlü'l-Gayb Anlayışı/İbn Âbidin Örneği*, Nizamiye Akademi Yay., Ankara 2019.
- Uludağ, Süleyman, “Edep (Tasavvuf)” *DİA*, İstanbul 1994, X, 414-415.
- Uludağ, Süleyman, “Fakr”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 132.
- Uludağ, Süleyman, “İşârî Tefsîr”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 424.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul 2012.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Aşk Ahlâkı*, Dünya Yay., İstanbul 2004.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yay., Ankara 2020.
- Yıldız, Sâkıp, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî’nin Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1975, sy. I, 103-126.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşr., İstanbul 2004.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, Erkam Yay., İstanbul 1982.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam Yay., İstanbul 2017.
- Yılmaz, Ömer, “Tasavvufî Düşüncede Mürşidin İnsan Yetiştirmedeki Rolü”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Nisan 2014*, Erzurum 2015, 653-667.
- Yurtsever, M. Murat, *İsmail Hakkı Bursevî*, Ketebe Yay., İstanbul 2018.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (Thk. Mustafa Hicâzî, Abdülhalîm et-Tahâvî, Abdülkerîm Azbâvî), Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2001.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim, *Kur'ân İlimleri/Menâhîlu'l-İrfân Tercümesi*, (Trc. Halil Aldemir, Ramazan Şahan), Beka Yay., İstanbul 2015, II.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Emin Can KANLI
Doğum Yeri ve Tarihi	Araklı / 01.06.1991
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	-
Bilimsel Faaliyetleri	-
İş Deneyimi	
Stajlar	-
Projeler	-
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	